

RAMÍZ ABBASLI

**AD
OĞRUSUNUN
ADI**

RAMÍZ ABBASLI AD OĞRUSUNUN ADI

RAMÍZ ABBASLI

RAMİZ ABBASLI

AD OĞRUSUNUN ADI

(roman)

Bakı - 2015

“Elm və təhsil” - 2015

Ramiz Abbaslı. Ad oğrusunun adı.
Bakı, "Elm və Təhsil" - 2015. 280 səh.

4702000000 *qrifli nəşr*
N098 - 2015

© Elm və Təhsil, 2015
© Ramiz Abbaslı, 2015

Müəllifin ön sözü

Azərbaycan xalqı bir bəlaya düşər olub. Onun nə vaxt başladığı məlumdur, sonu görünmür: azərbaycan torpaqları hələ də işğal altındadır, qaçqınlar hələ də öz doğma yurd-yuvalarına qayıda bilmirlər, erməni gülləsi bu gün də azərbaycanlıyı qətlə yetirir. – Oxuculara təqdim olunan “Ad oğrusunun adı” romanı da bu barədədir.

20 may 1995-ci ildə “Aum Sinrike” adlı dini sektanın üzvləri tokiyo metrosuna zarin qazı buraxıb kütləvi qırğın törətdilər. O hadisəni qələmə alan yapon yazıçısı Xaruki Murakami baş verən dəhşət barədə real təsəvvür yaratmaq üçün biri-birinin təkrarı olan onlarla şahid ifadəsindən, “Aum”çular adlanan sekta üzvlərindən alınmış müsahibələrdən, sxemlərdən və digər vasitələrdən istifadə edir. Belə kitabı oxumaq bəzi oxucular üçün müəyyən çətinlik yarada bilər, hətta qeyri-ənənəvi də görünə bilər. Lakin müasir ədəbiyyatda bu, normal sayılır.

Azərbaycan xalqının başına gələnələr tokiyo metrosunda baş verən hadisədən milyon dəfə dəhşətlidir. Tarixin qara səhifələri olan üç yüz ilin qətliyamından baş açmaq asan iş deyil; çünki onun kökləri dərin, qara səhifələri zamanın tozu da basıb. Ona görə də hadisəyə üç min ilin tarixi kontekstindən yanaşmaq

lazım gəlđi. Bu işə tarixi ekskurslarsız mümkün deyildi. Bundan əlavə, şahid ifadələri və sitatlardan da istifadə olunub.

Sitatlar bədii ədəbiyyatda olub, indi də var. Yüzlər öncə yazıb-yaratmış Fransua Rable və Valter Skott öz əsərlərində sitatlardan gen-bol istifadə edirdilər. Müasir dünyanın ədəbiyyat nəhəngləri olan Xulio Kortasarın və Umberto Ekonun da əsərlərində yeri gəldikcə sitatlardan istifadə olunur.

Ümidvaram ki, əsrlərdir davam edən Azərbaycan faciəsi və onun davamı olan Qarabağ faciəsiylə maraqlanan hər kəs üçün bu kitab da maraqlı olacaq.

Ramiz Abbaslı.

02 fevral 2015-ci il.

Birinci hissə

DAŞ ZİNDAN

DEBÜT

Qaçqın şəhərciyinə çatmağımıza az qalırdı. Avtobusdan xeyli adam düşdü. Keçib qabaq cərgədəki yerlərdən birində oturdum. Fikirləşdim ki, Bakıda desəm də, bəlkə, şoferin yadından çıxıb, bir də yadına salmaq lazımdır.

– Şofer, – dedim, – qaçqın şəhərciyinə çatanda mənə xəbər elə.

Şofer razılıq əlaməti olaraq başını tərpədiyib “Deyəcəm, arxayın ol” dedi. Mən də yerimi rahlayıb arxayınca oturdum. Artıq əmin idim ki, on beş-iyirmi dəqiqədən sonra şofer “Vay səni, ona bax! Nə təhər olubsa yadından çıxıb, deməmişəm. Eybi yoxdu, burda düş, bir taksi tut, səni aparırım,” deməyəcək.

Avtobus aran kəndlərin ərazisiylə gedirdi. Aran. Azərbaycanın qədim adlarından biri də Aran olub. Əslində, Aran şəxs adıdır. VII əsrdə yaşamış alban, yəni ki, azərbaycan tarixçisi Musa Kalankatuklu yazır ki, Araz çayından Hunan qalasınacan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını Aran miras olaraq almışdı. Aran özü çox həlim təbiətli adam olub deyə, onu həm də Ağvan çağırırdılar. Ağvan (Alban) “ağv” sözündəndir, mehriban deməkdir. – Musa Kalankatuklu belə yazır. Qədim zamanlarda bu ölkə – Şimali Azərbaycan Aran, həm də Albaniya adlanırdı. Lakin indi biz vətənimizi Azərbaycan, onun düzənlik hissəsinə Aran adlandırırıq.

Avtobus aran kəndlərin ərazisiylə gedirdi. O vaxt, döyüşlərin getdiyi, amma bizim kəndin hələ işğal olunmadığı dövrdə dağətəyi kəndlərin camaatı buraya – aran kəndlərə səpələnmişdi. Onların çoxusu indi də burdadır.

Yüksəkliklərdə mövqe tutmuş erməni silahlılarının atdığı top mərmiləri kəndlərə düşüb dağıntı törədir, insan tələfatına səbəb olurdu və şübhəsiz, camaat qaçıb hardasa daldalanmalıydı. Maraqlıdır ki, bizim kəndin camaatı vur-tut on kilometr şərqi tərəfə gedib Güllücə kəndinə pənah gətirməkdənsə iyirmi kilometr cənuba, sonra təzədən on kilometr şərqə doğru hərəkət edərək, burada məskunlaşmışdı. Qaçqınlar özbaşına deyildi – hansı yolla hara getməli olduqlarını onlara diktə edənlər var idi. Sonradan Güllücə kəndinin də işğal olunması göstərir ki, hansı ərazilərin ermənilər tərəfindən zəbt ediləcəyi əvvəlcədən məlum imiş; əslində, belə də olmalıydı, çünki hadisələr bir mərkəzdən, Moskvadan idarə olunurdu. Şuşa işğal olunan ərəfədə Azərbaycana rəhbərlik edən adamın “Biz hamımız böyük oyunun kiçik peşqalarıyıq” deməsi də buna birbaşa işarə idi.

Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizi işğal edildikdən və hər gün pozulan atəşkəs əldə edildikdən sonra hansısa beynəlxalq təşkilatın Bakıda keçirdiyi tədbirdə iştirak edən ermənistan nümayəndəsinin televiziya vasitəsiylə canlı yayımlanan veriliş vaxtı “O əraziləri ki, biz tutmuşuq, oranı hökmən tutmalıyıdıq. Başqa cür mümkün deyildi; cəbhə xətti məhz indiki kimi olmalıydı və bu da əvvəlcədən müəyyən edilmişdi.

Cəbhə xəttinin bir qədər şərqi, şimala, yaxud cənuba çəkilməsi onun əhəmiyyətli dərəcədə uzanmasına səbəb olardı ki, bu da orada xeyli çox döyüş texnikası və canlı qüvvə saxlamaq zərurəti yaradardı," deməsi, əslində, heç bir şübhə yeri qoymur ki, hansı ərazilərin işğal olunacağı əvvəlcədən məlum imiş.

O vaxt mən gəlib buralara baş çəkəndə cəbhə xətti Ağdərəylə bizim kəndin arasından keçirdi deyə, qəzetlərdə, radioda və televiziya kəndin adı tez-tez hallanırdı. Kənd özünümüdəfiə dəstəsinin üzvlərini tərifləyir, onlardan müsahibə alırdılar. Bu, əlbəttə, yaxşıydı; nə qədər olmasa diqqət yetirilir, adamların xidməti qeyd olunurdu. Amma cəbhə xəbərlərini hər gün izləyən adam kimi, mən artıq bir qanunuyğunluq müşahidə edirdim: hansı kəndin ki adı çox hallanırdı, onun axırı yaxşı olmurdu, kəndi televiziya da göstərəndə isə vəziyyət kritik hala çatırdı. Bir də baxırdın, geniş reportaj hazırlanıb və budur, kəndi televiziya da göstərilir. Sakinlərdən, ələlxüsus da əlinə silah götürüb səngərdə dayanan kişilərdən müsahibə alırdılar. Müxbir az qala zorla adamları məcbur edib dedirdirdi ki, nə qədər desəniz silahımız da var, canlı qüvvəmiz də; küllü-ələm tökülüb gəlsə də, düşməyə bir qarış torpaq vermərik. Veriliş efiyə gedən günün səhəri, uzağı bir həftə sonra xəbər yayılırdı ki, o kənd işğal olunub.

Kütləvi informasiya vasitələri indi də bizim kəndi hədəfə almışdı. Düzdür, hələ ki o tərəfləri televiziya da göstərmirdilər; kəndin adı ancaq cəbhə xəbərlərində hallanırdı, qəzetlər və radio geniş materiallar verirdi.

Mənim hesabıma görə, belə getsə, kəndin işğal olunacağı günü çox gözləmək lazım gəlməyəcəkdi. Ona görə də gedib kəndə baş çəkmək istəyirdim və tələsirdim. Ölüm yatağından qalxa bilməyən ağır xəstəyə baş çəkmək istəyi kimiydi bu: yaxın adamınız xəstədir, söz gəzir ki, çox yaşamaycaq, odur ki, gedib ona baş çəkmək istəyirsiniz və fikirləşirsiniz ki, bu gün gedərəm, sabah gedərəm. Amma imkan tapıb gedə bilmirsiniz, digər tərəfdən də tələsirsiniz, qorxursunuz ki, günü günə satıb ləngiyəcəksiniz və bir də eşidəcəksiniz o adam rəhmətə gedib, siz də ömürlük gözü-kölgəli qalmısınız. – Mən də belə bir vəziyyətdəydim və fikirləşirdim ki, indiki halda kəndi edam hökmü oxunmuş adamla müqayisə etmək olar, yeganə sual hökmün nə vaxt icra olunacağı məsələsidir.

Ölkədə ikihakimiyyətlik kimi qiymətləndirilə biləcək bir vəziyyət yaranmışdı. Prezident yox idi: Xocalı alınandan sonra səngimək bilməyən mitinqlərin dalğası ölkənin ilk prezidentini vurub hakimiyyətdən uzaqlaşdırmışdı. Növbəti prezident seçkilərindən əvvəl ölkəni idarə etmək Milli Məclisin sədrinə həvalə olunmuşdu. O isə Şuşanı düşmənlə verməsiylə və bir də “Biz böyük oyunun kiçik peşqalarıyıq,” deməsiylə yadda qaldı. – O ərəfədə axır ki, vaxt tapıb kəndə baş çəkməyə getdim.

Boyəhmədli kəndinin içindən keçən Qabartı çayından sonra başlayan yoxuşu qalxanda maşının pəncərəsindən sola, qərb tərəfdəki dağın yamacına baxdım. Gödək dağın şərq yamacıdı görünən. Yaxşı bələdəm ora: bərabərtərəfli üçbucaq kimidi, oturacaq

xəttinin bir tərəfində Boyəhmədli kəndidi, o biri tərəfində bizim kənddi.

Maşın gedə-gedə pəncərədən dağa baxırdım. Oradakı hər qayanı, cıgırı, kolu tanıyıram. Dağın yamacında çaşır kükrəyib qalxıb; yəqin ki, çaşır göbələyi də bitib. Çaşır göbələyi – ilin bu vaxtı (aprel ayının ortalarında) Gödək dağın şərq yamacında bitən süd kimi ağappaq göbələyin adı belədir. Maşının pəncərəsindən baxırdım və bilirdim çaşır göbələyini harda axtarmaq lazımdır: gərək Soltan dərəsinin başından aşıb Canavarlı quzeyə tərəf gedəsən, yuxarı qalxıb Koroğlu zağasına çatmamış tapın üstüylə üzüaşağı – Boyəhmədli kəndi tərəfə sallanan enişlə getsən bir saatda nə qədər göbələk yığarsan...

Yaxşı məqamdı, gedib göbələk yığardım. Amma təsüf ki, çaşır kükrəyib qalxsa da, oralarda indi çoxlu göbələk olsa da, göbələk yığmaq vaxtı deyil. Camaat can hayındadı: bir amansız, kəmfürsət gürzə dolanıb boğazımıza, bizi boğur, zəhərini qanımıza yeridib canımızı almaq, sonra da bütöv udmaq istəyir. – İlanın xasiyyəti belədir, şikarını bütöv udur.

Deyirlər, o gürzəni biz özümüz gətirib qoynumuza salmışıq. Dirçəlib özünə gəlib, indi də boğazımıza sarılıb bizi boğur. Hətta bir rəvayətdə olduğu kimi, ilana yazığı gələn, sonra da bunun bəlasına düşən kişiylə müqayisə edirlər bizi.

Deyir, guya, bir kişi yağışlı, soyuq havada yol gedərkən görür ki, palçıqın içində bir gürzə balası uzanıb qalıb. Kişi çox rəhmli adam imiş. Gürzəyə yazığı gəlir, əyilib onu yerdən götürür. Köynəyin altından

qoynuna salır ki, canının istisinə qızınıb özünə gəlsin, soyuqdan ölməsin.

Kişi yola düzəlib gedir. Bir xeyli getmiş görür ki, ilan dəbəri bərk hərəkətə gəldi. Sadəlovh kişi gülümsəyib öz-özünə deyir: “Ona bax, canı qızıxdı, özünə gəlib. İndi sivişib köynəyin altından çıxacaq, yerə düşüb öz yuvasına gedəcək.” – Kişi öz aləmində belə fikirləşdiyi vaxt bir də baxır ki, ilan qıvrıla- qıvrıla yuxarı qalxır və elə həmin anda köynəyin açıq yaxasından çıxır. Amma yerə düşür, kişinin boğazına dolanır. Kişi elə bilir ilan ondan ayrılıb getməmişdən əvvəl yaxşılığa görə təşəkkür etmək, öz minnəttarlığını bildirmək istəyir, ona görə də xilaskarının boynuna sarıldı, – hər kəs öz arşınıyla ölçür. “Allahın dilsiz-ağızsız heyvanına bax!” – kişi öz-özünə deyir.

– Necəsən, ay gürzə qardaş? – Kişi deyir. – Deyəsən, canın qızıxdı, özünə gəldin. İndi də yuvana getmək istəyirsən, eləmi?

– Sən nə danışırsan, ay kişi, yuvaya getmək nədi? O boyda gözlərin var, qırımımı da görmürsən? Bəyəm sən görmürsən ki, gözlərimdən zəhər yağır? Mən səni çalmaq istəyirəm! – Gürzə belə deyib qəzəblə fısıldayır.

Kişi görür vəziyyət çox pisdi, kəmfürsət gürzə onu yaman yerdə yaxalayıb. Özü də düz ürəyinin başındadı; əgər çalsa, dərhal öldürəcək. Can şirindi, kişi başlayır yalvarmağa:

– Ay gürzə qardaş, insafın olsun! Sən palçıqın-zıqın içində ölürdün, tərənəməyə heyin qalmamışdı; can verirdin. Gördüm, yazığım gəldi, götürdüm qoy-

numa qoydum ki, bədənimin hənirinə qızınıb özünə gələsən, ölməyəsən. Mən sənə yaxşılıq elədim, sən də məni çalıb öldürmək istəyirsən. Belə insafsızlıq olmaz! Hər şey bir yana, bir bölük balam var; mən ölsəm onlar acından qırılar! Heç olmasa balalarım yazığın gəlsin!

– Sən mənə ağıl öyrətmə, kişi! – Gürzə deyir. – İnsan olsan da, aqlın yoxdu, quşbeyinin birisən. Bəyəm sən bilmirsən ki, hər canlının öz həyat tərzi, yaşayış qanunları var? Mən ilanam, ilanların ən zəhərlisi gürzəyəm. Hələ lap qədim zamanlardan, sənin ulu əcdadların mağaralarda yaşayıb çılpaq gəzdirdiyi vaxtdan da çox-çox əvvəl belə olub ki, imkan düşən yerdə biz kimisə çalmışıq. Sən mənim əlimdəsən. Adam çalmaq üçün belə fürsət hər gürzənin əlinə düşmür və indi mən səni çalmayıb salamat buraxsam, onda gərək gürzə adını üstümdən götürüb koramal olam. Səni çalacam. Özü də düz ürəyinin başından çalacam. Sonra da zəhərimin qanına işləyib canına yayıldığına, ürəyinə yeridiyinə, vücudunun gömgöy göyərdiyinə, gücdən düşüb tirtap uzandığına baxa-baxa dünyadan zövq alacam. İlan üçün öz şikarının ağrıdan qovrulmaqovrula can verib şam kimi söndüyünə baxmaqdan gözəl heç nə yoxdur. Məhz o məqamda ilan nəyə qadirdi olduğunu öz gözüylə görür, gücünə inanır, özünü əsl ilan kimi hiss edir...

Bu rəvayətin davamı var, amma indiki halda onu elə bu yərdə yarımçıq kəsmək lazımdır. Gürzəyə yazığı gəlib qoynuna salan kişi ilə bizim aramızda oxşarlıq var: həddən ziyadə fəndgir, kəmfürsət və qanıçən

düşmənlə inanılmaz dərəcədə ehtiyatsız davranmağımız, ağılsızlıq kimi qiymətləndirilməli olan sadələvh-lüyümüz bizi əhvalatdakı kişi ilə bir cərgəyə qoyur.

Bir qəzəbli gürzə də bizə qənim kəsilib. Amma əhvalatdakı kişi kimi, biz özümüz onu götürüb qoynumuza salmamışıq: bizdən soruşmadan, heç bir razılıq almadan, yatdığımız yerdə yorğanı qaldırıb ilan atıblar üstümüzdə və yuxudan ayılıb görmüşük ki, iş işdən keçibdi, gürzə bizi yeyib-dağıdır, məhv edir.

Bu yerin ilanını incidəndə, görməyib tapdalayanda çalır adamı. Biz bu gürzəni incitməmişik, tapdalamamışıq. Bəs nə olub, nə istəyir bizdən? Bu yerin ilan deyil bu. Bunu kim gətirib? Bunun toxumunu gətirib bura səpənin atasına lənət! İlan deyil bu, ilan cildinə girmiş İblisdi. Çalmağı da ilan çalmağı deyil. Bir dəfə dişləyib əl çəksə nə vardı; adamı didib-parçalayır, yeyib-dağıdır, qanını sorub içir. Boş damarlardan da əl çəkmir, zəhərlə doldurur ki, sümükləri çürüyüb külə dönsün, torpağa qarışib yox olsun, yer üzündə izi-tozu qalmasın.

Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən və ölkədə hökm sürən ağır iqtisadi böhran şəraitindən istifadə edən rus çarı Birinci Pyotr 1722-ci ildə böyük bir orduyla Həştərxandan cənuba doğru hərəkət etdi və Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki vilayətlərin işğalına başladı. 1723-cü ildə Dərbənddən Gilana qədər olan ərazilər işğal edilib Rusiyaya birləşdirildi. Pyotr hesab edirdi ki, yeni işğal etdiyi əra-

zilərdə möhkəmlənmək üçün onun iki yolu var: yerli əhalini xristianlaşdırmaq, ya da hamısı müsəlmanlardan ibarət olan əhalini qovub, əraziyə Rusiyadan köçürülmüş kazakları yerləşdirmək. Amma Pyotrun ehtiyatda bir planı da var idi: işğal olunmuş ərazilərə ermənilərin köçürülüb məskunlaşdırılması. Pyotr məhz bu yolu seçdi.

Ermənilər rusiya vətəndaşı deyildilər. Amma, bununla belə, Pyotr istəyirdi ki, işğal etdiyinə ərazilərdə öz ölkəsinin xalqlarından olmayan, öz ölkəsinin vətəndaşı olmayan erməniləri məskunlaşdırsın. Bu, tarixdə analoqu olmayan bir hadisəydi, lakin səbəbsiz də deyildi.

Birinci Pyotr özünə müttəfiq axtarışındaydı. Ona görə də Böyük Səfirlik adlanan bir dəstə adamla birlikdə Avropaya yollandı; 1697-1698-ci illərdə Avropanı gəzdi, avropalıların həyat tərzilə yaxından tanış oldu. Səfərin əsas məqsədi Avropanın dövlət başçıları ilə danışıqlar aparıb, onları Osmanlı imperiyasına qarşı antitürk ittifaqına cəlb etmək idi. Böyük Səfirliyə rəhbərlik edən, lakin rus çarı olduğunu gizli saxlayan Birinci Pyotr bu səfər zamanı əmin oldu ki, Avropanın böyük dövlətlərinin başçıları Türkiyəyə qarşı müharibədə Rusiyayla müttəfiq olub nəsə real bir iş görmək istəmirlər.

Pyotrun müttəfiq axtarışı nəticə vermədi və bu, artıq sirr deyildi. Xəbər ermənilərə də çatdı, onlar bu fürsətdən yararlanmaq üçün işə başladılar. Erməni atalar misalında deyilir ki, vətən yoxdur, harda ki çörək tapdın, qarnın doydu, vətən oradır. Qərbdə Os-

manlı imperiyasının, şərqdə isə Səfəvilər dövlətinin ərazisinə səpələnmiş ermənilərin qarnı doymuşdu, yaxşı dolanırdılar. Amma onların qarnının bir dərdi də var idi: dövlət qurmaq istəyirdilər. Haylar yaxşı bilirdilər ki, heç vaxt özlərinə dövlət qura bilməyəcəklər. Ona görə də havadar axtarır, hökmdarların qarısını döyüb yalvarır, kömək istəyirdilər. 1562-ci ildə erməni nümayəndə heyəti Romaya getdi, lakin əliboş qayıtdı.

Erməni dəlləyinin köməyiylə öz siyasi rəqibini qətlə yetirib hakimiyyətə gələn səfəvi hökmdarı Birinci Şah Abbas dərhal da erməniləri himayəyə götürüb onlara geniş imtiyazlar verdi. Səfəvilər dövlətinin xarici ticarətini və digər əsas maliyyə mənbələrini ələ keçirən ermənilər Şah Abbasın etibarından istifadə edərək öz mövqelərini möhkəmləndirir, altdan-altdan işləyərək ərazisində yaşadıkları ölkənin zəifləməsi üçün çalışır, eyni zamanda həm də erməni dövləti yaratmaq üçün plan hazırlayırdılar. Bütün bu işlərə Şah Abbasın müşaviri vəzifəsinə yüklənmiş Mirzə Səfər adlı bir erməni rəhbərlik edirdi. Mirzə Səfər səfəvilər sarayında böyük nüfuz sahibiydi. Şah Abbas öz dövlətinin xarici siyasət məsələlərini, əsasən də avropa dövlətləriylə danışıqlar aparmaq səlahiyyətini Mirzə Səfərə həvalə etmişdi.

1608-ci ildə Səfəvilər dövlətiylə avropa dövlətləri arasında danışıqlar aparmaq üçün Avropaya xüsusi nümayəndə heyəti göndərildi. Mirzə Səfərin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Şah Abbasın məktubunu roma papasına, ispaniya kralına, toskano hersoquna,

venesiya kralına çatdırmalı və eyni zamanda Səfəvilər dövləti adından danışıqlar aparmalıydı.

Mirzə Səfər, əlbəttə, Şah Abbasın məktubunu ünvanına çatdırırdı, xalaxətrin qalmasını bəzi danışıqlar da aparırdı. Amma bütün bunları o, görüntü yaratmaq üçün edirdi, əsas məqsədi isə başqaydı. Avropada olarkən Mirzə Səfər erməni xalqı adından özünün yazdığı məktubları Roma papasına və Avropanın dövlət başçalarına verir, yalvarıb xahiş edirdi ki, xristian erməniləri müsəlman zülmündən xilas etmək üçün Səfəvilər dövləti ərazisində erməni dövləti yaratmaq məsələsində öz köməklərini əsirgəməsinlər.

Roma papası və Avropanın dövlət başçıları xristian həmrəyliyi naminə ermənilərin planını sözdə, guya, bəyənidilər, amma real bir iş görmürdülər və bu, mümkün də deyildi. Ermənilər isə əl çəkmirdilər, qapısını döyüb yalvarmadıqları, məktub yazıb xahiş etmədikləri dövlət başçısı qalmamışdı və artıq öz məktublarına gələcəkdə yaradılmalı olan erməni dövlətinin xəritəsini də əlavə edirdilər.

XVII əsrin sonuncu onilliklərində ermənilər fransa kralının sarayına getdilər – əliboş qayıtlar, yenidən İtaliyaya getdilər – yenə əliboş qayıtlar, Almaniyaya getdilər – oradan da əliboş qayıtdılar... Olmayan dövləti başqa dövlətin ərazisində necə yaradasan? Ona görə də avropa dövlətləri ermənilərin sərsəm ideyasını nəinki bəyənmir və heç bir kömək də vəd etmirdilər; onlar, ümumiyyətlə, erməni istəyinin mahiyyətini anlaya bilmirdilər: hansısa ölkədə yaşayan milli azlığın nümayəndəsi gəlib xahiş edir, yalvarır ki, sən Allah, gəl gedək orda mənə bir dövlət qur!

Avropadan əli üzülən ermənilər Rusiyaya üz tutdular. XIX əsrdə yaşamış rus tarixçisi S. Solovyov o hadisəni geniş təsvir edir. Lakin biz qısa məzmunla kifayətlənməli olacağıq.

1701-ci ilin iyun ayında Litva tərəfdən Smolenskə üç kişi gəldi. Onlar rus çarı Pyotru görmək istəyirdilər. Amma bu, mümkün olmadı. Onları boyar Qolovin qəbul edib soruşdu ki, siz kimsiniz, nə istəyirsiniz? Üç nəfərdən biri özünü Avropada yaşayan erməni zadəganı İsrail Oriya kimi təqdim edib dedi ki, İranda yaşayan soydaşlarıyla daim əlaqə saxlayır, Səfəvilər dövləti ərazisində məskunlaşmış erməniləri müsəlman zülmündən xilas etmək üçün xüsusi plan hazırlayıb.

– Bizim camaat çox istəyir ki, müsəlman əsarətindən xilas olub rus çarının hakimiyyəti altında yaşasın, – İsrail Oriya boyar Qolovinə deyirdi. – Bunun üçün rus dövləti iyirmi beş minlik bir orduyla Səfəvilər dövlətinə hücum etməlidir. Bizim adamlar rus ordusunun yaxınlaşdığını görən kimi 24 saat ərzində orada yaşayan müsəlmanların hamısını qovub ərazidən çıxardacaq, 15 gün ərzində isə bütün ölkəni ələ keçirəcəklər.

Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı imperiyasının müsəlman əhalisini Oriya “неверные” adlandırır ki, bu da “dinsiz-imansız, kafir “ kimi anlaşılır, islam dini barədə danışanda isə o, “прескверный” ifadəsi işlədir, bu isə “iyrənc, murdar” deməkdir. “Неверные” və “прескверный” ifadələrindən istifadə edərək düzəltdiyi cümlədə Oriya deyir ki, kafirlər,

yəni, müsəlmanlar biz erməniləri məcbur edirlər ki, onların murdar dinini qəbul edib müsəlman olaq.

İsrail Oriya planının detalları barədə izahat verib deyir ki, rus çarı kazaklardan və çərkəzlərdən ibarət olan bir ordu göndərsə bəsdir. Şübhə yaranmasın deyə, hərbi hissə bayraraqlarınının bir tərəfinə xaç şəkli, o biri tərəfinə isə Rusiyanın dövlət gerbini çəkmək lazımdır. Rus ordusu Şamaxıya tərəf hərəkət etməlidir. Səfəvilər dövləti ruslara qarşı vur-tut 20 minlik ordu çıxarda bilər. 116 minlik erməni-milli ordusu Naxçıvanda dayanıb rusları gözləyəcək. Üzərində xaç və rusiya gerbi olan bayraqları ruskardan alıb döyüşə atılan erməni əsgərləri tez bir zamanda Yerevanı, sonra da Təbrizi tutacaqlar. Təbriz şəhərinin özü, eləcə də ətraf kəndlər çox varlıdı, hər bir rus kazakı orada çoxlu var-dövlət əldə edəcək. Rus-erməni ordusuna 30 minlik gürcü ordusu da qoşulacaq. Türkiyədə çoxlu erməni yaşayır, onların nə qədər varlı olduğunu sözlə ifadə mümkün deyil; türkiyə erməniləri də köməyə gələcəklər. Böyük var-dövlət ələ keçirib daha da güclənmiş rus-erməni ordusu heç bir çətinlik çəkmədən bütün istiqamətlərdə hücumla keçərək, qısa müddətdə Səfəvilər dövlətini işğal edəcək.

İsrail Oriyanın cəfəngiyyat danışdığını sübut etmək asan məsələdir və biz də bunu edəcəyik. Lakin ilk öncə qeyd edək ki, rus çarına yazdığı məktubda o öz xalqını “убогий народ” adlandırır ki, bu da çöllərdə qalmış, ac-yalavac, dilənçi, zəlil, yesir deməkdir. – Səfəvilər dövləti ərazisində yaşayan dilənçi, çöllərdə qalmış, ac-yalavac, zəlil və yesir milli azlıq, yəni ki,

ermənilər o dövlətin özünün nizami ordusundan sayca altı dəfə çox və qat-qat güclü ordu yarada bilərdimi? Həmin vaxt, yəni, 1701-ci ildə Səfəvilər dövlətinin ərazisində 116 min erməni yaşayırdısa, 116 minlik erməni-milli ordusunu necə yaratmaq olardı?

O dövrdə, həqiqətən, İranda çox az erməni yaşadığı rəqəmlərdən də görünür. Belə ki, 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, İranda yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə yeni işğal olunmuş ərazilərə, əsasən də Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə köçürülməsinə başlandı. Bu, dövlətlərarası razılaşmaya əsasən, məcburi köçürülməydi və rəsmi qeydiyyat aparılırdı. İkinci Rusiya – İran müharibəsinin davam etdiyi iki il (1826 – 1828-ci illər) ərzində İrandan Azərbaycana 18 min erməni ailəsi köçüb ki, bu da təxminən yetmiş-səksən min erməni deməkdir. Rusiya dövlətinin arxivlərində saxlanılan sənədlərdən belə məlum olur ki, 1828 – 1830-cu illər ərzində İrandan köçən ermənilərin sayı 40.000 nəfər olub. Burada daha əvvəl köçənləri, Azərbaycana yox, digər ölkələrə köçənləri, rəsmi qeydiyyatdan keçməyənləri, müəyyən səbəblər üzündən köçməyib İranda qalanları və ehtimal olunan digər kənarçıxma hallarını da əlavə etsək, 150 min erməni alınır.

İsrail Oriya rus çarı Pyotra ünvanladığı məktubu 1701-ci ildə yazıb. Bəs o vaxt İranda neçə erməni yaşayırdı? – Bunu da müəyyən etmək çətin deyil. Əgər 1828-ci ildə İranda maksimum 150 min erməni yaşayırdısa, 128 il əvvəl onların sayı üç dəfə az olub, yəni,

50 min, – bundan artıq mümkün deyil. Amma biz bu yerdə şişirtməyə yol verib 128 ildə əhali sayının üç yox, iki dəfə artığını fərz edirik; deməli, 1701-ci ildə Səfəvilər dövlətinin ərazisində vur-tut 70 minə yaxın erməni yaşayırmış. Ortalama sayı maksimum yetmiş min olan çöllərdəqalmış, ac-yalavac, dilənçi, zəlil və yesir milli azlığın yüz on altı min əsgəri ola bilərmə?

Əgər çöllərdəqalmış, ac-yalavac, dilənçi, zəlil və yesir milli azlıq, yəni ki, ermənilər ərazisində yaşadıkları dövlətin ordusundan altı dəfə çox və qat-qat güclü orduya malik idisə, onda basa-basa gedib avropa dövlət başçılarının qarısını yağır eləmək, göz yaşsı töküüb yalvarmaq, ağlayıb-sıtqamaq nəyə lazım idi? Özlərini hamıdan ağıllı və qoçaq hesab edən ermənilər bu məsələni özləri həll edib, iyirmi dörd saat ərzində “dinsiz kafirləri” qovub ölkədən çıxardılar, müqavimət göstərənləri qırıb kökünü kəsər, on beş gün ərzində xristian erməni dövləti yaradardılar. Var-dövləti aşsıb-daşan türkiyə ermənilərinin köməyə gələcəyi təqdirdə isə bu məsələni lap tez, bir həftəyə, uzağı, on günə də həll etmək olardı. Əgər Naxçıvanda mövqə tutub gözləyən yüz on altı minlik erməni ordusu üçün əsas problem bayraq məsələsiydisə, erməni emissarlarının buna görə də Rusiyaya gedib Pyotrun qarşısında diz çökmələrinə ehtiyac yox idi.

Ermənilər iddia edirlər ki, dünyada ən istedadlı xalq onlardı. Əgər, həqiqətən, belədirsə, istedadı aşsıb-daşan xalqın rəssamları üçün nə xaçı, nə də rus dövlətinin gerbini çəkmək əsla çətin olmazdı və bu yolla istənilən qədər bayraq düzəldib, yüz on altı min-

lik erməni ordusunu bayraqla təmin edərildilər. Əllərində bu cür bayraqlar tutmuş erməni əsgərləri Yerevanı da, Təbrizi də özləri işğal edər, oradakı var-dövləti kazaklara verməzdilər. Sonra bütün istiqamətlərdə hücumla keçib, Səfəvilər dövlətini bütövlükdə zəbt edər və xristian-erməni dövləti yaradardılar. Bundan sonra Türkiyəyə hücumla keçib, o ölkəni də işğal etmək əsla çətin olmazdı.

İsrail Oriya rus çarı Pyotra ünvanladığı məktubda yazır ki, kafirlər, yəni ki, müsəlmanlar biz erməniləri məcbur edirlər ki, onların “murdar dinini” qəbul edək; müqavimət göstərənləri qıracaqlar.

Bu fikrə münasibət bildirməmişdən öncə erməni alimi K.Patkanyandan sitat gətirməli olacağıq; Patkanyan yazır ki, ermənilər həmişə yaşadıkları ərazinin ən yaramaz sakinləri olublar. Ermənilər Osmanlı imperiyasının və Səfəvilər dövlətinin ərazilərində yaşayırdılar; yaramaz sakinlər deyəndə Patkanyan da onları nəzərdə tutur. Türklər də bilirdilər ki, erməni yaramaz sakindir, ziyankar parazitdir. Amma buna baxmayaraq, türk xalqları və onların övladları olan türk hökmdarları bu yaramaz sakinlərə, ziyankar parazitlərə hörmətlə yanaşib qayğı göstərirdilər, çöllərdəqalmış milli azlığı qanadlarının altına alıb mühafizə edirdilər. Nə Osmanlı imperiyasında, nə də Səfəvilər dövlətində ermənilərin gül üzünə püf deyən olmayıb. Əksinə, onlara xüsusi qayğı göstərilib. Çünki onlar çöllərdəqalmış yesirlər idi, özgə dindən olan zəlillər idi, zəif milli azlıq idi. Zəlilə zülm eləmək, zəifə əl qaldırmaq türk işi deyil.

Erməninin yaramaz sakin olduğunu bilsələr də, türk hökmdarları bunu çox açıb-ağartmır, yalnız türklərə xas olan alicənablıq göstərərək, yaramaz toptunun xətrinə dəymir, daim qayğı göstərib yaxşı münasibət bəsləyirdilər ki, günlərin bir günü, bəlkə, bu yaramazlar da düzəlib özlərini adam balası kimi apararlar. Lakin bu, mümkün deyildi.

Yağı düşmən dost olmaz, əyridi bir damarı, – azərbaycan atalar misalında belə deyilir. Türk hökmdarları da yaxşı bilirdilər ki, yağı düşmən dost olmaz. Amma türk mərdanəliyi, türk alicənablığı minillərin sınağından çıxıb aksioma çevrilmiş həyat həqiqətiylə də hesablaşmırdı. Türk hökmdarları müsəlman olsalar da, yaramaz ermənilərə kilsə tikdirir, xristian məbədlərinin təmiri üçün dövlət xəzinəsindən pul ayırırdılar; onlar heç vaxt yaramaz erməniyə deməyiblər ki, gəl sən də müsəlman ol.

Erməni yazıçısı Torkum Stepanyan yazır ki, biz həyatımız boyu türk millətiyə borcluyuq; türklər olmasaydı, bu gün yer üzündə erməni adlı millət olmazdı. Başqa bir erməni mütəfəkkiri Dabaqyan isə yazır ki, ermənilər indiki dövrdə öz milli varlıqlarına görə, sözün həqiqi mənasında, səlcuq və osmanlı türklərinə borcludurlar; bizansların, yaxud digər avropalıların əlinə keçsəydik, erməni adı bu gün ancaq tarix kitablarında qalmış bir ad olardı. – Düzgün etirafdır.

Dabaqyanın dediyi bizanslar və digər avropalılar nə etdiklərini bilən ağıllı adamlardı. Bu barədə artıq deyilibdi və biz də təkrar edirik: əgər ermənilər avropalıların əlinə düşsəydilər, şübhəsiz ki, onlar ermə-

ninin kökünü kəsib hamısını qırdılar. Türklər isə lazım olmayan yerdə alicənablıq göstərib yaramaz sakinlərə himayədarlıq ediblər, dövlətə ancaq zıyan vuran haramxor parazitlərin məhv olmasına imkan verməyiblər. Bununla da onlar faktiki olaraq bəşəriyyətə qarşı, ilk növbədə isə türkün özünə qarşı cinayət törədiblər; türkün yersiz mərdanəliyi, heç kimə lazım olmayan alicənablığı artıq öz bəhrəsini veribdi: rəvayətdəki gürzə kimi, erməni də türkə düşmən kəsilib, türk qanına yerikləyir.

İsrail Oriya rus çarı Pyotra yazdığı məktubda onu Makedoniyalı İsgəndərlə müqayisə edir, üstünlüyü rus çarına verib, iddia edir ki, əslində, Pyotr İsgəndərdən qat-qat qoçaq və istedadlı sərkərdədir. Məktub yazılan vaxt Pyotr on iki il idi hakimiyyətdəydi. Bu müddət ərzində onun üç böyük hərbi yürüşü olub. 1695-ci ildə Pyotr 150 minlik bir orduyla türklərin Azov qalasına hücum etdi. Qalanı yeddi min türk əsgəri müdafiə edirdi. Azov qalasına çox böyük qüvvəylə hücum etsə də, Pyotr heç nəyə nail olmayıb geri çəkildi. 1696-cı ildə yüz əlli minlik orduyla yenidən Azov qalasına hücum edən Pyotr oranı müdafiə edən dörd min türk əsgəriylə bacara bilmədiyini görüb, dənizdən və qurudan açılan aramsız top atəşləriylə qalanı darmadağın etdi. Qalanın uçub dağıldığını və artıq orada müdafiə olunacaq bir şey qalmadığını görən türk əsgərləri öz mövqelərini tərk etdilər.

Pyotrın üçüncü tarixi döyüşü 1700-cü ildə baş tutdu. Həmin vaxt o, isveç ordusuyla üz-üzə gəldi. Ağzından süd iyi gələn isveç kralı, on səkkiz yaşlı XII Karl on beş minlik bir orduyla Pyotrın qırx minlik

ordusunu Narva ətrafında darmadağın etdi: qırılan qırıldı, sağ qalanların çoxusu əsir düşdü, Pyotrun bütün artilleriyası XII Karlın əlinə keçdi. – Çox biabırçı məğlubiyyət idi.

Qəzəblənmiş Pyotr bilmirdi neyləsin, öz bacarıqsızlığına görə kimi ittiham etsin. O boyda kişi sudan çıxmış cücəyə dönmüşdü, suyu süzülə-süzülə hey fikiləşir, baş sındırırdı. Sıfırdan başlayıb yeni artilleriya düzəltmək lazım idi. Metal yox idi. Pyotr keşişlərlə söyüşə-söyüşə kilsə zənglərini sökdürüb top düzəltməyə məcburiyyətində qaldı. – Erməni emissarı İsrail Oriya rus çarının tərifini göylərə qaldırıb, onu bütün tarixi dövrlərin bir nömrəli sərkərdəsi elan edəndə Pyotrun hərbi sahədəki müvəffəqiyyətləri ancaq bu üç hadisədən ibarət olub.

İsgəndərə gəlincə,... Makedoniyalı İsgəndər eramızdan əvvəl 334-cü ildə 30.000 piyada və 5000 süvari – otuz beş minlik bir ordu götürüb Dardanel boğazını keçdi. Bununla da İsgəndərin Asiya qitəsinə hücumu başladı. Həllədicə döyüşlərin hamısında sayca dəfələrlə üstün olan düşmənlə vuruşmaq məcburiyyətində qalsa da, İsgəndər həmişə qalib gəlirdi. Cəmi səkkiz-doqquz il ərzində o, Şimali Afrikanı, Avropanın Dunay çayıyla Adriatik dənizi arasında qalan yarısını, Ege dənizindən Hindistanacan bütün Qərbi Asiyanı fəth edərək, o vaxtkı sivil dünyanın yeganə hökmdarı oldu. Həmin vaxt İsgəndərin otuz yaşları var idi.

Makedoniyalı İsgəndər fəth idi, böyük sərkərdəydi; İsgəndər bütün tarixi dövrlərin ən böyük sərkərdə

sidir. İsgəndər ağıllı hökmdar idi. İşğal etdiyi ölkələrin heç birində o, yerli əhalini öz doğma yurd-yuvasından qovub perik salmayıb, xarici ölkələrdə yaşayan hansısa tayfanı gətirib orada məskunlaşdırmayıb. Çünki İsgəndər ilk öncə insan idi, adam balasıydı. İşğal etdiyi ölkələrin xalqlarıyla da insan kimi davranırdı. Ona görə də iyirmi beş əsrdir adı dillər əzbəri olub; işğal etdiyi ölkələrin xalqları İsgəndər adına dastan qoşub, şer yazır, övladlarının adını İsgəndər qoyurlar.

İsrail Oriyanın rus çarına yazdığı məktubda yeganə düzgün fikir onun öz xalqını “убогий народ”, yəni ki, miskin, dilənçi, çöllərdəqalmış, zəlil, yesir adlandırmasıdır. Həqiqət naminə etiraf etməliyə ki, bu fakt tarixi mənbələrdə də öz əksini tapıbdı və onun doğruluğu zərrə qədər də şübhə doğurmamalıdır. Erməni tarixinin atası sayılan keşiş Moisey Xorenli min beş yüz il əvvəl yazırdı ki, biz ermənilər çox azsaylı və zəif tayfayıq, ona görə də ömrü boyu başqa xalqların köləsi olmuşuq. Eyni fikri daha geniş və hərtərəfli ifadə edən fransız səyyahı Jan Şarden 1673-cü ildə yazırdı ki, Çuxursəəd bəulərbəyliyi və onun mərkəzi İrəvan şəhərində olub; İrəvanda 800 ailə yaşayır, hamısı türkdür, hamısı müsəlmandır. Fransız səyyahı daha sonra yazır ki, Səfəvilər dövlətinin ərazisində ermənilər də yaşayır; ermənilər çox yoxsul, fəlakətli, nadan və cahil bir xalqdır, düz on bir əsrdir müsəlmanların hakimiyyəti altında yaşayan bu səfil xalq köləlikdən başqa ayrı heç nəyə qadir deyil. Eyni fikri rusiyalı məmurlar da təkrar edirdilər. Eçmiədzin sinodunun pro-

kuroru A. Frenkelin 1907-ildə rus çarı İkinci Nikolay təqdim etdiyi arayışda deyilir ki, ermənilər 1300 ildir qul və kölə həyatı yaşayırlar, onlar hamının nifrət etdiyi parazit bir toplumdur.

İsrail Oriya planın mahiyyətini rus məmurlarına izah etdi, öz əliylə yazdığı məktubu boyar Qolovinə verdi ki, Pyotra çatdırılsın. Cavab bir ildən sonra alındı; şifahi şəkildə ona deyildi ki, rus çarı erməni emissarının planını bəyənir, amma İsveç-Rusiya müharibəsi başlayıbdı və hazırkı vəziyyətdə ikinci cəbhə açıb, Səfəvilər dövlətiylə də vuruşmaq mümkün deyil; gələcəkdə imkan olarsa, ermənilərin təklifinə baxıla bilər.

1703-cü ildə İsrail Oriya rus çarına başqa bir məktub yazdı; əyanilik üçün məktuba xəritə də əlavə etmişdi. Oriya yazırdı ki, xəritədən də göründüyü kimi, o ərazidə Yerevandan başqa ayrı bir qala yoxdur; Allahın köməyiylə siz o yerləri çox asanlıqla tutacaqsınız, Anadolunu da işğal edəndən sonra birbaşa Konstantinapola hücumə keçəcəksiniz.

1707-ci ildə İsrail Oriya İrandan Rusiyaya gedərkən Həştərxanda öldü. Onun başladığı işi arximandrit Minas Vardapet davam etdirdi. Ermənilər əl çəkmirdilər: elçi elçinin dalınca gedirdi, məktub miktubun dalınca göndərilirdi. Ermənilər Pyotra yalvarır, göz yaşını töküüb zülüm-zülüm ağlayır, xahiş edirdilər ki, tez ol qoşun çək gəl; sən Səfəvilər dövlətinin sərhədlərinə yaxınlaşan kimi sayı yüzminlərlə ölçülən erməni-milli ordusu (həmin vaxt Səfəvilər dövləti ərazisində

yaşayan və ümumi sayı yetmiş mindən çox olmayan milli azlığın ordusu nəzərdə tutulur) kafirləri qırıb qurtaracaq; tək sən gəl görün, gəl Ön Asiyanı, Kiçik Asiyanı içğal et, sonrasıyla işin yoxdu, biz qoymarıq burda bir türk qala, bir müsəlman qala, qovub perik salarıq, qırıb kökün kəsərik. Türklər bizim düşmənimizdi, çünki vaxtında bizi qırmayıblar; avropalılar bizi çoxdan qırıb qurtarardı, kökümüzü kəsərdi, adımızı tarixdən silərdi. Türklər bizi qırmadılar, qanadlarının altına alıb saxladılar, qayğı göstərdilər; türklər olmasaydı, bu gün yer üzündə erməni milləti olmazdı. Lakin, budur, biz varıq və artıq vaxt gəlib, zaman yetişibdi – öz havadarlarımızdan qisas almalıyıq.

Erməni keşişlərinin Birinci Pyotra göndərdikləri məktubda deyilirdi ki, ermənilər yiyəsiz qoyun sürüsüdür, onların heç vaxt çobanı olmayıb; gəl buraları içğal et, bizə yiyə dur, çobanımız ol; indi də, budur, çoxlu türk əsgəri gəlib, onlar bizi qıracaqlar, göz yaşları içində xahiş edirik, təcili kömək göndər, yoxsa üç aydan sonra burada bir nəfər də erməni qalmayacaq. Başqa bir məktubda isə deyilirdi ki, Rusiyadan kömək gəlməsə, ləzgilər erməniləri qırıb qurtaracaqlar. – Ermənilər vay-şivən qoparıb hay salır, aləmə car çəkirdilər ki, ay aman, ay dad, köməyə gəlin, müsəlmanlar bizi qırmaq istiyirlər. Lakin üç ay keçdi – bir erməninin burnu qanamadı, üç il də keçdi – erməninini qıran tapılmadı, yaramaz sakinləri itirib-axtaran da yox idi. Belə baxanda, çöllərdəqalmış kölə, yesir milli azlıq kimin nəyinə lazım idi?

“Böyük elçilik” adlanan nümayəndə heyətinin tərkibində Avropaya gedib, orada Türkiyə əleyhinə

müttəfiq axtaran Pyotr əliboş qayıtı; İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya, İspaniya kimi dövlətlər Rusiyayla müttəfiq olmaq istəmirdilər. Lakin elə həmin vaxt erməni emissarları peyda oldu. – Ermənilər yüzillər boyu Avropada özlərinə himayədar axtarsalar da, heç nəyə nail olmamışdılar, indi də Rusiyadan yardım istəyirdilər.

Erməninin dövləti yox idi, ordusu yox idi ki, Səfəvilər dövlətiylə, yaxud Osmanlı imperiyasıyla müharibə şəraitində Rusiyaya kömək etsin, – ermənilər o dövlətlərin ərazisində yaşayan milli azlıq idilər, vəssalam. Amma ermənilər ən gözlənilməz məqamda qapıbir qonşuya, yaxın dostu xəyanət etməyi, arxadan kürəyə bıçaq saplamağı yaxşı bacarırlar. Rusiyanın himayəsi müqabilində onlar ərazisində yaşadıkları dövlətlərə xəyanət edəcəklərinə zəmanət verirdilər. Bu cür əməkdaşlıq Avropanın dövlət başçılarna da təklif olunmuşdu, lakin anlar özlərini bu qədər alçaldıb hansısa xəyanətkar milli azlıqla münasibət qurmağı özlərinə rəva bilmədilər. Rus çarı Pyotr isə təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdi. Bununla da Rusiya kimi dövlətin gücünə və erməni xəyanətkarlığına əsaslanan bir ittifaq yarandı. Ona görə də Birinci Pyotr Xəzəryanı vilayətləri işğai edib Rusiyaya birləşdirəndən sonra neyləməli olduğunu yaxşı bilirdi: bölgədə yaşayan müsəlman əhalini qovub uzaqlaşdırmaq, müqavimət göstərənləri fiziki cəhətdən məhv etmək, xarici ölkələrdə yaşayan erməniləri oraya köçürüb məskunlaşdırmaq. – Pyotrun planı beləydi və

rus çarı öz istəyini yazılı formada bu cür ifadə edirdi:
“ Стараться всячески, чтобы армян призывать и
ожилить, а басурман сколько возможно убавлять.”
Yəni ki, erməniləri mümkün olan bütün vasitələrlə
dəvət edib məskunlaşdırmaq, müsəlmanlarınsa sayı-
nı hər vasitəylə azaltmaq lazımdır.

LABİRINT

Aran kəndlərinin ərazisiylə üzüqərbə gedən avtobusun qabaq tərəfindəki oturacaqlardan birində əyləşib, qarşıda görünən dağlara baxırdım. İşğaldan əvvəlki dövrdə Yevlax – Ağdam şosse yoluyla hərəkət edən maşının pəncərəsindən baxanda Şahbulaq dağının döşündə sıldırım, ağ yarğanlara oxşayan daş karxanaları görünürdü. Qarabağın süd kimi ağappaq daşı çıxırdı o karxanalardan; ağ kubiklərə baxanda elə bilirdin pendirdi, doğrayıb üst-üstə yığıblar. Dağın döşündəki yarğanlar indi də görünür, amma ağ deyil, bombozdu. Çünki daş karxanaları neçə illərdi işləmir. Boz yarğanlar məni çaşdırdı: doğrudanmı, ora Şahbulaqdı?

Əslində, mən günbatan tərəfdə görünən və biri-birinə yapışmış piramidalara oxşayan dağların arasında bir dağı axtarırdım; o dağ mənə doğmadı, çox da əzizdi – onu gömək istəyirdim. Şahbulaq tərəf mənim üçün bir növ istinad nöqtəsi rolunu oynayırdı; belə ki, Şahbulaq dağının şimal qurtaracağındakı vadidən Xaçın çayı axır, Qızilli Kəngərlisi o çayın üstündədir. Xaçından o taydakı dağın qurtaracağında Qabartı çayıdı. Mən Qabartı çayından şimaldakı dağı axtarırdım, uzaqdan-uzağa da olsa görmək istəyirdim. Amma tapa bilmirdim. Sərnişinlərdən soruşdum, adamları sorğu-suala tutdum. Axır ki, Şahbulaq dağını mənə göstərdilər. Mən də bilirdim ki, Şahbulaq dağı odur,

amma işğal olunmuş dağlar da dəyişib, ona görə şübhəm var idi. Dağlar dəyişibdi. Şair Əhməd Cavad demişkən,

*Belə getsə o dağlarda
İllər keçər, çiçək bitməz.
O dağları duman basmış,
Duman getməz, yaman getməz.*

Axtardığım dağ elə də hündür və möhtəşəm bir dağ deyil, – elə olsaydı, dağların arasında dərhal görünərdi. O dağ elə o boyda, o biçimdə olmalıydı ki, mən onun hər dərəsinə, daşına, cığırına bələd olum.

Evimiz çayın vadisində, dağın ətəyindəydi; mən o dağın ətəyində böyümüşəm, ora mənim üçün bir növ uşaq bağçası olub. – Mən o dağı itirmişəm. Avtobusun pəncərəsindən baxırdım ki, dağların arasında uzaqdan-uzağa da olsa, onu görə bilim. İlk belə cəhdim kəndimiz işğal ediləndən iki il sonra olub. O vaxt bizim kəndin camaatı Ağdam – Bərdə yolunun qırağında məskunlaşmışdı. Qaçqınlardan birinə dedim: “Bizim kənd hansı tərəfdədi?”

– Bizim kənd odu, ordadı, – qaçqın, əlini üzüqərbə tərəf uzadıb dedi.

O tərəfə baxdım, amma heç nə görmədim.

– Mən orda heç nə görmürəm, – qaçqına dedim.

– Hava tutqundu, görünmür. Hava açıq olanda, ilah da səhər tezdən baxırsan, kəndimiz appaçıq görünür.

Bir söz demədim. Amma fikirləşdim ki, camaatın bu tərəfdə məskunlaşmasının səbəbi, bəlkə də, odur

ki, bunlar açıq havada burdan baxıb uzaqdan-uzağa öz kəndini görür və bundan bir təsəlli tapırlar.

Dağlar arasında dağ axtarırdım. Mən o dağı yaxşı tanısam da, tapa bilmirdim. Dəqiq yadımdadır ki, o dağın zirvəsinə çıxanda düz on yaşım var idi. Həmin il üçüncü sinfi bitirib dördə keçmişdim və artıq yay tətildəydim. İki tay-tuşumla birlikdə heyvanları otara-otara dağın başına qalxdıq. Dağın zirvəsində dayanıb gündöğən tərəfə baxanda bizim kəndin ayağındakı evlər, kəndin lap qurtaracağına isə oxuduğum məktəbin ikimərtəbəli binası və qaratikan koluyla çəpərlənmiş həyətdəki ağaclar, Cirqiz çayının sağ sahilində Qarapirim kəndi, Boyəhmədli tərəfdən aşağıda Sofulu kəndi, o kəndin bağları və qəbristanlığı görünürdü. Günbatan tərəfdə Qaraman dağı, Qabartı çayı və onun vadisindəki çəkillik, mal fermasının alaçıqları, bir az yuxarıda Qalayçılar kəndi, Şiştəpə yüksəkliyi və onun ətəyindəki taxıl zəmiləri görünürdü. – Bu gördüklərim yeni bir dünya idi. Mən dağın zirvəsində dayanıb ətrafa baxır, heyrət və sevincdən az qalırdı qanad açıb uçam.

Əslində, o il yağınlıqdı deyə, ot bol idi. Daş yol tərəfdəki qobularda, aşağıdakı düzəngahlarda, çayın vadisində, dağın ətəklərində də heyvanlar doyunca otlaya bilirdi; qalxıb dağın zirvəsinə çıxmağa ehtiyac yox idi. Amma mən istəyirdim öz dağımın zirvəsinə çıxam, yüksəkliyi fəth edəm. Ona görə də uşaqları dilə tutdum, yarızor-yarıxoş məcbur elədim və biz heyvanları otara-otara üzüyuxarı qalxıb dağın zirvəsinə çıxdıq. Uşaqların biri daha məlumatlıydı, dağın

başından o üzdə, güney tərəfdəki qayalıqda zağa olduğunu da o dedi. Düzü, mən bunu birinci dəfə eşidirdim, qulaqlarım cingildədi; ada bax, Koroğlu zağası! Dərhal dedim: “Uşaqlar, gəlin gedək Koroğlu zağasına baxaq!”

Dağın başından aşib güneyin ağzındakı qayalığa gəldik. Koroğlu zağasını tapmaq elə də çətin olmadı. Sevincək qaçıb zağanın içinə doluşduq. Sal qayada böyük bir oyuk olan Koroğlu zağası təbii daldanacaqdı. Amma oraya insan əli dəyib, müəyyən işlər də görüb. Qöfsvari əyri xətt boyunca sal qayaya pərçimlənmiş oyugun dərinliyi iki metrə yaxındır, hündür-lüyü üç metr olar, döşəmənün uzunluğu dörd metrdir. Zağanın içində dayanıb üzüqərbə – Qalayçılar kəndi və Qaraman dağı tərəfə baxanda soldakı divarda biri o birindən bir qarış hündür olan və bir növ oturacağa oxşayan iki yanaşı yer düzəldilib. Növbə ilə keçib oturduq, baxdıq, yoxladıq. Sonra uzun bir müzakirə oldu. Əsas mövzu beləydi: oturacaqların sayı niyə ikidir və nə üçün bunun biri o birindən hündürdü? – Başımız söhbətə necə qarışıbsa, heç nədən xəbərimiz olmayıb; bir də baxdıq ki, yağış yağır.

– Gəlin gedək heyvanları yığaq gətirək, zağanın girəcəyindəki qobuya dolduraq. Özümüz də zağada daldalanaq. Yağış kəsəndə çıxarıq.

Bilmirəm bu ağıllı sözü kim dedi? Bəlkə də, mən demişəm. Ola da bilər ki, o biri uşaqlardan kimsə deyib. Çox güman ki, elə olub, çünki onlar çölçülükdə mən-dən təcrübəliyidilər. Təklif dərhal da qəbul olundu.

Avtobusun pəncərəsindən görünən dağlara baxırdım. Oralar mənim oylağım olub. İndi yaxına da gedə bilmərəm. Dünənəcən bizim olan dağları erməni vurub ... Az qalmışdı “erməni vurub əlimizdən aldı” yazam. Amma vaxtında əl saxlayıb öz-özümə dedim: “Erməni nə vaxtdan torpaq alan olub?” Rus şairi Puşkinin sözü düşdü yadıma: “Ты трус, ты раб, ты армянин!” , yəni ki, sən qulsan, sən qorxaq ermənisən!

Puşkin Qafqazda olub, ermənilərə yaxşı bələd idi, nə yuvanın quşu olduqlarını bilirdi və “Sən qulsan, sən qorxaq ermənisən!” sözünü də elə belə deməyib. Əslində, Puşkin son min beş yüz ildə ermənilər barədə deyilənləri, yazılanları ümumiləşdirib, poetik dillə ifadə edib: “Sən qulsan, sən qorxaq ermənisən!”

Bu xalqın qorxaqlığı, müsbət insani keyfiyyətlərdən xali olduğu bütün dünyaya bəllidir. Biz də bunu bilirik, amma bu gün elə bir vəziyyət yaranıb ki, sözüümüz keçmir. Ona görə də ermənilər barədə heç nə demirəm. Zərurət yaranarsa, tarixi faktlara və özgə xalqların dediklərinə istinad edəcəm.

Şofer avtobusu saxlayıb dedi: “ Qaçqın şəhərciyinə çatmışıq. Düşmək istəyənlər qabağa gəlsin.” Zənbili götürüb qarıya yaxınlaşdım.

– Qaçqın şəhərciyi hardadı? – Şoferə dedim.

– Qaçqın şəhərciyi, odur, – şofer əlini sükandan çəkib, xeyli aralıda görünən üstüşiiferli evləri göstər-

di. – Burdan əlli metr o yanda şəxsi maşınlar dayanıb müştəri gözləyir. Bu istidə özünüə əziyyət verməyin, maşının birinə oturun gedin.

Şoferə təşəkkür elədim. Avtobusdakılara “Sağ olun, sizə yaxşı yol,” deyib düşdüm. Üzütüklü, səliqəsiz geyimli bir kişi də düşdü, dedi ki, mən də qaçqın şəhərciyinə gedirəm. Yol yoldaşı kimi, az da olsa bələdəm ona. Mən avtobusdakıları sorğu-suala tutub bəzi şeyləri özüm üçün dəqiqləşdirmək istəyəndə bu da ağcaqanad kimi, qulağımın dibində vızıldaıyıb o darımacalda bilmək istəyirdi hara qaçqınıyam, hansı şəhərciyə, kimin yanına gedirəm. – Həmin adamdı; otuz beş yaşlarında bir kişidi, yanıma düşüb gedir, o da qaçqın şəhərciyinə gedir.

Üstünə “Baharlı” yazılmış lövhə var idi yolun qırağında – o tərəfə gedirdik. Yol yoldaşım birucdan danışıır, nəşə uydururdu. Avtobusda gələndə, indi də piyada getdiyimiz vaxt mənə “sən” deməyi xoşuma gəlmirdi; elə danışıır, elə bil mən bunun tay-tuşuyam. O şofercən də qanacağı yoxdu ki, yaşca özündən böyük olan tanımadığı adama nəzakət xatirinə “siz” deyə.

Hava istiydi. Amma bu isti Bakıdakı istidən deyildi və mən bu yolu məmnuniyyətlə piyada gedərdim. Yolun qırağındakı böyürtkən şəllərinin üstündə cırcıramalar səs-səsə verib şövq ilə oxuyurdular. – Nabran meşələri düşdü yadıma: yay vaxtı hava işıqlaşandan gün batanacan cırcıramalar səs-səsə verib orada necə gözəl oxuyur!

Keyli aralıda, təxminən bir kilometr məsafədə biri-birinə oxşayan üstüşiferli evlər cərgələnmişdi. Ba-

harlıdakı qaçqün şəhərçiyi oradı. Üstünə “Baharlı” yazılmış lövhəyə çatanda yol yoldaşımın “Bu maşınlar Baharlıya gedir” deməsi məni qaçqın şəhərçiyinə piyada getmək fikrindən daşındırdı. Digər tərəfdən də, köhnə “Jiquli”ni yolun qırağında saxlayıb müştəri gözləyən şofer elə umacaqlı baxırdı, gözləri az qala dil açıb deyirdi: “Ay kişi, sən şəhər adamına oxşayırsan. Bu boyda yolu piyada niyə gedirsən? Gəl otur maşına səni aparaq. Bizə də bir çörəkpuşu verərsən.”

Düz fikirdi. Belə yerdə imkan varsa, ehtiyacı olana bir çörəkpuşu vermək lazımdı. Amma əvvəlcə soruşaq görək neçəyə aparır. Birdən elə qiymət oxuyar ki, sərf eləməz.

– Salam əleykim.

– Əleykim salam.

– Qardaş, qaçqın şəhərçiyinə gedirəm. Neçəyə apararsan?

– Bir manata, – şofer belə deyib sağ əlinin şəhadət barmağını havada oynatdı. – Bir manata gedirəm, bir manata qayıdıram.

“Jiquli”nin qabaq qapısını açdım ki, şoferin yanında oturam. Eyni zamanda da sol əlimlə arxa qapını göstərüb yol yoldaşıma işarə elədim, yəni, buyur, sən də əyləş.

Yola düşdük.

Qaçqın şəhərçiyi adlanan yer nə kənd deyil, nə şəhər; nəşə qeyri-adi bir yaşayış məskənidir ora. Baxırsan, elə bil, xətkəşi vatman kağızının üstünə qoyub

biri-birindən eyni məsafədə yerləşən çoxsaylı xətlər çəkiblər, sonra o xətlərə perpendikulyar olan başqa xətlər çəkiblər. Xətlərin kəsişməsi nəticəsində əmələ gəlmiş hər bir kvadratın küncündə kiril əlifbasının “Г” hərfinə oxşayan həndəsi fiqur çəkiblər...– Paralel və perpendikulyar xətlər qaçqın şəhərciyinin küçələridi, xətlərin kəsişməsindən əmələ gələn kvadratlar qaçqınların həyətyanı sahələridi, kvadratların daxili-daxili “Г”-şəkilli həndəsi fiqurlar qaçqın evləridi.

Düz xətt boyunca uzanıb gedən küçələr biri-birinin eynidir; həyətyanı sahələr bir boyda, bir ölçüdə, – onlar da biri-birinin eynidir, kiril əlifbasının “Г” hərfinə oxşayan qaçqın evləri biri-birinin eynidir, hər evdən küçəyə və qonşu evlərə olan məsafələr eynidir...– Bir sözlə, hər şey eynidir və hara baxırsan təkrarlanan eynilikdən başqa bir şey görə bilmirsən. Baxdım-baxdım, fikirləşdim ki, adam burda azıb qalar. Öz-özümə dedim: “Bura kənd deyil, şəhər də deyil. Belə yaşayış məskəni olmaz, bura labirintdi.”

İlk labirint dörd min il əvvəl Qədim Misirdə, firon Üçüncü Amenemhetin vaxtında tikilib. Hesab olunur ki, bu, onun sərdabəsiymiş. İlk labirint biri-birindən heç nə ilə fərqlənməyən üç min otaqdan ibarət saray idi. Labirintə girmək olardı, amma oradan çıxmaq mümkün deyildi. Çünki labirintin quruluşu çox mürəkkəb idi və bu da eyniliyin dəfələrlə təkrar olunması hesabına yaranırdı. Sonralar Qədim Yunanıstanda və Romada da labirint tikildilər. Nəhayət, budur, elə bir vaxt gəlib ki, Azərbaycanda da labirint tikməyə başlayıblar.

Qədim Misirdəki ilk labirint misir fironu Amenemhetin cəsədini və cəsədlə birlikdə basdırılmış var-dövləti saxlamaq üçün tikilsə də, sonradan ondan yalnız dövlətin strateji əhəmiyyətli sərvətini saxlamaq üçün istifadə olunurdu. Yunan tarixçisi Plutarx özündən əvvəlki tarixçilərin və filosofların fikirlərini ümumiləşdirib yazır ki, labirint, əslində, həbsxana olub; oraya düşən məhbusun faciəsi ondaydı ki, heç kim mane olmasa da, labirintdən çıxıb bilmirdi. Məhbuslar bunu bildikləri üçün qaçmağa cəhd etmir və ömürlərinin sonynacan labirintdə qalıb məhv olurdular. – Bilmirəm bu fikir hardan ağıma gəldi? Həqiqətə, amma müqayisə üçün bu yerdə yaxşı deyil. İnsan fantaziyası yüyənsiz at kimi bir şeydi, baş alıb hara gəldi gedir.

Qaçqın şəhərciyini labirintə bənzətməyim ilk təəsüratla bağlıydı. Sonra gördüm ki, qaçqınlar orada azmırlar, ona görə də labirint məsələsini untdum. Amma bir dəfə qaçqın şəhərciyində azıb qalmış qaçqının çəşqin halda ora-bura döyükərək hara getməli olduğunu müəyyən edə bilmədiyini görəndə labirint yenə yadıma düşdü. Fikirləşdim ki, hər halda, qaçqın şəhərciyini labirintə bənzətməyim əsassız da deyil.

Labirintdə azmış qaçqın köklü sakinlərdən idi; belə demək mümkünsə, əsl aborigen idi – qaçqın şəhərciyinin ilk təntənəli açılışı vaxtı gurultulu alqış sədaları altında qırmızı lentin kəsildiyi gündən orada yaşayan qaçqınlardan idi. Qırx yaşlarında cavan kişi idi. Əvvəllər polis işləyib və məlum olduğu kimi, polislər ayıq-sayıq, tükü tükdən seçən adamlar olur. Həmin o,

ayıq-sayıq labirint aborigeni mənə bələdçilik edib bir nəfər qaçqının hücrəsinə aparmalıydı.

Axşamtərəfiydi, hava qaralırdı. Mən heç günün günorta çağı buralardan baş açə bilmirəm, ona görə də hər tərəfdən üstümə gələn yeknəsəq eyniliyə fikir vermədən labirint aborigeniylə söhbət edə-edə gedirdim və əmin idim ki, tezliklə labirintin ən saylı hücrəsinə çatacağım. Birdən labirint aborigeni ləngidi, “Dayan görün, deyəsən, düz gəlməmişik,” deyib ayaq saxladı. Mən də dayandım. Axşamtərəfi dumanlı, tutqun havada qaçqın evləri adlanan labirint hücrələrində közərən lampalar fərqli bir mənşərə yaratmışdı. Tanımadığı meşəyə düşmüş vəhşi kimi, labirint aborigeni döyükür, yeknəsəq eynilik içində kiçik də olsa bir fərq – ipucu tapmaq istəyirdi, amma bacarmırdı. İpucu olmasa, labirintdən çıxmaq mümkün deyil. Tesey də labirintdən ipucunun köməyiylə çıxıb.

Labirintdən çıxmaq mümkün deyil və bunu oraya düşmüş adamlar da bilirdilər. Lakin insanın həyat eşqi, azadlıq amalı qeyri-mümkünü də mümkün edir. Labirintdəki məhbusların heç də hamısı sakitcə oturub öləcəkləri günü gözləmişdilər. Qaçıb azadlığa çıxmaq istəyənlər də az olmayıb. Amma onlar labirintdə azıb qalır, aclıqdan və susuzluqdan məhv olurdular. Digər məhbuslara görk olsun deyə, labirint rəhbərliyi qəsdən onları dəfn etmirdi və kim harda ölürdü, cəsədi də orda qalıb çürüyürdü. – Təsəvvür edirəm: azadlığa can atan o insanlar da mənə bələdçilik edən qaçqın kimi, yəqin, arada ayaq saxlayıb diqqətlə ətrafa baxır, yeknəsəq eynilik içində kiçik də olsa bir fərq – ipucu tapmaq istəyirmişlər.

Qaçqına mane olub fikrini yayındırmamaq üçün yolun kənarına çəkilib dinməzcə dayanmışdım. Mənim nəzərimdə indi o, minillər öncə olduğu kimi, labirintdən qaçıb azadlığa çıxmaq istəyən məhbus idi. Ona baxa-baxa öz-özümə dedim: “Hər halda, buranı labirintə bənzətməkdə düz eləmişəm. Məsələn qaçqın şəhərciyində qaçqınların azıb-azmamasında deyil. Labirintdəki məhbuslar da az-çox normal sayıla biləcək məhbus həyatı yaşayb ömürlərini başa vururlar. Məsələn ondadır ki, labirintə düşmüş məhbuslar kimi, qaçqınlar da qaçqın şəhərciyindən xilas olub azadlığa çıxmaq, öz doğma yurd-yuvalarına qayıtmaq istəsələr də, bacarmırlar. İlk baxışdan bu elə də çətin görünür, amma iş elə çətinə düşüb ki, mövcud vəziyyətdə həlli mümkün deyil.”

DƏLİNİN DƏRDİ

Rus çarı I Pyotr türkləri yaxşı tanıyırdı. Hətta bir dəfə az qalmışdı türklərə əsir düşsə. 1710-cu ildə müharibə vaxtı Pyotr başda olmaqla otuz səkkiz minlik rus ordusu Prut çayı sahillərində mühasirəyə düşdü. Vəziyyət pis idi: Pyotrun özünü və adlı-sanlı rus generallarını əsirlik həyatı gözləyirdi.

Hərbi şüranın təcili keçirilən iclasında qərara alındı ki, rus çarının türklərə əsir düşməsinə yol verilməməlidir; düşmən tərəflə danışıqlar aparıb, son on beş ildə zəbt olunmuş ərazilərin əvvəlki sahiblərinə (Azovu və Taqanroqu türklərə, Sankt-Peterburq da daxil olmaqla, Baltikyanı əraziləri isveçlərə) qaytarılması müqbilində Pyotru xilas etmək lazımdır.

Danışıqlar gedir, mühasirə həlqəsi daralırdı. Pyotrun ürəyi üzülürdü, rəngi sapsarı saralmışdı. Nəayət, Azovun və Taqanroqun qaytarılması, eyni zamanda həm də rus qoşunlarının Polşadan çıxardılması müqabilində türklər balaca bir cığır açdılar. Pyotr mühasirədən çıxıb xilas oldu. Amma elə qorxmuşdu, uzun müddət özünə gələ bilmədi. Ömründə ikinci dəfəydi belə qorxurdu. İyirmi il əvvəl də belə qorxmuşdu; Pyotr onda cavan oğlan idi. Gecə vaxtı xəbər gəldi ki, bacısı Sofya Preobrajenskə ordu yeridib onu öldürmək istəyir. Pyotr qorxusundan dik atıldı, yorğan-döşəkdən cılpaq çıxıb həyəətə qaçdı, ilk əlinə keçən atı yəhərsiz-yüyənsiz minib çaparaq özünü

məşəyə verdi. – Bəzən mənasız bir istəyini həyata keçirmək üçün milyonlarla insanı qurban verən Pyotr öz canını bərk qoruyurdu, həyatı üçün kiçicik təhlükə yaranan kimi o boyda kişi sudan çıxmış cücəyə dönr, qorxusundan tir-tir əsirdi.

Pyotru yaxşı tanıyanlar, nədənsə, ona başqa ad verirdilər. xristian dünyası Pyotra Antixrist deyirdi ki, bu da İsa peyğəmbərin və bütün xristianların düşməni deməkdir. Öz doğma çarını daha yaxşı bələd olan rus xalqı Pyotru Antixrist və Şeytan adlandırırdı. Avropalılar isə ona Tərbiyəsiz Heyvan adı vermişdilər. Pyotr türklərə yaxşı bələd olduğu kimi, türklər də onu yaxşı tanıyırdılar və adını Dəli Petro qoymuşdular. Belə baxanda, Tərbiyəsiz Heyvandansa Dəli Petro yaxşıdı.

Taylı tayın tapmasa günü ah-vayla keçər, – azərbaycan atalar misalında belə deyilir. Dünyanın heç bir dövlət başçısı ermənilərlə oturub-dyrmaq, xəynətkar tayfanın murdar xislətindən yararlanmaq istəmirdi. Hətta qəzəblənib onları qapıdan qovanlar da olmuşdu. Amma Dəli Petro ermənilərin təklifini bəyəndi, söz verdi ki, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülüb məskunlaşdırılması üçün əlindən gələni edəcək.

Çətin məsələydi. Tarix boyu heç bir hökmdar belə iş görməyib. Qonşu ölkənin ərazisini tutmaq olar və güclü hökmdarlar da bunu edirdilər. Amma zəbt olunan ərazidə yaşayan xalqı bütün vasitələrlə öz yurdundan qovub perik salmaq, qırıb məhv etmək və bu yolla sayını azaldıb oraya xarici ölkələrdən ayrı bir

millət köçürüb məskunlaşdırmaq,– tarixdə belə bir hadisə olmayıb.

Dəli Petro tarixdə yenilik elədi. Bir dəli bir quyuya daş atdı, yüz ağıllı gəldi, daşı quyudan çıxarda bilmədi, – azərbaycan atalar misalında deyildiyi kimi, Dəli Petronun dəli damarı tutmuşdu və o, quyuya daş atdı.

Azərbaycan torpaqlarının işğalınacan Dəli Petro dağ kimi kişiydi. Hündürboy (boyu iki metr idi), dolubədən rus çarının yanağından qan damırdı. Adama elə gəlirdi, Əzrayıl özü də bu nəhəng devlə bacara bilməz. Amma, deyir, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Xəzəryanı vilayətlərin işğalı başa çatan kimi, dəqiq desək, 1723-cü ilin yayında Dəli Petronun halı qəflətən pisləşdi; elə bil, durduğu yerdə vurğun vurmuşdu onu. Dəli Petro yaman dərdə düşmüşdü, halı çox pis idi. Dağ boyda kişi əriyib çöpə döndü. Güləndə harın ayqır kimi kişnəyən Dəli Petro üzülüb əldən düşdü; deyərdin, onun yaşı əlli deyil, yüz əllidi.

Xəstə Pyotr Alekseyeviç Romanov qasıq nahiyəsindəki ağrılardan əziyyət çəkirdi. Bu yerdə “əziyyət çəkirdi” demək düz deyil. Çünki Dəli Petro əziyyət çəkmirdi, cəhənnəm odunda diri-diri yanırdı. Tutması tutanda dağ boyda kişi ikiqat olub qasığını qucaqlayır, gücü gəldikcə qışqırırdı. Dərdi insan dərdi olmayan Petronun qışqırığı da insan qışqırmağı deyildi. Dəli Petro qışqırmırdı, dəli öküz kimi böyürdü. Onun necə böyürdüyünü təsəvvür etmək üçün rus tarixçilərinin son dövrdə yazdığı “История России” kitabından götürülmüş bir cümləni oxumaq da bəs edər: “Его крик разносился на всю округу.” Yəni ki, Pyotrun böyürtüsü bütün vilayəti başına götürürdü.

Həmin vaxt Dəli Petro Sankt-Peterburq şəhərində yaşayırdı, çünki ölkənin paytaxtı yeni salınmış Peterburq şəhərinə köçürülmüşdü. İmperatorun böyürtləri tək elə Peterburq şəhərini lərzəyə salsaydı, tarixçilər yazardılar ki, onun qışqırığı bütün şəhəri başına götürürdü. Amma tarixçilər başqa cür yazırlar: onun qışqırığı bütün vilayəti başına götürürdü. Bu isə o deməkdir ki, tutması tutanda Dəli Petro ikiqat olub bör-bör böyürdü və onun səsi Peterburq şəhəri də daxil olmaqla, bütün Peterburq vilayətini başına götürürdü.

İmperatorun tutması harda gəldi tuturdu: senatda, kollegiyalarda, silah zavodlarında, gəmi tərsanələrində, Admiralteystvada, qonaqlıqda, yol gedəndə, xarici ölkələrin səfirlərini qəbul edəndə... Ağrı başlayan kimi Dəli Petro əyilib ikiqat olur, qasığını qucaqlayıb bağıra-bağıra qovrulurdu. – Çox dəhşətli dərd idi. Məsələyə münasibət bildirən rus tarixçiləri yazırlar: “Бог наказал царя.” Yəni ki, Allah rus çarına görk eləyib cəzalandırdı. Az yazıb, təmiz yazıb. Nəsə əlavə etmək mümkün deyil.

Dəli Petro baz idi. Xoşuna gələn gözəl-göyçək saray xanımları bir yana, yeməxanalarda pivəpaylayan qadınlardan tutmuş, üzü üzlər görüb yüz kişi yola salmış küçə qəhbələrinəcən, suyuşirin arvad görən kimi suyulub əldən gedirdi. Amma düçar olduğu dəli dərd Dəli Petronu bir günə salmışdı ki, artıq ona qadın lazım deyildi: biri-birindən gözəl saray xanımlarına baxmırdı, məşuqə də saxlamırdı. İş o yerə çatmışdı ki, Dəli Petronun arvadı Yekatrina özünə oynaş tapmışdı

– saray əyanlarından olan yaraşığı Vilhelim Monsla eşq macərəsinə başlamışdı.

Dəli Petronu diri-diri yandırır təpəsindən tüstü çıxardan tək elə qasığındakı dəhşətli ağrılar deyildi. Petro çox çətinliklə, qan içində üzə-üzə hakimiyyətə gəlmişdi. Sonra o, qan gölündə üzə-üzə Rusiyanı imperiyaya çevirdi və çox istəyirdi ki, gələcəkdə öz yerini övladlarından biri tutsun. Elə bir övlad isə yox idi. – Dəli Petronu yandıran bir dərd də bu idi.

Dəli Petronun övladı olurdu, amma onların çoxusu uşaqkən dünyasını dəyişirdi. Birinci nigahdan olan oğlu Aleksey böyümüşdü, yaxşı təhsil almış ziyalı bir gənc idi. Lakin o, atasının siyasətini bəyənmir, hətta rədd edirdi. 1717-ci ildə Aleksey Vyanaya qaçdı, sonra Neapola getdi. Alekseyin məqsədi dövlət çevrilişi həyata keçirib, ağılı başında olan bir adamın hakimiyyətə gəlməsinə nail olmaq, bununla da qan gölündə üzən Rusiyanı fəlakət girdabından xilas etmək idi. Avstriya və İngiltərə kimi dövlətlər Alekseyə himayədarlıq edirdilər.

Əksər rus tarixçiləri hesab edirlər ki, Pyotra qədər Rusiyada hər şey yaxşıydı, təmiz və müqəddəs idi; Pyotr gəldi, hər şeyi zay elədi, korladı, murdarladı. – O vaxt rusiya ruhaniləri, rusiya ziyalıları, Rusiyada yaşayan bütün insanlar bu fikirdəydi. Aleksey Petroviç Romanov da bu fikirdəydi və çalışırdı ki, Rusiyanı Dəli Petronun dəli terrorundan xilas etsin. Ona görə də xaricə qaçdı.

Pyotr tələb edirdi ki, Aleksey Rusiyaya qayıtsın. Lakin bu, artıq dövlətlərarası məsələydi. Danışıqlar başladı. Pyotr oğluna məktub yazıb söz verdi ki, vətənə

qayıdacağı təqdirdə günahı bağışlanacaq. Alekseyi aldadıb Moskvaya, oradan da Peterburqa gətirdilər, Petropavlovsk qalasına saldılar. İstintaq başladı. – Pyotr növbəti dəfə nakişilik elədi və bunu öz doğma oğluna qarşı elədi. Vətənə qayıdacağı təqdirdə Alekseyin bağışlanacağı, cəzalandırılmayacağı vəd olunsada, atası sözünə əməl etmədi.

Alekseyin dindirilməsində Pyotr özü və onun yaxın dostları Menşikov, Apraksin, Tolstoy da iştirak edirdilər. Pyotr hərdən istintaqa müdaxilə edir, daha amansız və qəddar işgəncə metodlarından istifadə olunması barədə göstəriş verirdi.

Müttəhimə işgəncə verilməsi və təqsirkarın edam olunması mənzərəsi Pyotru o qədər cəlb edirdi ki, baxdıqca baxırdı, amma doymurdu. Şəxsən Pyotrun özünə məxsus olan işgəncə metodları da var idi. Dülğərlik peşəsinə həvəs göstərən Pyotr balta ilə yaxşı işləyirdi deyə, adam boynu vurmağı da yaxşı bacarırdı. Üsyan etmiş streletlər edam olunanda rus çarı qolunu çərməyib əlində balta cəllad kimi işləyir, adam boynu vururdu. Bu, azmış kimi, öz dostlarını da məcbur edib cəllad kimi işlədir – adam boynu baltaladırdı.

Alekseyin istintaqı on gün davam etdi. Hər gün onu döyür, ətini kəsir, sümüklərini qırırdılar ki, heç nə gizlətməsin. Nəhayət, istintaq başa çatdı. Söz hakimə verildi. Hakim Alekseyə ölüm hökmü çıxartdı. Pyotr hökmü qüvvədə saxladı; əslində, o, çoxdandı bəhanə axtarırdı ki, birinci nigahdan olan oğlunu aradan götürüb, Yekatrindən olan oğlu Pyotr Petroviçə yol açsın.

Lakin Alekseyin edamı baş tutmadı. Yazıq Alekseyi o qədər döymüşdülər, o qədər işgəncə vermişdilər ki, cəllad kötüyünün yanınacan gedə bilmədi: saxlanıldığı kameradaca canını tapşırırdı. Belə bir ehtimal da var ki, Pyotrun göstərişiyə, Alekseyi kamerada boğub öldürüblər.

Fəqət Dəli Retroyla Yekatrinanın da niyyəti baş tutmadı: Aleksey Petroviçin ölümündən bir il sonra rus çarının kiçik oğlu – dörd yaşlı Pyotr Petroviç dünyasını dəyişdi.

Dəli Petronun oğul övladı yox idi, amma iki qızı var idi: Anna və Yelizaveta. Həmin vaxt hakimiyyəti Annaya vermək olardı. Lakin Anna hakimiyyət istəmirdi; ümumiyyətlə, o, Rusiyada yaşamaq istəmirdi və fikri vardı ailə quran kimi köçüb xarici ölkədə yaşasın. Yelizaveta isə hələ ki yetkinlik yaşına çatmamışdı.

Dəli Petro qırıla-qırıla qalmışdı, bilmirdi hakimiyyəti kimə versin. Ağrılsa aman vermir, can əldən gedirdi. Azərbaycan xalqının bir qarğışında deyildiyi kimi, rus çarının yediyi-içdiyi irin-qan olub burnundan gəlirdi. O qarğışı mən çox eşitmişəm, deyir, səni görüm yaman dərddə düşəsən, yediyin-içdiyinin irin-qan olub burnundan gəlsin. Dəli Petronun dərddə çox böyük idi; onunku yaman dərd deyildi, dəli dərd idi. Ona görə də yediyi içdiyi irin-qan olub burnundan gəlirdi, amma tək elə burnundan gəlmirdi.

Dəli Petro çox fikirləşdi, çox götür-qoy elədi və nəhayət, 1724-cü ilin əvvəlində təntənəli şəkildə elan etdi ki, taxt-tacın gələcək sahibi Yekatrınadır. Rus tarixçiləri yazırlar ki, əslində, bu, tacqoyma mərasimiy-

di. Hər necə olsa da, Dəli Petro hakimiyyət məsələsini birmənalı şəkildə arvadı Yekatrinanın xeyrinə həll etmişdi.

Rusiya dövləti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən qərar qəbul edilən vaxt Yekatrina ilə Vilhelim Monsun eşq macərəsi çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Amma Dəli Petronun heç nədən xəbəri yox idi. İmperatorun ağlına gəlməzdi, yatsa yuxusuna da girməzdi ki, dəhşətli ağrılardan ikiqat olub o, cəhənnəm əzabı çəkdiyi vaxt sevimli arvadı Yekatrina öz kefindən qalmır.

Yekatrinanın taxt-tac sahibi elan edildiyi gündən altı ay keçmişdi. Dəli Petro növbəti dəfə dəhşətli ağrıdan qışqırıb yorulandan sonra ölü kimi qalmışdı. Elə bu vaxt saray xəbərçilərindən biri xəlvətə salıb Dəli Petroya dedi: “Pyotr Alekseyeviç, sevimli arvadınız Yekatrina sizə xəyanət edir. Vilhelim Monsla ...”

Hadisənin dramatikliyi tək onda deyildi ki, o boyda hökmdarın sevimli arvadı öz kişisinin xəstə yatdığı otağın qonşuluğundaca ona xəyanət edirdi və bu, xeyli vaxtdı belə davam edirdi. Maraqlı məqamlardan biri də oydu ki, nə Yekatrina, nə də Vilhelim rus deyildi. Hərəsi bir diyardan gəlib Rusiyada mənsəb sahibi olmuşdu. Ayaqları yer alıb o qədər qudurmuşdular ki, nə rus xalqını, nə də qılıncından qan daman rus çarını saya salmırdılar.

Vilhelim Mons alman emiqrantıydı. Onun bacısı Anna bir vaxtlar Pyotrun məşuqəsi olmuşdu. Gənc Pyotr Nemetskaya Slobodada yaşayan Annagilə qonaq gedir, qoz ləpəsiylə bəslənmiş qaz ətindən məx-

susi olaraq onun üçün bişirilmiş xörəklər və alman kolbasası yeyir, macar çaxırı, rus arağı və alman pivəsi içib, toqqanın altını bərkidirdi. Hərdən avropalı qonaqları da özüylə aparırdı və onlara deyirdi ki, bura, yəni ki, Annagilin evi də mənim evimdir.

Yekatrinanın Pyotra xəyanətində nəsə qeyri-adi, ya da gözlənilməz bir şey də yox idi. Düzdür, bu xasiyyətin onda anadangəlmə olduğunu demək də olmaz. Amma iş elə gətirmişdi ki, Yekatrina gənc yaşlarında çox kişiylə oturub-durmuşdu və artıq bir növ adətkar olmuşdu. Litvalı qız Marta Skavronskaya (o vaxt onun adı Yekatrina deyildi, xristian dininin pravoslav məzhəbini qəbul edəndən sonra adı dəyişdi) Baltik dənizi tərəfdə gedən döyüşlərin birində türk əsgərlərinin əlinə düşdü. Əsgərlərin çoxluğu Martanı qorxutmadı. Çətin də olsa, hamısını yola verirdi. Sonra necə oldusa rus soldatlarının əlinə keçdi. Marta rus soldatlarını da yola verirdi. Onların gətirdiyi kəşanı yeyir, çirkli əsgər paltarlarını yuyub ipdən asır, hava xoş olanda arabanın içində, tutqun olanda isə altında yığılıb yatırdı. Paltar yumaqdan, yatmaqdan və əsgərlərlə əylənməkdən başı açılanda isə keçmiş xatırlayıb kədərlənirdi. Ruslar gələndə əri İohanna “Qaçcanını qurtar, onlar səni öldürəcəklər!” dediyi yadına düşürdü. İohannla o, sakit bir ömür sürürdülər, dolanışıqları da yaxşıydı. Ruslar gəldi, hər şey korlandı. Marta İohanna “Onlar səni öldürəcəklər!” deyən kimi əri qaça-qaça gölə tərəf getdi, suya atılıb üzməyə başladı. Görəsən, sağdır, yoxsa göldə boğulub öldü? Allah bilir, başına nə gəldi! Marta özü əsir düşüb, rus

əsgərlərinin əlinə keçibdi... Sonra nə olacaq?

Günlərin bir günü əsgər arabasının altında yatdığı yerdə Martanı general Şeremetyev gördü. Suyuşirin litvalı qız generalın xoşuna gəldi və onu əsgərlərin əlindən alıb öz çadırına apardı. Sonra iş elə gətirdi ki, Martanı Pyotrun yaxın dostu Menşikov gördü. Paltaryuyan qız Menşikovun da xoşuna gəldi və onu Şeremetyevdən alıb öz yanına apardı. – Marta əldən-ələ keçir, vəziyyəti də günbəgün yaxşılaşırdı. Ona görə də Martanı elə ilk dəfə görən kimi Pyotr demişdi: “Живецъ не плохо в неволе-то!” Yəni ki, əsirlikdə olsan da, pis yaşamırsan.

Yerin də qulağı var, – xəbər rus çarına çatdı. Pyotr özünü o yerə qoymadı. Amma bir dəfə elə-belə, guya, sözgəlişi Menşikova dedi: “O gün kimsə deyirdi sən hansısa əsir qadını gətirib öz evində saxlayırsan. Xeyir ola, bizə niyə demirsən?” Menşikov zarafata salıb vəziyyətdən çıxmaq, Pyotrun diqqətini başqa məsələlərə yönəltmək istəsə də, mümkün olmadı. Nəhayət, çar əmr elədi: “Get, onu gətir bura!” Menşikovun rəngi ağardı; gərək Martanı gətirəydi. Gətirdi və bu dəfə litvalı qızı Menşikovun əlindən Pyotr aldı.

Martanın yüksəliş yolunu Pyotr davam etdirdi. Artıq o, imperatiça Yekatrınaydı, rusiya taxt-tacının sahibi elan olunmuşdu. Amma qəflətən vəziyyət dəyişdi: hansısa diliqurumuş çuğulluq edib Yekatrınanı satmışdı. Məsələ ciddi idi.

Pyotrun göstərişilə Vilhelim Monsu həbs etdilər. Dindirilmə zamanı o heç nəyi gizlətmədi. İmpera-

torun səhhətində yaranmış nasazlıqdan sui-istifadə edərək imperatriçanı yoldan çıxartdığına görə, Vilhelim Monsun boynu vuruldu. Yekatrınaya hələ ki bir söz deyən yox idi. Amma Dəli Petro qəzəblənmişdi və nəşə edəcəkdi. Yarım il əvvəl Yekatrınanı taxt-tacın gələcək sahibi elan etməsəydi, arvadının başına it oyunu açardı: birinici arvadı kimi, başını qırxdırıb monastra göndərər, ya da oğlu Aleksey kimi, onu da döyə-döyə öldürərdi. Amma Yekatrına tək elə çar arvadı deyildi, imperatorun rəsmi varisiydi, rusiya taxt-tacının gələcək sahibiydi. Onunla ehtiyatlı davranmaq, bir çox şeylərisə əlaltdan eləmək lazım idi.

Dəli Petro arvadını da götürüb Vilhelim Monsun edam olunduğu yerə getdi. Faytonçu atların başını çəkib saxladı. Ərlə arvad xeyli müddət lal-dinməz dayanıb Vilhelim Monsun payaya keçirilmiş qanlı başını seyr etdilər. – Dəli Petro arvadına demək istəyirdi ki, bu da sənin sevgilin Vilhelim; sən onun yaraşlıq sir-sifətinə aşıq olmuşdun, buyur, doyunca bax, feyziyab ol.

Pyotr elə bilirdi Yekatrına sentimental adamdı və müdhiş mənzərəni görüb sarsılacaq, ağlayıb-sıtqayacaq. Amma Dəli Petro növbəti dəfə səhv edirdi. Yekatrınanın tükü də tərənəmədi, alını da qırışmadı. Yekatrınanın ruhən sınımadığını görən Dəli Petro qərara gəldi ki, arvadının qol-qabırğasını sındırsın. Oydu ki, yaxşı bir dəyənək düzəltdi; nə qədər olmasa, dülgər idi, ağac materialla işləməyi bacarırdı və dəyənəyi də özü düzəltdi. Dəli Petro hər gün Yekatrınanı dəyənəklə döyüb mitilini atır, şil-küt edirdi. Amma, necə

deyərlər, daş qayaya rast gəlmişdi: litvalı paltaryuyan Marta canibərk adam idi və o qədər döyülməyin qabağında nə xəstələnib yorğan-döşəyə düşmədi, nə də ölmədi.

Öz xalqına nifrət edib, onu "подлый народ", yəni ki, yaramaz, alçaq və murdar adlandıran Dəli Petro, təbii ki, özgə xalqlara da hörmətlə yanaşa bilməzdi; müsəlmanları isə o – Antixrist, ümumiyyətlə, adam saymır, onlara alaqotu, həşərat kimi baxırdı. Ona görə də Xəzəryanı vilayətləri işğal edən Dəli Petro yerli xalqı məhv edib kökünü kəsmək, erməniləri xarici ölkələrdən köçürüb orada məskunlaşdırmaq istəyirdi və bu iş artıq başlamışdı.

Dəli Petro bilirdi ki, son günlərini yaşayır. Ona görə də başladığı, amma axıra çatdıra bilmədiyi vacib işlərlə bağlı öz vəsiyyətini yazırdı. Erməniləri də unutmamışdı; yazırdı ki, Rusiyanın strateji maraqları naminə ermənilərə himayədarlıq edib onlardan bir vasitə kimi istifadə olunmalıdır.

Rus çarları Dəli petronun vəsiyyətinə dönmədən əməl etdilər. Rus çarları bir yana, Rusiyada çarizmi devirib hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklər erməniyə göstərilən qayğı cəhətdən I Pyotru, I Aleksandrı, I Nikolayı və II Nikolayı vurub keçdilər. Bolşeviklər erməniyə qayğı göstərmirdilər, onlar taxt-tacı da erməniylə bölmüşdülər: sovet dövləti, əslində, bolşevik-daşnaq dövlətiydi.

Dəli Petronun dərdi şiddətlənib son həddə çatmışdı. Dəli qışqırıqlar ara vermir, səngimək bilmirdi.

Yaşamaq deyildi bu; ölüb o dünyada cəhənnəm oduna yanmaq belə yaşamaqdan min dəfə yaxşıydı. Görünür, Böyük Yaradan rus çarı Dəli Petronun elə bu dünyada cəhənnəm oduna yanmasını məsləhət bilib. Rus tarixçiləri də bunu nəzərdə tutub yazırlar: “Бор наказал царя!”

1725-ci ilin yanvar ayında Dəli Petro öldü. İki ilə yaxındı davam edən dəli bağırıqlar kəsildi. Sankt-Peterburq şəhəri və ətrafdakı yaşayış məntəqələri, Rusiyanın bütöv bir vilayəti sükuta qərq oldu. Adamlar o gecə rahat yatdı.

Dəli Petro dəfn olunan kimi Yekatrina eyş-işrətə başladı. Litvalı paltaryuyan Marta, rusiya taxt-tacının yeni sahibi – imperatriça I Yekatrina, o boyda imperatora bir gün də yas saxlamadı.

Dəli Petro öldü getdi. Amma dəlinin quyuya atdığı daş öz yerindəydi. O daş indi də quyudadı.

YAS YERİ

Qaçqın şəhərçiyinə yasa getmişdim. Səhərki gün artıq yas yerindəydim. İsti yay günü adamlar mağarda oturmuşdu. Sərin olsun deyə, palatkanın sallanıb yerə düşən uclarını yuxarı qaldırıb bənd eləmişdilər. Havada meh var idi, ona görə də mağar sərin idi.

Molla dua oxuyur, arada fasilə verib çay içir, qulaqlarını şəkləyib dinşəyirdi ki, yaxın stolların ətrafında oturanların danışığını eşidə bilsin. Bu adam özü də qaçqındı: qaçqın şəhərçiyin qaçqın mollası.

Bekarçılıq və dərd qaçqınları şair eləməsə də, çoxusunun poeziyaya meyli artıb. Söhbət zamanı öz sözüünə qüvvət vermək üçün görürsən qaçqın hansısa şairdən bir kuplet, ya da bütöv bir şeiri əzbər deyir. Öz yazdığı şeirlərdən istifadə edənlər azdı, amma yox da deyil. Onların şeiri güclü hissiyatın ifadəsi olsa da, açıq-aşkar hansısa tanınmış şairin şeirinə oxşayır. Bunu dərhal hiss edirsən, amma üzə vurmaq olmur. Çünki bu adamlar şairlik iddiasında deyillər, sadəcə olaraq, öz dərdlərini şeir diliylə ifadə etmək istəyirlər. Hər halda, labirintdə poeziyaya fərqli münasibət olduğunu görməmək də olmur.

Qaçqınlar yas mağarında oturub söhbət edirdilər. Konkret mövzu yoxdur; adi məişət qayğılarından danışıq, işığın tez-tez sönməsindən, suyun gec verilib, tez kəsilməsindən gileylənirdilər. Gələcək planlarından danışanlar da var. Qaçqınlardan biri beş-altı quzu

alıb, onları böyüdüb payızda satmaq, qazanc əldə etmək istəyir. O biri qaçqın deyir: “Oğlum böyüyübdü, evlənəsi vaxtıdır. Amma darısqallıqdır. Qalmışam belə. Bilmirəm neyləyim? İstəyirəm dəhlizin üstünü örtəm, qabağını şüşəbənd eləyəm. Ona da pul lazımdır...”

Mənimlə yanaşı oturan qaçqın məxfi söhbət eləyən adamlar kimi, səsini alçaldıb öz şəxsi igidliklərindən danışdı. Onun sözlərində nə qədər həqiqət olduğunu demək çətindir, amma, yəqin ki, şişirtmə də az deyildi. Hərdən də mənə elə gəlirdi eşitdiklərimin hamısı uydurmadır. Əgər bu adam, həqiqətən, belə igidliklər göstərmiş olsaydı, adı çıxardı, ordəndən, medaldan nəsə bir şey də alardı. Amma bunun nə adı çıxıb, nə də təltif olunub.

Həmsöhbətim çəliklə gəzir, əlildi. Elə bildim müharibədə olub. Əlindəki çəliyə işarəylə dedim: “Yəqin, döyüşdə yaralanmışsan, ona görə çəlik gəzdirirsən.” Yox, avtomobil qəzası zamanı qılçıqdan zədə alıb, ona görə axsayır.

Qaçqın öz şücaəti barədə söhbəti yarımçıq qoyub, qardaşı oğlunun igidliklərindən danışmağa başladı. Həmsöhbətimin qardaşı oğlu müharibə vaxtı bölük komandiriymiş. Döyüşlərin birində necə olursa onun bölüyü mühasirəyə düşür. Düz iyirmi gün mühasirədən çıxıbilməyiblər. Özlərinin də nə yeməyə cövrəkləri, nə də içməyə suları olub.

– Bəs nə ilə dolanırmışlar? – Mən dedim.

– Erməni kəndini tutanda evlərin birində çaxırla dolu iyirmilitrlik kanistr tapıb özləriylə götürüblər. Onunla bir təhər dolanıblar. Düz iyirmi gündən sonra

mühasirəni yarıb sağ- salamat çıxıblar. Bir əsgərin də burnu qanamamışdı.

Qaçqın danışıır, mən də beynimdə vurur, bölür, hesablayırdım. Ədədlər yuvarlaqdı deyə, elə bir çətinliyim yox idi. Yadımdadır ki, dördüncü sinifdə oxuyanda bu cur məsələlər həll edirdik. “Həll edirdik” deyəndə, düzü, o vaxt mən o məsələləri həll edə bilmirdim. Amma indi vəziyyət pis deyildi. Deməli, iyirmi əsgər iyirmi gündə iyirmi litr çaxır içib, – gündə bir litr çaxır içirmişlər. Bir litr çaxır adambaşına, yəni ki, iyirmiyə böləndə əlli milli litr alınır. Bu isə bir qurtum çaxır deməkdi.

– Bax elə, iyirmi litr çaxır böləb, hər əsgərə gündə bir az verib ki, ac-susuz ölməsinlər. Düz iyirmi gündən sonra mühasirəni yarıb çıxmışdılar. – Qaçqın dedi.

– Halal olsun! – dedim. Amma iyirmi cavan oğlanın iyirmi gün ərzində su içmədən, çörək yemədən, gündə ancaq bir udum çaxırla dolana bilməsi və birinin də burnu qanamadan hamısının sağ-salamat qalması mənə inandırıcı görünmədi.

Qaçqının sözündən belə çıxırdı ki, öz bölüyüylə birlikdə mühasirəni yarıb çıxdığına görə, qardaşı oğluna Milli Qəhrəman adı vermək istəyirmişlər. Hətta rəsmi dövlət qəzetlərinin birində dərc olunmuş məqalədə yazılıb ki, bu adama, yəni ki, qaçqının qardaşı oğluna hökmən Milli Qəhrəman adı verilməlidir.

– Bəs nə oldu, niyə vermədilər? – Mən soruşdum.

– Dalınca düşən olmadı.– Qaçqın dedi.

Cavab məni çaşdırdı. Fikirləşdim ki, bu nə deməkdi, necə yəni, dalınca düşən olmadı? İstədim əlavə

suallar verib məsələni özüm üçün aydınlaşdıram. Amma gecikdim, qaçqın mövzunu dəyişib yenə öz igidliklərindən danışdı.

– Erməni bizim kəndi alanda tanış uşaqlardan bir dəstə düzəldib, gecə vaxtı dağın döşüylə üzüyuxarı qalxdım. Bu köpəuşağı (erməniləri deyir) da, sən demə, oranı setkalayıbmış. Biz də nə bilək? Getdik tələyə düşdük. Uşaqlara dedim: “Toru dişimizlə çeynəyib doğramaqdan başqa ayrı çıxış yolu yoxdu.” Tor da çox möhkəmdi, dişbatası şey deyil. Nəsə, it zülmüylə də olsa, toru bir təhər dişimizlə doğrayıb tələdən çıxdıq. Fişəng atıb bizimkilərə xəbər verdim ki, burda erməni yoxdu, dağı tutmuşuq, bizə kömək göndərin. – Qaçqın belə deyəndə məni fikir götürdü: bir fişəng atmaqla o boyda hadisəni necə təsvir etmək olar? Ağlım bir şey kəsmədi. Qaçqının sözünü kəsib nəsə soruşmaq da düz deyildi. Dinmədim.

– ... Bu köpəuşağının (indi də bizimkilər oldu köpəuşağı) kömək göndərməyi də o oldu ki, bizi tutdular qrada. Gördük hamımızı qıracaqlar, qoyduq üstünə: qaçdıq, güneyin ağzından o üzə aşdıq. Əslində, o gecə biz kəndi ermənidən azad eləmişdik, özümü-zünkülər satqınlıq elədi.

Qaçqınlar yas mağarında oturub dərdləşir, söhbət edirdilər. Baş tərəfdə molla oturub, ondan arxadakı gəbənin üstünə mərhumun böyüdülmüş şəkli vurulub. Molladan sol tərəfdəki stolun üstünə dəftər-qələm qoyulub; yasa gələn hər kəs on-on beş manat verib adını dəftərə yazdırır.

Mən də qaçqın şəhərindəyəm, yas mağarında oturub qaçqınlarla söhbət edirəm. Mənimlə yanaşı oturan qaçqın çox dilli-dilavər adamdı, əksər hallarda da o danışıır: özünü və qardaşı oğlunu öyür, kimlərisə ittiham edir. Bilirdim neyləyim: qaçqının dediklərinə inanım, yoxsa inanmayım? Bu adamın maraqlı süjet qurmaq qabiliyyəti var, yaxşı da qoşub-düzür. Elə danışıır, elə bil yas yerinə gəlməmişdən əvvəl öz əliylə yazdığı mətni əzbər öyrənib. Həqiqən, maraqlıydı. Ona görə də diqqətlə qulaq asıır, həmsöhbət kimi, vəzifəmi yerinə yetirib, arada başımı tərpedir, “düzdür”, ya da “tamamilə doğrudur” deyirdim...

Məclis davam edirdi.

SƏFİRİN DƏFİNİ

Rusiya Xəzəryanı vilayətləri işğal etdi. Ərazidəki şəhər-qalalar Dərbənd, Bakı və Ənzəli rus qoşunlarının dayaq nöqtəsinə çevrildi. Ermənilərn o ərazilərə, əsasən də Bakıya köçürülüb məskunlaşdırılmasına başlandı. Lakin Rusiyanın yeni işğal olunmuş ərazilərdən götürdüyü gəlir bölgəyə yeridilmiş işğalçı ordunun xərclərini ödəmirdi. Bu səbəbdən də Rusiya yeni işğal etdiyi ərazilərdən çıxmaq məcburiyyətilə üzləşmişdi. Amma bölgənin dərhal Türkiyə tərəfindən tutulacağından ehtiyat edən Rusiya, iqtisadi cəhətdən sərfəli olmasa da, Xəzəryanı vilayətlərdən çıxmadı. Əksinə, işğal zonasını daha da genişləndirdi. 1726-cı ildən sonra Müşkür, Niyazabad, Salyan, Cavad, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının bir hissəsi, Şeşpara, Rustov, Quba və Təngi də rus qoşunları tərəfindən tutuldu. İranda isə mərkəzi hakimiyyət dirçəlib özünə gəlməyə başlayırdı. Əfşar tayfasından olan Nadirin dövlət işlərinə fəal müdaxiləsi vəziyyəti İranın xeyrinə dəyişirdi. Azərbaycan ərazisində Türkiyəylə İran arasında qanlı döyüşlər gedirdi. Rusiya bu müharibədə iştirak etmirdi, lakin çox istəyirdi ki, Türkiyə məğlub olub, bölgədən çıxsın. Hadisələr də elə bu istiqamətdə inkişaf edirdi: İran üstünlüyü ələ alırdı və nəhayət, Türkiyəni Cənubi Azərbaycandan, eləcə də Qərbi Qafqazdan sıxışdırıb çıxartdı.

Vəziyyəti belə görən Rusiya İranla bağlanmış Rəşt müqaviləsinə əsasən, Kür çayından cənubdakı ərazilərdən öz ordusunu çıxartdı. 1735-ci ildə isə Rusiya ilə İran arasında Gəncə müqaviləsi imzalandı və nəticədə rus qoşunları Xəzəryanı əyalətlərin hamısından çıxarıldı.

Beləliklə, Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal edib oranı erməniləşdirmək planı baş tutmadı. Lakin bu məsələ rusiya dövlətinin gündəliyindən çıxmamışdı. Ona görə də XIX əsrin başlanğıcında Rusiya yenidən azərbaycan torpaqlarının işğalına rəvac verdi.

Növbəti işğal artıq Rusiyanın quberniyasına çevrilmiş Gürcüstan tərəfdən başladı. 1803-cü ildə Car-Balakən və İlisu sultanlıqları işğal olundu, 1804-cü ildə isə Gəncə xanlığı rus işğalına məruz qaldı. Bundan əvvəl, 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsiylə əlaqədar olaraq, Azərbaycanın Qazax, Borçalı və Şəmşəddin sultanlıqları artıq Rusiyaya birləşdirilmişdi. Çünki 1736-cı ildə Nadir özünü şah elan edəndə bəzi azərbaycan feodalları, o cümlədən Ziyadoğlu nəslindən olan Gəncə xanları buna etiraz etdilər. Nadir taxta çıxıb yerini bərkidəndən sonra o feodallardan qisas almaq məqsədiylə Qazax, Borçalı və Şəmşəddin bölgələrini Kartli-Kaxetiya çarlığına tabe etdi. Nadirin hikkəsi son nəticədə ona gətirdi ki, Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşəndə Azərbaycanın Qazax, Borçalı və Şəmşəddin bölgələri də Rusiyaya birləşdi.

Rusiyanın Qafqazdakı özbaşınalığının qarşısını almaq istəyən İran 1804-cü ildə Rusiyaya müharibə elan etdi və bununla da Birinci Rusiya – İran müharibəsi

başladı. Lakin on ilə yaxın davam edən müharibədə İran məğlub oldu. Nəticədə Qarabağ, Şəki, Şirvan, Şamaxı, Bakı, Quba, Dərbənd və Lənkəran xanlıqları da işğal olunub Rusiyaya birləşdirildi. 1813-cü ildə Rusiyayla İran arasında bağlanmış Gülistan müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa, Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi rəsmiləşdirildi.

Mövcud vəziyyətlə razılaşa bilməyən İran 1826-cı ildə yenidən Rusiyayla müharibə başladı; tarixdə bu, II Rusiya – İran müharibəsi adlanır. İran bu dəfə də məğlub oldu. 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, yeni işğal olunmuş Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya birləşdirildi. Türkmənçay müqaviləsi həm də ermənilərin kütləvi şəkildə İrandan Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsini rəsmiləşdirdi və dərhal da genişmiqyaslı köçhaköç başladı.

II Rusiya – İran müharibəsi qurtaran kimi rus çarı II Nikolayın fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv olundu, əvəzində yeni inzibati-ərazi vahidi olan erməni vilayəti yaradıldı. Bununla da gələcəkdə yaradılacaq erməni dövlətinin bünövrəsi qoyuldu.

Ucu-bucağı görünməyən erməni köçü azalmaq bilirdi, əksinə, günbəgün artırdı. Bu köç Azərbaycana, əsasən də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə yönəlsə də, ermənilərin bir qismi Rusiyada yaşamaq istəyirdi və onların bu istəyi yerinə yetirilirdi.

O vaxt Rusiyanın İrandakı səfiri işləyən rus yazıçısı Aleksandr Qriboyedov ermənilərə yaxşı bələd idi: onlarla oturub-durur, dostluq edirdi. Amma buna baxmayaraq, acı bağırsağ kimi uzanan erməni köçü onu qorxuya salmışdı. Çünki ermənilərin bir qismi köçüb Mərkəzi Rusiyada məskunlaşırdı. “Hər biri fitnə-fəsad yuvası olan ermənilərin az bir hissəsi də Rusiyaya köçüb orada məskunlaşırsa, gələcəkdə bu, rus xalqı və rus dövləti üçün təhlükə yaradacaq.” – Qriboyedov öz-özünə deyirdi.

Gözlənilən fəlakətin qarşısını almaq üçün Qriboyedov vaxt itirmədən rus çarı I Nikolaya bir məktub yazdı. Rus səfiri rus çarına yazırdı ki, əlahəzrət imperator, olmaya ermənilərin mərkəzi rus torpaqlarında məskunlaşdırılmasına icazə verəsiniz; onlar elə tayfadı, bir neçə il yaşadıqdan sonra bütün dünyaya car çəkəcəklər ki, bura bizim dədə-babamızın torpağıdı, bu yer qədim erməni torpağıdı. – Qriboyedovun məktubunu oxuyan hər kəs bu ziyalının dahiyənə uzaq-görənliyinə heyran olur.

Rus xalqının ucu-bucağı görünməyən ölkəsi, dağ kimi dövləti var idi. Lakin ucu-bucağı görünməyən ölkəsi və dağ kimi dövləti olan bir xalqın da torpağında ermənilərin məskunlaşdırılmasını Qriboyedov yolverilməz hesab edirdi. Ona görə də məktub yazıb həyəcan təbili vurur, rus çarını ayıldırdı.

Qriboyedovun məktubu öz işini gördü: İran – Rusiya sərəddinə yönəldilmiş ermənilərin hamısı Azərbaycanda məskunlaşdırıldı. 1829-cu ildə Türkiyədən də erməni köçü gəlirdi və öz miqyasına görə bu, İran

tərəfdən gələn axından böyük idi. Qriboyedovn xəbərdarlıq məktubunu nəzərə alan rusiya dövləti Türkiyədən gələn erməni köçünü də Azərbaycana yönəltdi.

Qriboyedov bilirdi ki, erməniləri məskunlaşdırıb, evlə, torpaqla təmin etmək üçün azərbaycan xalqı öz doğma yurd-yuvasından qovulur. Əlbəttə, o məmur idi, rusiya dövlətinin siyasətini həyata keçirirdi və lap əvvəldən də bilirdə ki, gəlmə ermənilərin məskunlaşdırılması üçün azərbaycanlılar öz vətəmindən qovulacaq. Qriboyedovun dilindən çıxıb tarixə düşən cümlə də bunu göstərir: “Армян обращать на землю татар, стало быть татар выгнать.” – O vaxtki rus ziyalıları, o cümlədən rus yazıçısı Qriboyedov azərbaycanlıları tatar adlandırırırdı və bunu nəzərə alanda rus səfirinin tarixə düşmüş cümləsi azərbaycan dilində belə səslənir: “Erməniləri azərbaycan torpaqlarına köçürüb, azərbaycanlıları oradan qovacağıq.”

İşin içində olan və nə baş verdiyini də çox gözəl bilən rus ziyalısı– yazıçı Qriboyedov ermənilərlə bağlı təhlükə barədə öz çarını, öz xalqını xəbərdar etsə də, işğal zonasında əsir kökündə qalmış azərbaycan xalqını aldadır, rus səfirliyinə gəlib şikayət edən, kömək istəyən azərbaycanlılara deyirdi ki, narahat olmayın, ermənilər Azərbaycanda müvəqqəti qonaqdılar, necə gəliblərsə, elə də gedəcəklər; ev-əşiyinizi və torpağınızı zəbt etməkləri də müvəqqətidir, ümumiyyətlə, erməni köçünün yaratdığı çətinliklər hamısı tezliklə aradan qalxacaq, hər şey yaxşı olacaq.

Qriboyedov bu yerdə ikiüzlülük edirdi, utanmaz-utanmaz yalan danışırdı; azərbaycan xalqını qəs-

dən aldadıb, başının altına yastıq qoyurdu ki, ermənilər Azərbaycanda məskunlaşıb özlərinə yer eləsinlər, – əsas məsələ də budur və sonra nə baş verəcəyi məlumdur: bir-iki il yaşayandan sonra erməni sübut edəcək ki, gəlmə o deyil, azərbaycanlıdı.

Bir ziyalı kimi, Qrboyedovun bu hərəkəti onun bütün fəaliyyətini heçə endirir. Ziyalı adamın bütöv bir xalqı aldadıb yalan satdığını, öz xalqına rəva bilmədiyini özgə xalqa rəva bilib riyakarlıq etdiyini Allah da görürdü və bu günahı Qriboyedova bağışlamadı.

Rus tarixçiləri I Pyotr haqqında yazırlar: "Бор наказал царя." Bu söz Qriboyedova da aiddir: "Бор наказал посла." Həqiqətən də, cəza özünü çox gözlətmədi: işğalçı ölkənin ədəbaz səfiri durduğu yerdə dolaşdı, özü də bilmədən erməni fitnəsinin qurbanı oldu.

İrandan Azərbaycana erməni köçhakököçünün qızqın vaxtında Tehrandakı rusiya səfirliyinə Mirzə Yaqub adlı bir erməni gəldi. Əslində, həmin vaxt rusiya səfirliyinə hansısa erməninin gəlməsində qeyri-adi heç nə yox idi; çünki ermənilər oranı su yoluna döndərmişdilər: biri gedirdi, beşi gəlirdi, üçü gedirdi, yeddisi gəlirdi.

Mirzə Yaqub adı erməni deyildi, şah hərəmxanasının böyüyü idi; ticarətlə də məşğul olurdu, varlıydı. Mirzə Yaqubu digər ermənilərdən fərqləndirən bir cəhət də oydu ki, o, xristian deyildi: on beş il idi islam dinini qəbul edib müsəlman olmuşdu.

Mirzə Yaqub rusiya səfirliyinə tək gəlməmişdi. İran zadəganlarının qanuni arvadı olan iki erməni qa-

dınıyla gəlmişdi. O, adlı-sanlı kişilərin arvadlarını və neçə illərdi İranda qazandığı var-dövləti də götürüb Rusiyaya getmək istəyirdi.

Səfir Qriboyedov Mirzə Yaqubu şəxsən qəbul etdi. Onların arasında məxfi bir danışiq oldu. Sonra səfirliyin digər işçiləri də söhbətə qoşuldular. Mirzə Yaquba təklif olunurdu ki, şah hərəmxanasının gizli məqamlarıyla bağlı bir kitab yazsın; misir fironları, əhəməni şahları, türk xaqanları və ərəb xəlifələri dövrünü keçib gəlmiş ailənin sirlərini bütün dünyaya faş eləsin. Digər təklif isə ancaq qadınlar üçün yazılmış Quranın bir nüsxəsinin Peterburqa aparılıb rus dilinə və digər avropa dillərinə tərcümə olunmasıyla bağlıydı. – Cəlbədicə təkliflər idi; baş tutsa, Mirzə Yaqubu dünya şöhrəti gözləyirdi.

Fətəli şah eşitdi ki, Mirzə Yaqub gedib rus səfirliyində oturub, o da Rusiyaya köçmək istəyir. Şah təəccübləndi: Mirzə Yaquba nə olub, o niyə getmək istəyir? Mirzə Yaqub mənəb sahibiydi, varlıydı, hörmət-izzəti var idi. O boyda şah ona hörmət edirdi, əzizləyirdi. Kim-kim, Mirzə Yaqub niyə şahdan üz döndərmişdi?

Şah bir namə yazıb rusiya səfirliyinə göndərdi. Fətəli şah yazırdı ki, Mirzə Yaqub, sənə nə olub, niyə uşaqlıq eləyirsən? Qayıt gəl, öz işinlə-gücünlə məşqul ol. Məktubun əslini oxuyan rus tarixçiləri də etiraf edirlər ki, Mirzə Yaqubla mehriban davranan şah öz məktubunu da çox həlim tonda yazmışdı. Amma məktubun heç bir təsiri olmadı. Çünki Mirzə Yaqub erməniydi və onun erməni damarı tutmuşdu – o, xəyanət etməliydi.

Erməniliyin əsas göstəricisi gözlənilmədən ən yaxın adama xəyanət etməkdən ibarətdir. Xəyanət bu millətin əsas həyat prinsipidir. Erməni ideoloqu Poqos Nubar yazır ki, ən dəhşətli intiqamı ən yaxın dostlarımızdan almaqla qalib gələcəyik. Digər erməni ideoloqu Patkanyan isə məsələyə bir qədər fərqli yanaşsa da, mahiyyətcə eyni fikri təkrar edib yazır ki, yaşadıkları ərazinin ən yaramaz sakinləri olan ermənilər fürsət düşən kimi daim öz yaxınlarını sataraq daha güclü qonşularına məharətlə qulluq göstərirlər.

Xəyanət mexanizminin işə düşməsi üçün erməniyə yaxın olan adam zəifləyib büdrəməlidir. O məqamda erməni öz ailə üzvlərindən tutmuş ərazisində yaşadığı dövlətin hökmdarınacan hamıya xəyanət edir. Aclıq illəri vaxtı erməni ailələrində oğulun öz valideynlərini, yaxud, əksinə, valideynlərin öz zəif övladlarını kəsib yediyi, artıq qalmış əti satdığı və konserv düzəldiyi barədə yüzlərlə fakt var. – Hay olan kəs zəifləyib büdrəməyi öz ailə üzvlərinə də bağışlamır.

Fətəli şahın mövqeyi zəifləmişdi, İran büdrəmişdi – Rusiyayla müharibədə məğlub olmuşdu. Patkanyanın təbirincə desək, İranın ən yaramaz sakinləri olan ermənilərin hamısı kimi, Mirzə Yaqubun da əlinə fürsət düşmüşdü və o, vəyanət etməliydi.

Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, İranda yaşayan hər bir erməni Rusiyaya və onun təzə işğal etdiyi ərazilərə köçüb orada məskunlaşa bilərdi. Mirzə Yaqub da erməniydi, amma İranda yaşayan digər ermənilərdən fərqli erməniydi: o, şah hərəmxanasının böyüyüdü və iran qanunlarına görə, şahın şəxsi mülkiy-

yəti hesab olunurdu. Ona görə də şahın icazəsi olmadan köçüb hansısa xarici ölkəyə gedə bilməzdi. Mirzə Yaqub həm də Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərini pozurdu: müqavilədə etnik yox, dini mənsubiyyət əsas götürülərək, ancaq xristianların Rusiyaya köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Mirzə Yaqub isə müsəlman idi.

Fətəli şah, tehran camaatı və bütövlükdə iran xalqı Türkmənçay müqaviləsini və iran qanunlarını əldə əsas tutaraq, Mirzə Yaqubun iran tərəfə qaytarılmasını tələb edirdilər. Tehranın hər yerində, hətta məscidlərdə də ancaq bu məsələ müzakirə olunurdu.

Mirzə Yaqub erməniydi, onun xəyanət damarı tutmuşdu və xəyanət etməliydi, – burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Amma mükəmməl və hərtərəfli təhsil almış diplomatın – yazıçı Qriboyedovun da ağılı çəşmişdi və o, çox sadə bir məsələni həll edib Mirzə Yaquba demirdi ki, sən bu ölkənin qanunlarını pozursan, Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərini pozursan; müqaviləni mən öz əlimlə yazmışam və orada nə yazıldığını hamıdan yaxşı bilən bir adam kimi də sənə deyirəm: bizi qana salma, səfirlikdən çıx, get başqa yerdə gizlən.

Nə baş verdiyini Qriboyedov çox gözəl bilirdi. Hər şey gün kimi aydın idi. Amma, ... rus atalar misallarından birində deyilir: “Сила есть, ума не надо.” Tərcümə: güclüyə ağıl gərək deyil. Heç bir xalqın belə atalar sözü yoxdu. Ağıllı xalqarın hamısı ağılsız güclünü axmaq sayır. Hər şey, o cümlədən də güc ağılla idarə olunarsa, yaxşı nəticə əldə edilə bilər. Ruslar isə

başqa cür düşünlər: Сила есть, ума не надо.– Qriboyedov rusiya dövlətini, yəni ki, güclü tərəfi təmsil edirdi. Atalar misalında deyildi ki, güc rusun tərəfindədirsə, ağıl lazım deyil. Rusiya səfiri də ağıla ehtiyac duymurdu.

Danışıqlar, namələr, ismarıclar heç bir nəticə vermədi – rusiya səfiri Qriboyedov iran vətəndaşı Mirzə Yaqubu iran tərəfə qaytarmadı. Nəhayət, tehran camaatının səbr kasası dolub daşdı. Qəzəbli kütlə “Cihad!” deyib qışqıra-qışqıra sübh tezdənin ala qararığında rus səfirliyinə tərəf axnadı. Səfirliyə yaxınlaşan izdihamı görənlər kazaklardan biri Qriboyedovun qarısını döyüb səfiri oyatdı.

Qriboyedov tək elə diplomat və yazıçı deyildi, o həm də hərbiçiydi; Napoleon Bonaparta qarşı Rusiyanın apardığı müharibənin iştirakçısıydı. Ona görə də özünü itirmədən və tələsmədən, vəziyyəti öyrənib əmr verdi: “Zabitlərdən biri iyirmi soldat götürüb binanın əsas darvazasını bərk-bərk bağlasın və həyətdə mövqe tutsun. O biri zabit on beş kazakla birlikdə səfirlik binasının damına qalxıb orada mövqe tutsun. Tüfəngləri doldurub hazır vəziyyətdə saxlamaq lazımdır.” Sonra Qriboyedov göstəriş verdi ki, zirzəmidən iki yeşik çaxır və yemək üçün azuqə gətirilsin.

İki nəfərin ləhləyə-ləhləyə zirzəmidən gətirdiyi çaxır butulkalarından birinin ağız açılib Qriboyedovla həkimin səhər yeməyi süfrəsinə qoyuldu. Səfirlə həkim badələri toqquşdurub içdilər. Qriboyedovun göstərişilə, qalan çaxır butulkaları binanın damında mövqe tutmuş kazaklara verildi.

Səhır tezdən yaxınlaşmaqda olan izdihamın gözü qarşısında kazaklar loqkalok çaxır içir, donuz salası və kolbasayla zakuska eləyirdilər. Yanvar ayının soyuq havasında onlar üşüyürdülər. Amma tezliklə canları qızışdı, kefləri kökəldi; ürəklənib qışqırmağa, söyüş söyməyə və nalayiq jestlər etməyə başladılar. Sərxoş kazaklardan biri atəş açdı. Atəş açmaq barədə nə Qriboyedov, nə də rus zabiti əmr verməmişdi. Atəş əmrini səhər tezdən acqarına içilən çaxır verdi.

Sərxoş kazakın izdihama açdığı atəş bir cavan oğlanı öldürdü. İzdiham silahsız idi – atəş açana daş atdılar. Sərxoş kazakların daşı yox idi – daşa atəşlə cavab verdilər. Güllələr adamlara dəyir, yaralılar yıxılıb ayaq altında qalırdılar; insan qanı axır, kütlənin qəzəbi kükrəyirdi. İzdiham artıq qarşısıalınmaz selə bənzəyirdi.

Səfirliyin binası dağıdıldı. Başda Qriboyedov olmaqla, rus səfirliyinin bütün işçiləri, o cümlədən də qaçıb səfirlikdə gizlənmiş Mirzə Yaqub qətlə yetirildi.

Fətəli şah rus çarı I Nikolaya məktub yazdı. Məktubda deyilirdi ki, bu iş bizlik deyil, anlaşılmazlıq baş verib; Allah mərdiməzara lənət eləsin. Şahın məktubu və şah xəzinəsindəki ən qiymətli almaz – “Almaz-Şah” adlı daş, səfir Qriboyedovun qan bahası olaraq Peterburq şəhərinə göndərildi.

Üzürxahlıq qəbul olundu. Amma rusiya tərəfi Qriboyedovun cəsədini tələb edirdi. İlk baxışdan sadə görünən bu məsələ, əslində, çox qəliz idi. Çünki cəsədin yeri məlym deyildi. Yalnız o məlum idi ki, Qriboyedovun kəsilib bədənindən ayrılmış başını bir kababçı pa-

yaya keçirib, küçələrdə qutab və perajki sata-sata iki gün özüylə gəzdirdi. Üçüncü gün kababçı gördü ki, səfirin başı iylənib, ona görə də bədənsiz başı aparıb gözdənuaq yerdə çuxura atdı. Oğurluq üstündə sağ qolu kəsilmiş tehran oğrusu Qriboyedovun ksilib atılmış qolunu əlindən yerə qoymurdu. Qoluylla başı kəsilmiş bədəni ölü pişiklərin və itlərin leşinə bağlayıb Tehranın küçələrində hara gəldi sürüyürdülər...

Üç gündən sonra səfirin qolsuz və başsız bədəni çürüyüb iy verdi. Bunu görən adamlar cəsədi sürüyüb şəhərdən çıxartdılar, aparıb şəhərkənarı zibilliklərin birindəki kalafaya atdılar. Qriboyedovun kəsilmiş qolunu gəzdirən tehran oğrusu da üç gündən sonra gavr qolunun iyləndiyini görüb, onu xəlvət yerdə dərin bir xəndəyə tulladı.

Rusiya dövləti səfirin cəsədini tələb edirdi. Az qala özü ağırlıqda pul verib xilas olmuş Maltsevdən başqa, səfirliyin bütün işçiləri qətlə yetirilsə də, Rusiya ancaq Qriboyedovun cəsədini tələb edirdi və məsələnin qəlizliyi də bununla bağlıydı. Kim nə bilsin Qriboyedovun qolu hardadı, qilçı hardadı, başı hardadı, bədəni hardadı? Qəliz məsələydi. Amma, hər necə olsa da, səfirin cəsədini tapıb Rusiyaya təhvil vermək lazım idi.

İran məmurları bu işi ermənilərə həvalə etdilər. Xüsusi olaraq da tapşırdılar ki, bu barədə tehran camaatı xəbər tutmamalıdır, əks halda, Qriboyedovun cəsədini axtaranları da səfirin aqibəti gözləyir.

Zülmət gecələrin birində artıq xarabalığa çevrilmiş rusiya səfirliyinin binasına bir dəstə adam yaxınlaşdı.

Dəstə üzvlərinin hamısı erməniydi. Onlar gəlmişdilər ki, səfirliyin xarabalıqlarında Qriboyedovun cəsədini axtarıb tapsınlar, aparıb erməni kilsəsində dualasınlar, sonra da Rusiyaya göndərsinlər. Dəstə üzvləri bildirdilə ki, səfirlik əməkdaşları qətlə yetiriləndən bir-iki gün sonra xüsusi olaraq göndərilmiş adamlar cəsədləri səfirliyin həyətində qazdıqları çuxura doldurub üstünü torpaqlayıblar ki, üfunət iyi şəhərə yayılmasın. Erməni dəstəsi də gəlmişdi ki, Qriboyedovun cəsədini ümumi məzarlıq rolunu oynayan çuxurda axtarsın.

Dəstəyə başçılıq edən erməni əsla şübhə etmirdi ki, Qriboyedovun cəsədi səfirlik binasının həyətindəki çuxurdadı. Ona görə də əmr elədi ki, çuxurun üstündəki torpaq qatı qazılsın. Dəstə üzvləri işə girişib xeyli qazdıqdan sonra cəsədlərin üstü açıldı. Üfunətdən dayanmaq mümkün deyildi. Amma buna baxmayaraq, dəstə üzvləri işləyir, qan-tər içində əlləşirdilər ki, səfirin cəsədini tapsınlar. Çətin işi daha da çətinləşdirən amillərdən biri də oydu ki, cəsədlər yarıyanmış-yarıçürümüş vəziyyəttədilər deyə, hamısı biri-birinə oxşayırdı. Əksəriyyətinin qolu, qılçı və başı yox idi. – Fənərin zəif işığında cəsədləri gözdən keçirən ermənilər diksinib geri çəkildilər. Kimin kim olduğunu müəyyən etmək mümkün deyildi.

Cəsədləri səfirliyin həyətində qazılmış çuxura yığıb üstünü torpaqlamaq dəfn adlana bilərsə, Qriboyedovun cəsədi ümumi məzarda dəfn olunmamışdı. Qriboyedovun cəsədi, ümumiyyətlə, dəfn olunmamışdı; onu sonra da dəfn etmək mümkün olmadı. Sə-

firin cəsədi çuxurda olsaydı belə, onu tanımaq, digər cəsədlərdən fərqləndirmək çox çətin bir iş olardı. Çətin olardı, amma qeyri-mümkün olmazdı. Qriboyedovun cəsədini o yerdə axtarırdılar ki, elə bir cəsəd orada yox idi.

Ermənilər sövqi-təbii anladılar ki, axtarış mənasızdır. Ona görə də işi dayandırıb, müzakirəyə keçdilər. Uzun müzakirədən sonra qərara gəldilər ki, mövcud vəziyyətdə Qriboyedovun cəsədini tapmaq mümkün deyil, amma cəsədin tapılması erməni xalqına həvalə olunub; onlara inanıb iş tapşırıblar, odur ki, hər necə olsa da, vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq lazımdır.

Müzakirə bitdi. Ermənilər yenidən işə başladılar. Cəsədlərin içindən seçib az-çox yaxşı qalmış bir bədən götürdülər. O bədənə yaraşan və nisbətən az yanmış bir baş tapdılar. Sonra bir qol, bir qılça və nəhayət, yığma bir cəsəd düzəldilər. Başı bir adama, qolu bir adama, qılçı başqa adama, bədəni tamam ayrı bir adama məxsus olan və Rusiyanın İrandakı səfiri, yazıçı Aieksandr Sergeyeviç Qriboyedova əsla dəxli olmayan yığma cəsədə ad da qoydular: Qriboyed. Dəstənin başçısı, yaşlı erməni dedi: "Məsələ cəsəddə deyil. Əsas məsələ onun adıdır. Nə fərqi var burda kim basdırılıb, orda kim dəfn olunub."

Erməni mentaliteti belədir, onlar üçün əsas məsələ addır. Ona görə də onun-bunun tarixini oğurlayıb öz adlarına yazırlar, başqa xalqların musiqisini, nağılını, şeirini, tarixi abidələrini, məbədlərini,... – bir sözlə, oğurlanması mümkün olan və olmayan nə varsa, hamısını oğurlayıb öz adlarına çıxırlar. Çünki onlar

üçün fərqi yoxdur. Qoca erməni də bunu deyirdi: “Əsas məsələ addır. Nə fərqi var burda kim basdırılıb, orda kim dəfn olunub.”

Yığma cəsədi yeşiyə qoyub erməni kilsəsinə apardılar. Ermənilər öz keşişlərini aldadıb dedilər ki, yeşikdəki Qriboyedovun cəsədidir, onu elə indicə ümumi məzardan çıxardıblar. Keşiş inandı və Qriboyedova dəxli olmayan yığma cəsədi Qriboyedov kimi dualadı. Yığma cəsəd bir həftə erməni kilsəsində qaldı. Bir həftədən sonra yeşiyi – tabut deyildi bu, adi pamidor yeşiyiydi – kəl arabasına yükləyib, hər tərəfinə bir çuval saman qoydular; çünki at, eşşək, öküz, yaxud kəl qoşulmuş arabaya ancaq insan cəsədi yükləmək düzgün sayılmırdı.

Araba Tiflisə tərəf yol aldı, – qərara alınmışdı ki, Qriboyedov Tiflisdə dəfn olunsun. Araba Tiflisə yaxınlaşıb dağın yoxuşuyla qalxanda qarşı tərəfdən gələn atlı bir adam peyda oldu. – Rus şairi Puşkin idi bu, pamidor yeşiyində adı aparılan Aleksandr Sergeyeviçin adaşydı. Ermənilərdən zəhləsi gedən, adi məişətdə, hətta öz şeirlərində də erməni sözünü söyüş kimi işlədən Puşkin arabanın qabaq tərəfində oturan ermənidən soruşdu:

– Hardan gəlirsiniz?

– Tehrandan gəlirik, – erməni cavab verdi.

– Yükünüz nədi?

– Qriboyed, – erməni dedi.

Puşkin heç nə başa düşmədi. Yükün adına bax: qriboyed! Qriboyed böcək adıdır. Doğrudanmı, arabadakı yeşiyə və çuvalara böcək doldurublar? Bu

qədər böcəyi neynir bunlar? Yəqin, satmağa aparırlar. Görünür, Tiflisdə yaxşı pula gedir.– Yorğa atın belində çaparaq arabadan uzaqlaşmaqda olan Puşkinin ağlına cürbəcür fikirlər gəlirdi, qriboyed sözü beynindən çıxmırdı: qriboyed, qriboyed,... Qəflətən yüyəni çəkib atı saxladı. Çevrilib arabaya baxdı: bir erməni qabaqda oturub kəlləri idarə edirdi, iki erməni arxada oturmuşdu; bunlar üçü də gecə vaxtı Tehranda Qriboyedovun cəsədini axtaran dəstənin üzvləriydi.

Puşkin nəşə axtarırmış kimi, arabanı, erməniləri, kəlləri, arabadakı çuvalları və yeşiyi diqqətlə nəzərdən keçirirdi. Rus şairi, sanki, yixudan ayıldı: böcək nədi, bu, Qriboyedovun cənazəsidir! Puşkin rus yazıçısı Qriboyedovun ruhuna hörmət əlaməti olaraq, papağını çıxardıb təzim elədi. Dərhal da ürəyi ağrıdı: rəzalətə bax, o boyda kişinin cəsədini tabut əvəzinə pamidor yeşiyinə qoyublar!

Pamidor yeşiyindəki cəsədin özü nədir? – Puşkin bunu bilsəydi, yəqin, dəli olardı.

HAY GƏLDİ, VAY GƏLDİ

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ərazisində ermənilərin sayı sürətlə artmağa başladı. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi, əslində, rus çarı I Pyortun vaxtında, yəni, 1723-cü ildə başlayıb və üç yüz il: XVIII, XIX, XX əsrlər boyu davam etmişdir. O köç indi – XXI əsrdə də davam edir.

XIX əsrin birinci yarısında baş vermiş Rusiya – İran müharibələri, eləcə də XIX əsr boyu davam etmiş Rusiya – Türkiyə müharibələri nəticəsində erməni köçü böyük bir vüsət almışdır. Tək elə ikinci Rusiya – İran müharibəsinin davam etdiyi 1826 – 1828-ci illər ərzində İrandan Şimali Azərbaycana 18 min erməni ailəsi köçürülmüşdür. 1828-ci ildən sonrakı dövrdə İrandan Azərbaycana gələn erməni köçünə Türkiyədən gələn ermənilərin köçü də əlavə olundu; bu köç daha genişmiqyaslıydı. Nəticədə 1828 – 1830-cu illər ərzində xarici ölkələrdən Azərbaycana 200 min erməni köçürüldü. Ümumiyyətlə götürəndə isə XIX əsrin ilk otuz beş ili ərzində Azərbaycana 500 mindən artıq erməni köçürülmüşdür.

Erməni köçü dayanmaq bilmirdi. 1896 – 1911- illər ərzində Türkiyədən Rusiyaya köçürülən 300 min ermənidən 123 min nəfəri Azərbaycanda məskunlaşdırıldı. 1911-ci ildə rus tədqiqatçısı N. Şavrov yazırdı ki, indi Zaqfəqaziyada yaşayan bir milyon üç yüz min erməninin bir milyonu yerli sakin deyil, rusiya dövləti onları xarici ölkələrdən oraya köçürüb gətirib.

Şavrovun bu cümləsi elə təsəvvür yarada bilər ki, Zaqafqaziyada, guya, əvvəllər üç yüz min erməni yaşayırmış. Amma elə deyil. Rəsmi sənədlərə əsaslanan bu hesabat XIX əsrdə və XX əsrin ilk illərində köçürülən erməniləri nəzərdə tutur. Xaricdən köçürülən bir milyon nəfəri çıxdıqdan sonra yerdə qalan üç yüz min erməninin bir qismi XVIII əsrin birinci yarısında Rusiya tərəfindən Azərbaycan əraziləri işğal olunarkən köçürülən ermənilərdir, qalanlar isə xristiandı, amma erməni deyil; onlar azərbaycan xalqının xristian dinli əhalisi olan albanlardır.

Azərbaycan ərazilərini işğal edərək erməniləri xarici ölkələrdən köçürüb orada məskunlaşdıran, azərbaycanlıları öz yurd-yuvalarından qovub perik salmaq və fiziki cəhətdən məhv etmək yoluyla sayını azaltmağa və son nəticədə kökünü kəsməyə çalışan Rusiya 1836-cı ilə qədər müstəqil apostol kilsəsi olmuş alban kilsəsini ləğv etdi. Apostol kilsəsi titulu erməni-qriqorian kilsəsi özünə götürdü. 1910-cu ildə isə alban kilsəsinin bütün arxivləri yandırıldı. Bununla da azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə aid olan minlərlə qiymətli sənəd və tarixi kitab məhv edildi. Min beş yüz ildən artıq bir dövrdə öz dini mərkəzi – müstəqil apostol kilsəsi olmuş albanlar istinad nöqtəsini itirərək başsız qaldılar. Alban kilsəsi yox idi artıq, erməni kilsəsi var idi və albanlar məcbur olub erməni kilsəsinə üz tutdular. – Axır ki, fokus baş tutdu: albanlar tələyə düşdü və dərhal da onları erməni adlandırdılar.

Ermənilər Azərbaycana tək elə İrandan və Türkiyədən köçürülmürdü. Onlar Azərbaycana Rusiyanın

özündən, hətta avropa ölkələrindən köçürülürdü. Köçürülməni həyata keçirən Rusiya azərbaycan xalqına divan tutsa da, ermənilərin nazıyla oynayır, onların azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış həmişəlik qalmaları üçün əlindən gələni edirdi.

1804-cü ildə Gəncəni işğal edən ruslar elə qırğın törətdilər ki, şəhər boş qaldı: qırılan qırıldı, on səkkiz min nəfər əsir düşdü, qalanlar isə rus cəlladlarının əlinə düşməmək üçün baş götürüb qaçdı. Vəziyyəti belə görən rus qoşunlarının komandiri, general Sisianov erməni arxiyepiskopuna məktub yazıb xahiş edirdi ki, təcili surətdə çoxlu erməni göndərsin, çünki Gəncə şəhəri boş qalıb. Erməni əsilli general erməni keşişinə yazırdı ki, mən hər bir erməniyə ev, bağ və təsərrüfat qurmaq üçün torpaq sahəsi verəcəm, üç il müddətində onlar heç bir mükəlləfiyyət daşımayacaqlar, vergidən də azad ediləcəklər.

Belə baxanda, general kim idi minlərlə erməni ailəsinə ev verəydi, bağ verəydi, təsərrüfat qurmaq üçün torpaq verəydi, vergidən azad edəydi? Sisianov adı bir hərbciydi, məmur idi, öz vəzifəsini icra edir – Rusiyanın Qafqazda yeritməli olduğu siyasəti həyata keçirirdi. Rusiya dövlətinin rəsmi sənədlərində isə deyilirdi ki, Azərbaycan ərazisində boş qalmış evləri və yiyəsiz torpaq sahələrini ermənilərə vermək lazımdır.

Boş qalmış evlər, yiyəsiz torpaq sahələri... Azərbaycanda nə boş ev var idi, nə də yiyəsiz torpaq sahəsi. Amma, buna baxmayaraq, xarici ölkələrdən Azərbaycana köçürülən yüzminlərlə erməni dərhal evlə də təmin olunurdu, torpaqla da. Rus işğalçıları bu qədər

çətin məsələnin çox sadə həllini tapmışdılar: azərbaycanlıları öz ev-eşiklərindən qovub didərgin salır, qırıb kökünü kəsirdilər, onların evini, bağını, torpaq sahəsini ermənilərə bağışlayırdılar. – Məmur özbaşinalığı deyildi bu, Rusiya kimi böyük bir imperiyanın dövlət siyasətiydi. Ona görə də xarici ölkələrdən Azərbaycana yönəlmiş erməni axını öz doğma vətəninədən qovulan azərbaycanlıların əks axınıyla müşayət olunurdu.

1805-ci ilin yay aylarında rus-erməni terrorundan xilas olmaq üçün tək elə bir gecə ərzində 20 min azərbaycanlı Araz çayını keçərək xarici ölkələrə qaçdı. Rəsmi statistikaya görə, İkinci Rusiya – İran müharibəsi qurtarandan sonrakı üç il (1828 – 1831-ci illər) ərzində 80 min azərbaycanlı qaçıb xarici ölkələrə getmişdir.

1806-cı ildə general Sisianov Bakıda qətlə yetirildikdən sonra onun yerinə təyin olunmuş general Qudoviç rus çarına ünvanladığı məktubda yazırdı ki, Rusiyadakı ermənilərin siyahısını tərtib edib, harada məskunlaşdıqlarından asılı olmayaraq, onları Azərbaycana köçürmək lazımdır; burada erməni dövləti yaratmaq üçün ermənilərin sayı kifayət qədər olmalıdır və xristianlıq naminə biz bu işi sürətləndirməliyik.

Qudoviçin məktubunu alan kimi rus çarı I Aleksandr dərhal xüsusi sərəncam verdi və bundan sonra Rusiyada yaşayan ermənilərin dəqiq siyahısı tərtib edildi. Bu, azmış kimi, Avropada yaşayan ermənilərə də müraciət olundu; müraciətdə deyilirdi ki, rusiya imperatoru ermənilərə qayğı göstərmək, onları öz himayəsinə götürmək istəyir, ona görə də ermənilər rusiya ərazisinə köçüb, orada yaşamaladırlar.

İmperator qayğısı, imperator himayəsi! – Rus çarlarının sərəncamlarında, məktublarında və digər sənədlərdə tez-tez təkrarlanan bu ifadələr haradan qaynaqlanırdı? Dəli Petrodan bu yana rus çarları ermənilərdə nə görmüşdülər ki, bu tayfaya belə aşıq olmuşdular?

Rus çarlarının heç biri ermənilərin qara qaşına, qara gözünə aşıq olmamışdı. Rusiya dövləti işğal etdiyi ərazilərdə etnik təmizləmə və xristianlaşma həyata keçirməyi planlaşdırırdı. Rusiyanın murdar siyasətini ancaq ermənilər reallaşıdırı bilərdi. İşğal zonasına ermənilərin sayı qədər rus köçürmək də mümkün idi, amma ruslar bu işi bacarmayacaqdılar. – Rus çarları bunu bilirdilər. Ona görə də ermənilərin nazıyla oynayı, onlara atalıq qayğısı göstərirdilər; dövlət xəzinəsindən milyonlarla pul xərcləyib erməniləri xarici ölkələrdən Azərbaycana köçürür, ev, bağ və torpaq sahəsi verir, bütün mükəlləfiyyətlərdən, hətta vergidən də azad edirdilər.

Hay gəldi, vay gəldi, – gürcü atalar misalında belə deyilir. Bu atalar sözü haylar Qafqaza köçürüləndən sonra, yəni, XIX əsrdə yaranıb. Haylar yeni məskunlaşdıqları ərazilərin xalqlarına, sözün həqiqi mənasında, fəlakət gətirdilər. Əslində, belə də olmalıydı. – Böyük şair Sədinin Əhrimənlə müqayisə etdiyi tayfa fəlakətdən başqa nə gətirə bilərdi?

Haylar Qafqaza gələn kimi iqtisadiyyatın bütün sahələrini ələ keçirdilər. Bakı neftini də ələ keçirən haylar nəinki azərbaycanlıları, hətta rusları da sıxışdırıb hegemonluğu ələ aldılar. Qafqaza ac-yalavac, dilənçi kökündə gəlmiş haylar az keçmədi ki, milyonçu oldular.

Qafqaz bölgəsinin bütün ticarəti hayların əlində toplanmışdı, oradakı bahaçılıq isə dəhşət idi. Ona görə də yerli əhali – azərbaycanlılar, gürcülər və digər xalqlar var-yoxdan çıxıb müflisləşir, haylar isə varlanırdılar. Zaqafqaziyanın bütün var-dövlətini, o cümlədən bakı neftini ələ keçirən haylar qazandıqları göydəndüşmə milyonları “Böyük Ermənistan” adlı mifik dövlətin yaradılması üçün xərcləyirdilər və artıq Almaniya, Fransa, İngiltərə, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi böyük dövlətlərlə əlaqəyə girərək, Rusiyanı daxildən parçalayıb dağıtmaq, onun xarabalıqları üzərində erməni dövləti qurmaq məqsədiylə fəaliyyətə başlamışdılar.

Görəsən nə oldu? Bunlar yaxın dost idilər axı! Dost nədi, aşıq-məşuq idilər. Dədənin öz doğma balalarına etmədiklərini rus çarları bu tayfaya eləyib: ev, torpaq, var-dövlət,.. Hamısı da müftə.

–Azərbaycanlının nəyi varsa, sənə qurban. Azərbaycanca nə varsa sənə qurban; bakı nefti də sənə qurban. Daha nə istəyirsən, mənim ərköyün ermənini? Burda durma, üstünə gün düşər. Orda oturma, soyuq dəyər. –

– Bəs harda oturum? – erməni nazlana-nazlana deyirdi.

– Gəl gözümün üstə otur. Getmə gözümdən, gedərəm özümdən! Nə mükəlləfiyyət, nə vergi? Heç nə lazım deyil. Təki sən Azərbaycana gəl, azərbaycanlının axırına çıx: kökünü kəs, adını tarixdən sil. Nə bilirsən elə, kimi istəyirsən öldür, as, kəs, dərisini soy, doğra, qanını iç! – Rus çarları deyirdi. Dediklərindən qat-qat

çox da eləyirdilər; sözün həqiqi mənasında, bu tayfa-
nın nazıyla oynayır, pərvanə kimi başına dolanırdılar.

Lakin bal ayı sona yetmiş, yovşan ayı gəlmişdi
və məşuqə öz aşiqinə xəyanət etməyə başlamışdı.
Bəlkə,... Yox, qızın iki namizədi yoxdu, bir namizədi
var. Amma, sən demə, qız ayağısürüşkəndi, özü də bu
xasiyyət onda anadangəlmədir. Ona görə də aşiqinə
xəyanət edir və bu yerdə erməni müdriki Poqos Nu-
barın məlum sözü düşür yada: “Ən dəhşətli intiqamı
ən yaxın dostlarımızdan almaqla qalib gələcəyik.”

Haylar onlara atalıq qayğısı göstərüb himayədar-
lıq etmiş Rusiyaya da xəyanət etdilər. Amma rus çarı
Otello deyildi ki, boş bir şeydən ötəri Dezdemonanı
boğub öldürə.

Haylar nəinki rus çarlarına, hətta bolşeviklərə də
xəyanət etdilər: onlar Hitlerlə sazişə girib sovet döv-
lətini yıxmaq üçün faşist Almaniyasına hər vasitəy-
lə kömək edirdilər; xüsusi terrorçu dəstələr hazırla-
yıb SSRİ-yə, əsasən də Azərbaycana – Bakı və Gəncə
şəhərlərinə göndərirdilər, 1938 – 1944-cü illərdə Ber-
lində erməni-faşist jurnalı dərc olunurdu...

Hitler neçə illər ermənilərlə əməkdaşlıq etdi, on-
ların köməyindən yararlandı. Bu vaxt ərzində imkan
tapıb haylara bələd oldu, öz şəxsi fikrini də bildirdi:
“Heç cür baş açə bilmirəm, bu qədər hiyləgər, bu qə-
dər qaniçən millət olan erməniləri niyə yazıq və fəğır
adamlar kimi təqdim edirlər?”

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində haylar
Qafqazdakı strateji əhəmiyyətli obyektlərdə, əsasən
dəmir yollarında və dəniz limanlarında genişmiq-

yaslı partlayışlar törədir, siyasi qətlər həyata keçirir-dilər, dinc əhali arasında çaxnaşma salırdılar. Digər tərəfdən də çox ciddi-cəhdlə çalışırdılar ki, Rusiyanı hansısa uğursuz müharibəyə cəlb edib onun məğlu-biyyətinə nail olsunlar.

Dəli Petronun fitvasıyla erməni toxumunu gətirib Rusiyaya, əsasən də Azərbaycana səpən rus dövləti nəinki azərbaycanlıların, eyni zamanda öz xalqının da başına bəla açdı. – Basdırıb üstündə ağlamağa tikə-si tapılmayan Qriboyedovun dahiyənə uzaqörənliyi özünü doğrultdu.

Hayların törətdiyi cinayətlər o qədər dəhşətliydi ki, nə dövlət məmurları, nə də mətbuat işçiləri o barədə danışmağa cəsarət etmirdilər. Dövlət səviyyəsində qərar qəbul olunmuşdu ki, erməni cinayətləri barədə ictimaiyyətə ancaq əlli ildən sonra, yəni XX əsrin orta-larında məlumat verilə bilər.

İctimaiyyətdən gizli saxlanılan cinayətlərin böyük əksəriyyəti azərbaycan xalqına qarşı törədilirdi. Rusi-ya dövləti o barədə danışmaq istəmirdi, çünki günah özündəydi. Amma iş o yerə çatmışdı ki, haylar artıq Rusiyanın özü üçün real təhlükəyə çevrilmişdilər.

1897-ci ildə Fransanın “Temps” qəzeti yazırdı ki, Rusiya öz dövlətçilik ənənələrindən əl çəkib mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla Voronejə qədər, hətta bir qədər də şimala doğru uzanan ərazidə erməni dövləti yaratmaq məsələsini həll etməlidir.

Hay gəldi, vay gəldi. Haylar Qafqaza köçəndən sonra gürcüləri ruhən yoxsul, əxlaqi cəhətdən düşgün, tərbiyəsiz, savadsız, başdanxarab bir toplum kimi qələmə verib iddia edirdilər ki, bu xalqın, ümumiyyətlə, yaşamaq hüququ yoxdur, – haylar bu məzmununda məqalələr yazıb rus və dünya mətbuatında çıxış edirdilər.

Bir çox rus yazıçıları, eləcə də xarici ölkələrin jurnalistləri bu işdə haylara güclü dəstək verirdilər. 1838-ci ildə rus yazıçısı Senkovski yazırdı ki, Tiflis şəhəri də daxil olmaqla, Kürün sağ sahilində indi Gürcüstan adlanan ərazilər qədim zamanlardan bəri erməni torpağı olub; oralar erməni məskənidir, Gürcüstanda gürcü yaşamayıb. Fransız qəzeti “Temps” yazırdı ki, gürcülər, əslində, erməni torpağı olan bir ərazidə məskunlaşmışlar; Qafqazın gələcəyi ermənilərin əlindədir, gürcülərlə azərbaycanlıların yeganə çıxış yolu erməniləşməkdən, yəni çevrilib erməni olmaqdan ibarətdir.

Yersiz gəldi, yerli qaç, – azərbaycan atalar sözüdü bu. Yerli xalqlar: azərbaycanlılarla gürcülər gəlmələrə çevrilib erməni olmalıydılar. Başqa çıxış yolu yox idi. Belə baxanda, gürcülər xristiandı, amma bu da erməniləri qane etmirdi və onlar çox ciddi-cəhdlə çalışırdılar ki, gürcüləri erməniləşdirsinslər. Bunun üçün əsas iki üsuldan istifadə edirdilər.

Qafqazın bütün iqtisadiyyatını ələ keçirib milyonlar qazanan ermənilər geniş torpaq sahələrini müflis-

ləşib dilənçi kökünə düşmüş gürcülərdən çox ucuz qiymətə satın alaraq orada erməni mühacirlərini məskunlaşdırırdılar. Bir də baxırdın, əvvəllər bir nəfər də olsun erməninin yaşamadığı bölgələrdə etnik tərkib dəyişibdi və artıq orada əlli faiz erməni yaşayır. İş o qədər sürətlə gedirdi ki, gücülər deyirdilər: “Belə getsə, bütün Gürcüstan erməniləşəcək.”

Lakin iş tək elə gürcü torpaqlarını zəbt etməklə bitmirdi. Erməni keşişləri provoslav gürcüləri məcbur edirdilər ki, erməni-qriqorian məzhəbini qəbul etsinlər və öz kilsələrində ibadəti erməni dilində aparsınlar. – Ermənilər albanların da başına bu oyunu açdılar.

İş bununla da bitmirdi. Haylar gürcü tarixini, gürcü mədəniyyətini öz adlarına çıxırdılar. “Pələng dərisi geymiş pəhlivan” poeması birmənalı şəkildə qədim erməni dastanı kimi təqdim olunurdu. Vəziyyətin acınacaqlı olduğunu görən bir çox rus ziyalıları gürcülərin müdafiəsinə qalxmışdılar və onlardan biri yazırdı ki, haylar mövcud olduqları tarixi dövr ərzində milli ruhun çiçəklənməsi kimi qiymətləndirilə biləcək az-çox dəyərli bir əsər yarada bilməyiblər; belə bir əsər yoxdur və olmayacaq. Bu isə o deməkdir ki, hay ruhu poetik düşüncə qabiliyyətinə malik deyil.

Haylarda poetik düşüncə qabiliyyətinin olmaması fikri yenilik deyil, şəər də deyil. Onlar özləri də bunu bilir, əsla çikinmədən, hətta fəxrlə etiraf edirlər. Dünyanın adlı-sanlı universitetlərində oxuyub təhsil almış erməni filosofu XIX əsrin sonunda fransa jurnalstiyə söhbət zamanı öz fikrini kifayət qədər güclü arqumentlərlə əsaslandıraraq deyirdi ki, haylar poe-

ziyanı sevmirlər. – Hay aliminin də etiraf etdiyi kimi, bu tayfa nəinki poetik yaradıcılıq qabiliyyətinə malik deyil, onlar, ümumiyyətlə, poeziyanı sevmirlər.

Poeziya – söz sənəti incəsənətin bünövrəsidir. Haylar isə poetik yaradıcılıq cəhətdən qısırdılar. Bu səbəbdən də onların nə şeiri, nə nəsri, nə dastanı, nə nağlı, nə rəvayəti, nə rəsm əsəri, nə mahnısı, nə oyun havası, nə ..., – bir sözlə, sənət əsəri adlana biləcək heç nəyi yoxdur və “hay incəsənəti” kimi qələmə verilən nə varsa, hamısı özgə xalqlardan oğurlamadır. Bu günün özündə belə, yerevan küçələrində bir parça çörək üçün əl açıb dilənənlər ötüb-keçənlərin diqqətini cəlb etmək üçün azərbaycan mahnılarını dodaqaltı züm-zümə edirlər; öz bacarığıyla pul qazanmaq istəyən musiqiçilər azərbaycan melodiyaları çalırlar. – Cidanı çuvalda gizlətmək olmaz və məsələnin bu tərəfi xarici turistlərin də diqqətini cəlb edir, onlar təəcüblənib deyirlər:

– Siz azərbaycanlılarla düşmənçilik edirsiniz. Eyni zamanda onların melodiyalarını çalır, mahnılarını oxuyursunuz. Bunun səbəbi nədir? Bəyəm sizin öz mahnınız, öz melodiyanız yoxdur?

Sual cavabsız qalır. Belə baxanda, erməni dilənçisi, erməni musiqiçisi neyləsin? Bu yerdə bir rus atalar misalının yeri görünür: “Черо нет, того нет.”

XIX əsrin sonunda rus mətbuatında dərc olunmuş məqalədə deyilir ki, tarixi-arxeoloji baxımdan ermənilər gürcüləri həyasızcasına soyub-talayırlar, gürcü provoslav kilsəsinə məxsus olan kilsə və monastrların üstündəki yazıları silir, onları zəbt edərək qədim erməni abidələri kimi qələmə verirlər; o yerdə ki hər

daş gürcü xalqından, onun keçmişindən xəbər verir, o ərazilər hamısı erməni torpağı kimi təqdim edilir.

Türkiyənin Artvin vilayətində boş qalmış gürcü kilsəsini orada yaşayan yunanlar özlərinə götürmək istəyirdilər. Çünki gürcülər kimi, yunanlar da pravoslavdılar. Artvində yaşayan haylar da gürcü kilsəsinə göz tikmişdilər. Amma ilk baxışdan bu, mümkünsüz görünürdü, çünki kilsə pravoslav kilsəsiydi; haylar isə, məlum olduğu kimi, pravoslav deyillər. Digər tərəfdən, kilsədə gürcü dilində yazılmış çoxlu yazı var idi və elə təsəvvür yaranırdı ki, hayların niyyəti baş tutmayacaq.

Məscid, sinaqoq, kilsə Allaha dua edilən yerdi, sadə dillə desək, ora Allah evidir və Artvində yunanlarla haylar arasında Allah evi uğrunda çəkişmə başlamışdı. Kilsə pravoslav kilsəsi olduğu üçün məsələ birmənalı şəkildə yunanların xeyrinə həll olunmalıydı. Amma unutmmaq olmaz ki, hay da haydı; özgə tarixini, özgə mədəniyyətini həyasızcasına mənimsəmək bunların peşəsidir və bu sahədə zəngin təcrübələri var.

Haylar növbəti dəfə kim olduqlarını göstərdilər. Onlar gecəni gündüzə qatıb altdan-altdan işləyir, gürcü dilində yazısı olan daşları bir-bir çıxardıb yerinə hay dilində yazılmış daşlar qoyurdular. Nəhayət, işi tamamlayandan sonra aləmə car çəkib dedilər: “Ay camaat, yunanlar xristian dünyasını aldadır, qədim erməni kilsəsini gürcü-pravoslav kilsəsi kimi qələmə verir, bu yolla bizim kilsələri zəbt edirlər.”

Kim gəldi baxdı, gözünə inanmadı: qədim gürcü kilsəsində gürcücə yazısı olan bir daş da yox idi, daş-

lardakı yazılar ancaq hay dilindəydi. Haylar bu yolla bir gürcü kilsəsini də oğurlayıb öz adlarına çıxdılar. Onlar üçün fərqi yoxdur, hər şeyi oğurladıqları kimi, Allah evini də oğurlayırlar, hamıdan oğurladıqları kimi, Allahdan da oğurlayırlar.

Gürcü yazıçısı İlya Çavçavadze özünün “Erməni alimləri və qan ağlayan daşlar” kitabında yana-yana, ürək ağrısıyla yazır ki, haylar gürcü kilsələri və monastrlarındakı yazıları silir, gürcü dilində yazılmış daşları çıxardıb yerinə hay dilində yazılmış daş qoyurlar və bu yolla gürcü xalqına məxsus olan çoxsaylı tarixi binaları, kilsə və monastrları öz adlarına çıxırlar; onlar gürcü adını yer üzündən silmək, gürcü tarixini və gürcü mədəniyyətini öz adlarına çıxmaq, torpaqlarımızı zəbt etmək istəyirlər.

İstər gürcülərdən, istər yunanlardan, istərsə də azərbaycanlılardan oğurlanan kilsələr olsun, fərqi yoxdur, bütün hallarda xristian abidələrinin mənim-sənilməsi işinə erməni kilsəsi birbaşa rəhbərlik edir; Allah evini oğurlamaq üçün əməliyyat planı erməni kilsəsində, erməni katalikosunun rəhbərliyi altında hazırlanır.

Haylar qədim və zəngin mədəniyyəti olan xalqların, əsasən türk xalqlarının, ilk növbədə isə azərbaycan xalqının mədəniyyətini çapıb-talayır, oğurlanması mümkün olan və olmayan hər şeyi mənimsəyib öz adlarına çıxır, “qədim erməni sənət nümunələri” kimi təqdim edirlər.

Əgər haylar hansısa xalqın mədəniyyət abidələrinə hücumu keçiblərsə, faktiki olaraq bu, torpaq dava-

sıdır: mədəniyyət abidələrini ver, torpağı ver, adını dəyiş, soyadının sonuna “yan” yazıb, gəl bizə qoşul, gəl sən də hay ol. İstəmirsən, rədd ol get! Rədd olmaq istəmir. Doğrayıb, itlərə verin,...

Haylar Qafqaza gəldilər və bölgədə yaşayan xalqlara fəlakət gətirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, haylarla dindaş olan gürcü də onların əlindən qan ağlayırdı; Gürcüstanda gürcü qan ağlayırdı, Gürcüstanın daşları, qayaları qan ağlayırdı. Çavçavadze qan ağlayan daşlardan yazırdı.

Hay gəldi, vay gəldi. Haylar əsl fəlakəti azərbaycan xalqına gətirdilər. Dağılıb yerlə yeksan olunmuş minlərlə yaşayış məntəqəsi, xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş milyonlarla insan, qaniçən quldurların əlindən baş götürüb hara gəldi qaçan milyonlarla azərbaycanlı, ... Fəlakətin real göstəricilərindən biri də qaçqın şəhərciyi adlanan labirintdir.

Misir fironları labirinti Daş Zindan adlandırırdılar. Misir qanunlarına görə, təzə hakimiyyətə gəlmiş firon labirintə girib oradakı sərvəti öz gözüylə görməliydi. Strateji məqsədlər üçün saxlanılan və guya, allahlara məxsus olduğu iddia edilən sərvət qızıl, gümüş və qiymətli qaş-daşlardan ibarət idi. Kahinlər deyirdilər ki, misir dövləti çox ağır vəziyyətə düşərsə, firon o sərvətdən bir qədər götürüb xərcləyə bilər. Lakin ilk öncə kahinlər kollegiyasının başçılıq etdiyi xüsusi komissiya fəvqəladə iclas çağıraraq məsələni müzakirə etməli və yüz faiz yekdilliklə müsbət rəy verməliydi. Nəsə, çox uzun məsələydi...

Hakimiyyətə təzə gəlmiş firon xüsusi təyin olunmuş gündə kahinlərin və mühafizəçilərin müşayətiy-

lə labirintə gedir, oradakı sərvətə baxırdı. Fironun labirintə daxil olması və oradan çıxması üç saat çəkirdi. Amma üç saat labirintdə qalmaq da firon üçün çox çətin olurdu. Oydu ki, arabir ona xurma verir, içərisinə enerjili maddələr qatılmış şərab içirdirdilər ki, taqətdən düşüb huşunu itirməsin.

Misir fironu labirinti görürdü, oradakı sərvəti də görürdü. Firon labirintin necə dəhşətli yer olduğunu da görürdü. Ona görə də misir fironları labirinti Daş Zindan adlandırırdılar. Fironlardan biri labirintə baş çəkib geri qayıdanda cəhənnəmdən işıqlı dünyaya çıxdığı üçün uşaq kimi sevinərək demişdi ki, mən misir fironu yox, adi misir kəndlisi olsaydım və əgər labirintdəki bütün var-dövləti mənə versəydilər belə, orada mühafizəçi işləməyə razı olmazdım.

Labirint mühafizəçisi adi misirlidən qat-qat yaxşı dolanırdı. Misir fironu da bunu bilirdi, amma deyirdi: labirintdəki o boyda sərvəti mənə versələr də, orada mühafizəçi işləməzdim. Çünki labirint çox dəhşətli yer idi; labirint, sözün həqiqi mənasında, cəhənnəm idi. Misir fironları labirintin nə olduğunu yaxşı bilirdilər və hesab edirdilər ki, labirint zindandı, özü də adi zindan deyil, Daş Zindandı – cəhənnəmdi.

Cəhənnəm – hayların Azərbaycana gətirdiyi fəlakətin ancaq bir detalıdır. XXI əsrdə azərbaycan xalqı qaçqın şəhərciyi adlanan labirintdə yaşamaq məcburiyyətində qalıb və budur, mən də labirintdəyəm; Daş Zindanda oturub qaçqınlarla söhbət edirəm. Dörd kişi – üç qaçqın və mən bir stolun arxasında oturub çay içirik. Qaçqınlardan biri uşaq vaxtı sərrast daş atmağından danışıb öyünürdü.

– Bir dəfə yay vaxtı isti bir gündü. Almalıqdan yuxarıda, sal daşın üstündə uşaqlarla oynayırıq, – qaçqın dedi.

Qaçqın çox uzadırdı, mən qısa deyəcəm. Uşaqlarla oynadıqları vaxt görüblər ki, Almalığın o üzündə bunların hamısına birinci sinifdə dərs deyib, oxumağı və yazmağı öyrətmiş ibtidai sinif müəllimi daşın üstündə oturubdu, şlyapasını başından götürüb onu da ayrı bir daşın üstünə qoyub; müəllim isti yay günündə yol gəlib yorulubmuş, yazıq kişi beş dəqiqə oturub, guya, nəfəsini dərirmiş.

– Uşaqlara dedim: “Gəlin mərc gələk, mən o silindri daşla vuraram,” – kənd camaatı, adətən, şlyapaya silindr deyir.– Uşaqlar qorxdular, dedilər, dəlisən nədi, adam da müəllimin silindrini daşla vurarmı? Dedim: “Özünüz bilin, mən silindri daşla vuracam.” Üzüsiğallı, yastı bir daş tapdım. Tuşlayıb nə təhər atdımsa, daş o boyda yolu uça-uça Almalığın üstündən keçdi, getdi düz müəllimin silindrinə dəydi. Biz də qorxudan yerə yatıb hərəməz bir daşın dalından baxırıq ki, görək sonra nə olacaq. Müəllim bir də baxdı ki, silindr daşın üstündə yoxdu. Kişi dik atıldı, boylanıb ora-bura baxdı. Axır ki, dörd-beş metr o yanda torpağın üstünə düşmüş silindri gördü. Bu nədi belə? Müəllim heç nə başa düşmədi; silindri yerdən götürüb tozunu çırpdı, başına qoyub yola düzəldi getdi.”

Daş Zindan sakini – başıdaşlı qaçqın danışır, uşaq vaxtı müəllimə daş atdığıyla, daşı tuş atıb boş qalmış müəllim papağını sərrast vurduğuyla, daşdan yerə salıb, toz-torpağa buladığıyla öyünürdü.

QANUNDANKƏNAR

Litva yazıçısı Vintsas Kreve on ildən artıq müddətdə Azərbayanda yaşamış, pedoqoji və diplomatik fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1920-ci ildə Azərbaycan növbəti dəfə rus ordusu tərəfindən işğal olunduqdan sonra o, Bakını tərk edərək öz vətəni Litvaya qayıtmışdır. Vintsas Kreve azərbaycan xalqının başına gələn faciəni özünəməxsus üslubda təsvir edir, “rus” sözünü azərbaycanlılarsayağı – “urus” kimi də yazırdı. “Azəristan ölkəsi” hekayəsində azərbaycan faciəsini o, Allah Qəzəbi kimi təqdim edir.

Urus gəlməmişdən əvvəl bu ölkədə məhsul bol idi, – Kreve yazır, – özü də tez yetişirdi. Çünki günəş daha şəffaf idi, daha parlaq idi, torpaq daha səxavətliydi. Amma Azəristan övladları Şeytana uyub haqq yolundan çıxdılar. Allah bunu görüb qəzəbləndi və onları yer üzündəki gavurların ən acıqlısı, ən qudurğanı, ən qəddarı və amansızı, bütün gavurların gavuru olan qaniçən yırtıcıların – urus gavurlarının əlinə verdi. Urusların sayı göydəki ulduzların, dəniz sahilindəki qum dənələrinin sayı qədər idi. Onlar çəyirtkə sürüsü kimi, ölkənin canına daraşdılar, ayaqları dəyməyən bir yer qalmadı. Hər yerə quldur basqınları edir, nəyi qarət etmək mümkünsə qarət edir, nəyi soyub-talamaq mümkünsə soyub-talayır, yana biləcək nə varsa yandırır dilim-dilim alovlara qərq edir, burum-burum tüstülənən yurd yerlərini, obaları büsbütün tala-

yır, elləri viran qoyub xarabalığa çevirir, gizlənməyə macal tapmamış adamları quduzcasına əzişdirib şilküt edir, şikəst hala salır, cəlladcasına işgəncə verir, qətlə yetirir, leşi leş üstə qalayırdılar... O vaxtdan indiyəcən Azəristan oğulları iztirab və əzab içində inildəyə-inildəyə köləlik edirlər...

Vintsas Kreve hesab edir ki, ermənilərin gəlişiyə Azəristan ölkəsinin torpağı murdarlanıbdı. Azəristan ölkəsində ermənilər, guya, dost kimi məskunlaşdılar, – Kreve yazır. – Lakin ikiüzlü olduqlarını, xainliklərini, yalan və hiylə yoluyla əl altdan iş görüb, kürəyə xəncər sancmaq kimi xislətlətlərini biruzə vermir, gizli saxlayırdılar. O vaxt ki, ermənilər qeyri- ermənilərlə duz-çörək kəsir, kirvəlik edir, başqalarına, guya, mehriban gözlə, nəvazişlə baxaraq xoş danışırdılar, amma həmin vaxt onlar artıq həmin adamlara – onların lənətə gəlmiş cinsinə mənsub olmayanların hamısına nə isə bir pislik, yamanlıq etmək barədə düşünürdülər. Lakin Azəristanın bədbəxt oğulları erməni hiyləsini çox gec başa düşdülər.– Litva yazıçısı Vintsas Kreve Azərbaycanda gördüklərini sözlə bu cür ifadə edirdi.

XIX əsrin başlanğıcında Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində azərbaycanlılar rusiya vətəndaşı hesab olunurdular. Vətəndaşın hüququ olur. Azərbaycanlılarınsa heç bir hüququ yox idi. Bir vətəndaşın ki evini, torpağını zorla əlindən alıb xarici ölkələrdən gəlmiş yadelilərə verələr və həm də bu, dövlət səviyyəsində həyata keçirilən siyasət ola, o vətəndaşın hansı hüququndan danışmaq olar? Vətən-

daş bu zorakılığa dözməyib öz etirazını bildirəcəyi təqdirdə, Dəli Petronun təbirincə desək, özünü şübhəli aparacağı halda dərhal yerindəcə məhv edilirdisə, vətəndaş

hüququ barədə danışmağa dəyərmə?

– Zaqafqaziya torpağı yüz il bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal edilmişdir.– Gəncədən millət vəkili seçilmiş İsmayıl xan Ziyadxanov 1906-cı ildə Birinci Dövlət Dumasında çıxış edərkən belə deyirdi. – Bu yüz il ərzində biz müsəlmanlar həmişə əsir müamiliəsi görmüşük və bu sifətlə hər təqibata məruz qalaraq bütün haqq və hüquqdan məhrum olan kölə vəziyyətinə endirilmişik. Sözün həqiqi mənasıda, bu yüz il ərzində biz hər şeyi görən hökumətin əleyhimizə yönəlmiş şiddətli təzyiqləri altında yaşamaq məcburiyyətində qalmışıq. Siyasi, sosial və iqtisadi sahələrin hansını götürsəniz, hər birində bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünü görəcəksiniz. Ölkəmiz istila edilər-edilməz milli varlığımıza təcavüz başladı. Dinimizə və müqəddəslərimizə müdaxilə edildi.

İsmayıl xan Ziyadxanov Dövlət Dumasının tribunasından rusiya dövlətini ittiham edirdi, azərbaycan xalqını yüz il kölə vəziyyətində saxladığını o dövlətin üzünə deyirdi. Amma heç nə dəyişmədi. Dəyişə də bilməzdi, çünki bu hansısa anlaşılmazlıq deyildi, hansısa məmurun səhvi üzündən baş vermiş təsadüfi hadisə deyildi. Bu, Rusiyanın dövlət siyasətiydi.

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra azərbaycanlılar qanundankənar elan edildilər. Qanundankənar elan olunmuş adama kim

nə istəsə eləyə bilər: onu söyər, döyər, soyub-talayar, hətta öldürə də bilər və bütün bu cinayətləri törədən kəsə heç kim gözün üstə qaşın var deyə bilməz.

Fransız yazıçısı Viktor Hüqo özünün “Doxsan üçüncü il” romanında qanundankənar elan olunmağın mahiyyətini çox ustalıqla açıbdı. Böyük Fransız İnkılabı vaxtı aristokratlara divan tuturdular. Fransız aristokratlarından biri – markiz de Lantenak qanundankənar elan edilmişdi. İş elə gətirir ki, Lantenak həmin vaxt gizli yollarla öz vətəninə gəlir. Qanundankənar elan edildiyini də orada bilir. İlk qarşısına çıxan adam, o diyarın qoca dilənçisi Lantenakı görəndə kimi tanıyır. Yaxşı fürsət idi: qoca dilənçi markizi ələ verib, çoxlu pul qazanar, dilənçiliyin daşını atıb qoca vaxtında insan kimi yaşaya bilərdi. Çünki Lantenakın gizləndiyi yeri hakimiyyətə xəbər verən adamı mükafat gözləyirdi və artıq o barədə elan yazıb divarlara, dirəklərə yapışdırmışdılar. Amma qoca dilənçi Lantenakı ələ vermir, əksinə, qərara gəlir ki, markizin həyatını xilas etsin.

Markiz bunu gözləməirdi. Ona görə də bərk təəcübləndi və dilənçini sorğu-suala tutdu; soruşdu ki, siz, doğrudanmı, məni xilas etmək istəyirsiniz? Dilənçi cavab verdi ki, bəli, mən, həqiqətən, sizi xilas etmək istəyirəm.

– Niyə? – Markiz soruşdu.

– Ona görə ki, fikirləşdim: bu adamın vəziyyəti mənimkindən bətdir; mən heç olmasa azad nəfəs ala bilərəm, onun nəfəs almaq hüququ da yoxdur.

– Düzdür, – markiz de Lantenak dedi. – Amma, hər necə olsa da, məni xilas etmək istəyirsiniz, eləmi?

– Əlbəttə, cənab markiz. Artıq mən sizinlə qardaşam. Mən bir parça çörək üçün əl açıb dilənirəm, siz isə həyat üçün əl açmısınız. İndi biz ikimiz də dilənçiyik.

Mən qaçqın şəhərçiyi adlanan labirintdəydim. Qaçqın evlərindən birinin kölgəsində oturmuşdum. Həyətdə ora-bura gedib yır-yığış eləyən adamlara baxırdım. – Yas mərasimi qurtarıbdı; kişilər mağarı söküdü.

Bakıdan yola düşəndə fikirləşirdim ki, yay vaxtıdır, özüm də məzuniyyətdəyəm; tələsməyə dəyməz, yasdən sonra bir-iki gün ləngiyib havamı dəyişərəm. Amma, budur, yas mərasimi başa çatıbdı və sanki, buna bənd imiş kimi, fikrim də dəyişib: yox, mən burada ləngiyə bilmərəm, təcili Bakıya qayıtmalıyam.

Axşam saat doqquzda bu tərəfdən Bakıya bir mikroavtobys gedir. Müştəri yığmaq üçün yolüstü dö-nüb qaçqın şəhərçiyinin içindən keçir. O maşınla gedəcəm. Düzdür, gecə vaxtı balaca bir avtobusda o boyda yolu getmək düz deyil; atalar demişkəm, gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır, yəni ki, qaçqın şəhərçiyində gecələyib, səhər getsəm yaxşıdır. Amma mən gedəcəm. Çünki uluların dediyi gözəl kəlam Daş Zindana aid deyil.

Müasir dövrdə labirintdən yaşayış məskəni kimi istifadə olunur. Adı da dəyişib: misir fironlarının Daş

Zindan, yunan tarixçilərinin həbsxana adlandırdığı labirint indi qaçqın şəhərçiyi adlanır. Labirint sakinlərinə qaçqın deyilir.

Qaçqın – bir milyondan çox azərbaycanlı daşıyır bu adı. 1988-ci ildən sonra öz doğma yurd-yuvalarından qovulmuş azərbaycanlılardı bunlar. Amma, doğrudanmı, cəmi bir milyon azərbaycanlı qaçqın var? Bəs ötən onilliklər ərzində bunlar törəyib artmayıblar? Əgər qaçqın öz yurdundan qovulana deyilirsə, bütövlükdə XX əsr boyu öz yurd-yuvasından qovulanları necə adlandırmaq? Qaçqın öz vətəninədən qovulanlara deyilirsə, onda bəs 1801-ci ildən bəri öz yurd-yuvasından qovulmuş milyonlarla azərbaycanlı necə adlandırmaq?

Qaçqın xalq adı, etnos adı deyil. Əlamət bildirən sözdü bu. Qrammatikada bu cür sözlərə sifət deyilir. Qaçqın sözü bir nitq hissəsi olaraq sifətdi, quruluşuna görə mürəkkəb, düzəltmə sifətdir, qaç feliylə -qın çəkilçisindən düzəldilib və artıq isimləşibdi. Cümlədə mübtəda rolunda çıxış edir, “kim?” sualına cavab verir.

Qaçqın deyəndə ilk öncə azərbaycan xalqı düşür yada, bir miyondan artıq insan göz qabağına gəlir. Bu gün azərbaycan xalqı qaçqınlara və qaçqın olmayanlara bölünür. Bu xalq ad verməyi də yaxşı bacarır: qaçqın. Ad mahiyyətlə bağlıdır və bu adamlar, doğrudan da, qaçıblar.

Üç yüz il əvvəl rus çarı Dəli Petro göstəriş vermişdi ki, işğal olunmuş ərazilərdə azərbaycanlıların sayını mümkün qədər azaltmaq, özünü azacıq da olsa şübhəli aparanları dərhal yerindəcə məhv etmək la-

zımdır. İllər ötdü, əsrlər keçdi. Rus çarlarının siyasəti dəyişmədi. Bəşəriyyətə ağıl öyrədib, humanizm dərsi keçən rus yazıçıları da Dəli Petronun dediyini deyirdilər. 1828-ci ildə rus yazıçısı Qriboyedov Rodofiniklə söhbət zamanı deyirdi: "Erməniləri Azərbaycana köçürüb, azərbaycanlıları oradan qovmalıyıq."

Qovmaq da müxtəlif cür olur. Azərbaycanlıları qovmurdular, məhv edirdilər. Məhv etməyin də müxtəlif yolları var. Gəncədən Birinci Dövlət Dumasına deputat seçilmiş İsmayıl xan Ziyadxanov Dumada çıxış edərkən deyirdi:

– Hörmətli millət vəkili! Hər dəqiqə ölkəmizdən qorxulu xəbərlər alıram. Cənablar, iki ildən bəri qan içində üzən ölkəmizdə cəsədlərin üstündən keçirik. Artıq səbrimiz tükənib. Biz anaların qucağından alınıb havaya atılan südəmər uşaqların yerə düşməmiş, elə havadaykən xəncərə keçirildiyini görmüşük. Biz hamilə qadınların qarına soxulan xəncərlərin açdığı yarıqlardan uşaq əllərinin bayıra çıxıb sallandığının şahidi olmuşuq.

Deputatın gücü sözə çatır, İsmayıl xan da sözünü dedi. Bu elə belə söz demək deyildi; o, Rusiyanın necə iyrənc, necə amansız, necə qəddar dövlət olduğunu yüksək tribunadan onun üzünə dedi. Söz demək deyildi bu, mənfur imperiyanın üzünə tüpürmək idi.

Rus çarı Dəli Petro göstəriş vermişdi ki, özünü şübhəli aparən azərbaycanlılar dərhal yerindəcə məhv edilsinlər. Labirint sakinləri özlərini şübhəli aparıblar.

Ona görə də məhv edilməliydilər. Amma bu adamlar qaçıb aradan çıxıblar, Dəli Petronun imzaladığı fərmanın icrasına imkan verməyiblər. Üç əsrdir bunları qırırlar, Dəli Petronun təbirincə desək, saylarını azaltmağa çalışırlar. Amma hələ də qırıb qurtara bilməyiblər.

Xocalı soyqırımını ərəfəsində erməni əsgərlərinə müraciət edən ermənistandan prezident Ter-Petrosyan deyirdi ki, siz – ermənilər düşməni öldürəndə ürəyiyumşaqlıq etməməlisiniz; Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar adlanan məxluqları qırıb qurtaranacan, orada öz sivilizasiyanızı bərqərar edənəcən düşməyə aman verməməlisiniz.

Amma o gecə, yəni ki, 1992-ci il fevral ayının 26-da erməni-rus hərbi kontingenti Xocalıda yaşayan 6300 nəfərin hamısını qıra bilmədi. Ölənlərin sayı 613 nəfər oldu, 2500 nəfər yaralandı, 1257 nəfər əsir düşdü, qalanlar qaçıb aradan çıxdı. İşğal olunmuş bütün yaşayış məntəqələrində eyni hal təkrar olurdu: ermənilər nə qədər çalışsalar da, azərbaycanlıların hamısını qıra bilmirdilər və hər dəfə xeyli adam qaçıb aradan çıxırdı. – Həmin adamlardı, qaçıb aradan çıxanlardı, gəlib yığışıblar bura. Erməniyə əsir düşməkdənsə, erməni əliylə ölməkdənsə, ölənəcən Daş Zindanda məhbus həyatı yaşamağı üstün tutan adamlardı bunlar.

Erməni əsirliyində olanların başına nələr gəldiyini öz gözüylə görmüş rus jurnalisti “Московский комсомолец” qəzetində yazırdı ki, əsirlərin özləri var, amma onların yaşamağa heyi qalmayıb; qış vaxtı səhər tezdən onları ayaqyalın, başıaçıq qarın-buzun üstünə çıxardırlar, təpələrinə buzlu su tökür, başla-

rında şüşə sındırırlar, əsl işgəncə isə bundan sonra başlayır: əsirlərin barmaqlarını qapının arasına qoyub qırırlar, qışqırıb səs salanları dəyənəklə döyə-döyə sakitləşdirirlər; əsirlərin çoxusu bu amansız işgəncələrə davam gətirməyib dəli olur. – Bu, xarici jurnalistin iş-tirakıyla, onun gözü qarşısında əsirlərin başına gətirilənlərdir. Başqaları görməyəndə əsirin başına nə oyun açıldığını isə ermənidən başqa bilən yoxdur. Hər şey sirr olaraq qalır. Amma, hər necə olsa da, bəzi detallar üzə çıxır: Xocalıda əsir düşüb ermənilərin əlinə keçmiş yeniyetmə oğlanı anasının gözü qarşısında qətlə yetirir, sonra tikə-tikə doğrayırlar və anasını məcbur edib oğlunun ətini yedirdirlər; əsirlikdə olan hamilə qadını doğrayıb qətlə yetirir, qarnındakı yeddi aylıq körpəni çıxarıb ayaqları altına salaraq tapdalayıb öldürürlər... – Şahid ifadələri və rəsmi sənədlərlə təsdiq olunmuş erməni cinayətləri siyahısında əsirlərin başına gətirilən oyunlar da öz əksini tapıb.

1918-ci ilin mart ayında ermənilərin azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi qanlı qırğını araşdıran Fövqəladə Komissiyanın üzvü A. Klüqe yazırdı ki, yaxşı silahlanıb xüsusi təlim görmüş erməni əsgərləri çoxsaylı pulemyotların müşayətiylə hücumə keçirdilər: onlar azərbaycanlıların evlərinə soxularaq adamları qılinc və xəncərlə doğrayır, uşaqları yanan evlərin alovları içinə atır, öldürülən valideynlərin körpələrinə də rəhm etmir, hamısını qırırdılar. Təhqiqat komissiyasının materiallarında o da göstərilir ki, erməni əhalinin bütün təbəqələrindən olan adamlar bu qanlı qırğında şəxsən iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər,

erməni silahlı dəstələrinə başçılıq edənlərin hamısı erməni ziyalılardı; müsəlman meyitləri yandırılır, eybəcər hala salınırdı, bu işin təşkilatçıları isə erməni ziyalıları və erməni keşişləridi.

Dinc əhalini qorxudub dəhşətə gətirmək yoluyla istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan rus-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını xüsusi amansızlıqla qətlə yetirirdilər. Bakının məhəllələri qulağı, burnu kəsilmiş, qarnı yırtılmış qadın cəsədləriylə doluydu, şəhərin hər yerində diri-diri divara mismarlanmış çoxlu gənc qadın görünürdü. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müxtəlif yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

“Наш голос” qəzeti mart ayındakı qanlı qırğından dərhal sonra yazırdı ki, şəhərin hər yerində eybəcər hala salınmış meyitlər qıc olub qalıb; nifrət və təhqir zəhərinin necə dərinlərə yeridiyini görməmək olmur.

İşğal olunmuş ərazilərdə ermənilərin nələr törətdiyini öz gözüylə görmüş rus jurnalisti “Московский комсомолец” qəzetinin 1994-cü il yanvar nömrəsində yazır ki, növbəti azərbaycan kəndi işğal olunanda bir erməni əsgəri mən baxa-baxa azərbaycanlı körpəni şaqqalayıb iki yerə böldü, sonra gördüm ki, həmin erməni şaqqalanmış bədənin bir hissəsini dəyənək kimi əlinə alıb uşağın anasının sifətinə, başına zərbələr endirir və bu minvalla o qədər döydü ki, övladının al qanına qərq olmuş qadın dəli olub gülməyə başladı.

Erməni cinayətləri barədə erməni yazarların özləri də yazırlar. Xocalı soyqırımında şəxsən iştirak etmiş

erməni yazıçısı Zori Balayan özünün “Ruhumuzun yüksəlişi” kitabında yazır: “Biz Xaçaturla ələ keçirdiyimiz evə girərkən 13 yaşlı türk uşağını divara mismarlamışdılar. Türk uşağı səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Sonra mən 13 yaşlı türkün başı, sinəsi və qarnının dərisini soydum. Saata baxdım. Türk uşağı yeddi dəqiqədən sonra qanıtırmədən öldü. Xaçatur ölmüş türk uşağının cəsədini şaqqalayıb itlərə verdi. Axşam eyni şeyi daha üç türk uşağına da etdik. Bununla da mən bir erməni vətənpərvəri kimi, öz vəzifəmi yerinə yetirdim.”

Ermənilərin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı amansızlığı, ələlxüsus da azyaşlı uşaqların xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilməsi artıq bütün dünyaya bəllidir. Müharibələr tarixini araşdıran jurnalist İv Yunnet yazır ki, mülki əhaliyə divan tutmaqda, ələlxüsus da 5-6 yaşlı uşaqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirməkdə ermənilərin törətdiyi cinayətlərlə müqayisə oluna biləcək faktlar tarixdə məlum deyil. – Həqiqətən də, dünyanın heç bir cəlladı südəmər körpəni anasının əlindən alıb yanan evin alovları içinə atacaq qədər alçaq deyil, qana susamış heç bir manyakın ağlına gəlməz ki, körpə uşağı şaqqalayıb iki yerə bölsün və onun bir şaqqasını dəyənək kimi əlinə alıb uşağın anasını döyə-döyə dəli etsin; İblisin də ağlına gəlməz ki, hamilə qadının qarnına xəncər soxub ana bətnindəki uşağı dartıb yerə salsın, ayaqları altına atıb tapdalayaraq öldürsün, bələkdəki körpəni süngüyə keçirib doğrasın, gözlərini çıxardıb sapa düzsün, boyunbağı

düzəltsin, uşaqları diri-diri divara mismarlayıb dərilərini soysun, doğrayıb itlərə atsın...

Ermənilər qətlə yetirdikləri azərbaycanlının cəsədindən də əl çəkmirlər. Xocalı qətliliyaminin baş verdiyi ərəfədə "Известия" qəzetinin müxbiri yazırdı ki, Xocalı qırğını zamanı gözləri oyulmuş, qulaqları və burnu kəsilmiş çoxlu meyit gördüm; qız cəsədinin üzü bıçaqla doğranmışdı, döyüşçü cəsədlərinin qarınlarını kəsici alətlə parçalayıb dağıtmışdılar, bağırsaqlarını yerə töküüb torpağa qarışdırmışdılar. Rus ordusunun mayoru Leonid Kravçuk Xocalıda qətlə yetirilənlərin arasında eybəcər hala salınmış iki yüz meyit saydığını yazır.

Əslində, ermənilər bütün cəsədləri eybəcər hala salmalıydılar. Amma vaxt azlığı üzündən başladıkları işi axıra çatdıra bilməyiblər. Adam öldürməyə nə var: avtomatın tətiyini çəkirsən, vəssalam. Cəsədi eybəcər hala salmaq isə vaxt tələb edən əziyyətli işdir. Qeyd edək ki, pəncərəyə mismarlanmış on üç yaşlı azərbaycanlının dərisini soymağa, onun bu vəziyyətdə nə qədər yaşaya biləcəyini müəyyənləşdirməyə, uşaq öləndən sonra cəsədi şaqqalayıb doğramağa və itlərin qabağına atmağa, ac itlərin təzə kəsilmiş insan ətini necə ləzzətlə yeyib sümüklərini gəmirdiyinə tamaşa etməyə erməni yazıçısı Zori Balayan və onun cəbhə yoldaşı Xaçatur ən azı bir saat vaxt sərf ediblər. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin gecə Zori Balayanla Xaçatur daha üç azərbaycanlı uşağın başına eyni oyunu açıblar. Ona görə də vaxt çatmır.

Rus çarı Pyotrun imzaladığı fərmanla, eləcə də rus dövlətinin digər rəsmi sənədləriylə azərbaycanlılar

qanundankənar elan olundular. Bu, tarixdə analoqu olmayan bir hadisəydi. Məlum olduğu kimi, qanundankənar elan olunan adamın başına kim nə oyun istəsə açə bilər. Fransız yazıçısı Viktor Hüqo yazır ki, qanundankənar elan olunmuş adamın nəfəs almaq hüququ da yoxdur. Lakin nəfəs almaq hüququ da olmayan insan öləndən sonra nə baş verir, onun cəsədini nə gözləyir? – Viktor Hüqo o barədə heç nə demir.

Azərbaycanın dinc əhalisiylə ermənilərin rəftarı göstərir ki, qanundankənar elan olunmuş adamın cəsədi də məsuliyyət daşıyır və onun da başına kim nə oyun istəsə açə bilər: gözləri oyulur, burnu və qu-laqları kəsilir, sifəti bıçaqla doğranır, qarnı parçalanır, bağırsaqları çıxardılıb torpağa qarışdırılır... Cəsəd nə qədər ki, ermənilərin ixtiyarındadır, dəfn oluna bilməz. Əgər həmin adam azyaşlı uşaqdırsa, onun cəsədiylə daha amansız davranırlar: gözlərini çıxardıb sapa düzür – boyunbağı düzəldirlər, kəsici alətlə bədənini şaqqalayıb iki yerə bölür və bu hissələrin hər birindən dəyəmək kimi istifadə edirlər; erməni əsgəri yarışaqqanı əlinə alıb uşaq anasını döyə-döyə dəli edir. Əgər uşaq məktəbə gedirsə, onun cəsədini doğ-rayıb itlərə verirlər...– Qanundankənar, əslində, belə olur.

Hər döyüşdən əvvəl ermənistan prezidenti əsgərlərə müraciət edib onları təlimatlandırandan sonra növbə erməni keşişinə çatır və o, əsgərlərə öz xeyir-duasını verir. Xeyir-dua... Bir qayda olaraq belə

cümlələrdə işlənən “xeyir-dua” sözünü bu yerdə işlətmək düz deyil. Çünki, rus ziyalılarının da yazdığı kimi, erməni din xadimləri xristianlığa dəxli olmayan adamlardı. “Erməni kilsəsinin zəngi duaya, Allaha itaətə səsləmir, soyqırma səsləyir. Erməni kilsəsi Allaha ibadət olunan yer deyil. Araqızışdıranların yığnaq yeridi ora, qəddarlıq, vəhşilik, terror yuvasıdır.” – XIX əsrin sonlarında rus ziyalılarının mətbuatda dərc olunmuş məqalələrində, eləcə də Qafqaza həsr olunmuş kitablarında belə deyilirdi.

XX əsrin tanınmış simalarından olan italiya yazıçısı Umberto Eko “Şeytan əməlləri” kitabının müəllifi Mixail Psellə istinadən yazır ki, erməni keşişləri təzə doğulmuş uşağı oğurlayıb dalda bir yerə aparırlar, körpəni orda top kimi, biri-birinə atıb o qədər oynadırlar ki, uşaq aldığı çoxsaylı zədələrdən ölür və o, kimin əlində keçinirsə, onu baş keşiş seçirlər. Sonra uşağın cəsədini tikə-tikə doğrayır, unla qarışdırıb yoğururlar və bu xəmərdən çörək bişirib ibadət vaxtı yeyirlər.

Umberto Eko yenə Mixail Psellə istinadən yazır ki, pasxa gecəsi erməni keşişləri bir dəstə qızı tovlayıb qaranlıq zirzəmiyə aparır və orada qızların üstünə atılırlar. Kimin əlinə hansı qız keçsə – bu qız o keşişin doğma bacısı da ola bilər, – onunla cinsi əlaqəyə girir. Əgər bu əlaqədən uşaq doğularsa, erməni keşişlərinin sevinci yerə-göyə sığmır; onlar o ki var içib keflənirlər, təzə doğulmuş uşağı anasından alıb bədənini iti bıçaqla çərtərək qanını bir qaba tökür, özünü isə gur yanan ocağın içinə atırlar. Uşaq qışqıra-qışqıra yanıb

kül olur. Erməni keşişləri uşağın külünü toplayıb, qabdakı qanıyla qarışdıraraq xüsusi içki düzəldirlər və onu içib məst olurlar. – Əslində, təəccübləməyə dəyməz. Çünki rusiya mətbuatında yazılanlardan, Umberto Ekodan və Mixail Pselldən çox-çox əvvəl, V əsrdə yaşamış hay keşişi Moisey Xorenli yazırdı ki, ermənilər Allaha inanmırlar, onlar Şeytana inanır, İblisə qulluq edirlər.

Hər qırğından əvvəl ermənistanda prezidentin əsgərlər qarşısında çıxış edib, onları təlimatlandırdıqdan sonra növbə erməni keşişinə çatır və o ... Yox, dinə dəxli olmayan adamın sözü xeyir-dua ola bilməz. Erməni keşişi öz şər-cadusunu oxuyub əsgərləri daha aminsız qırğınlara səsləyir.

İngilis jurnalisti Tomas de Vaal iki erməni keşişlə görüşüb söhbət edib, – bu barədə o öz kitabında yazır. Keşişlərdən biri hesab edir ki, erməni əsgərləri qarşısında şər-cadu oxumaqla öz borcunu yerinə yetirir. O biri keşiş isə başqa cür fikirləşir və hesab edir ki, tək elə şər-cadu oxumaqla iş bitmir. Erməni keşişi ingilis jurnalistinə danışır ki, mən keşiş cübbəsini soyunub hərbi libas geydim, əlimə silah alıb döyüşə getdim, çünki mən tək elə din xadimi deyiləm, mən həm də erməni xalqının oğluyam və bunu öz işimlə sübut etməliyəm.

Erməni əsgərləri qarşısında şər-cadu oxumaq və azərbaycanlı cəsədlərinin eybəcər hala salınması işinə rəhbərlik etmək erməni keşişinə bəs eləmir. Ona görə də keşiş cübbəsini soyunur, hərbi forma geyinib cəbhəyə yollanır ki, sözün həqiqi mənasında erməni

xalqının oğlu olduğunu, əsl erməni vətənpərvəri olduğunu öz işiylə – azərbaycanlı qanını içməklə sübut etsin.

Bu yerdə bir az kənara çıxıb, qeyd edək ki, 1918-ci ilin mart qırğınlarını araşdıran Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının hazırladığı hesabatdan götürülmüş “Erməni əhalinin bütün təbəqələrindən olan adamlar bu qanlı qırğında şəxsən iştirak etməyi özlərinə borc bilirdilər” cümləsindəki fikrin, eləcə də ingilis jurnalistə “Mən tək elə din xadimi deyiləm, mən həm də erməni xalqının oğluyam və bunu öz işimlə sübut etməliyəm” deyən keşişin və azərbaycanlı balalarını divara mismarlayıb, diri-diri dərilərini soyaraq qətlə yetirən, doğrayıb ac itlərə verən, sonra bu barədə öz kitabında yazaraq “Bununla da mən bir erməni vətənpərvəri kimi, öz vəzifəmi yerinə yetiridim” deyən erməni yazıçısı Zori Balayanın fikirləri arasındakı oxşarlığı görməmək mümkün deyil. Yəni, baş verən bu hadisələrdə təsadüfi heç nə yoxdur, erməni cinayətlərinin hamısı əvvəlcədən düşünülüb hazırlanmış plan üzrə həyata keçirilir.

Qaçqın şəhərciyindəki basmaqəlib evlərdən birinin həyatində oturmuşdum. Başa çatmış yas mərasimindən sonra yır-yığış eləyən qaçqınlara baxırdım. Qırx yaşında bir kişi cəlb etdi diqqətimi. Erməni silahlı birləşmələri Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini bir-bir işğal edəndə bu adam əlinə silah alıb ailəsini, evini, elini, kəndini müdafiə edirdi, yəni ki, döyüşçüydü,

döyüşürdü; Dəli Petronun təbirincə desək, özünü şübhəli aparırdı. Ona görə də ermənilər onu məhv etməliydilər, cəsədini eybəcər hala salmalıydılar, içalattını yerə töküüb bağırısaqlarını torpağa qarışdırmalıydılar. Amma o qaçıb aradan çıxıb və üç yüz il əvvəl ona oxunmuş hökmün icrasına imkan verməyib.

Qırx yaşlarında qadına baxdım: o vaxt o, cavan gəlin idi, yedəyində dörd-beş yaşlı balası, qucağında südəmər körpəsi var idi. Ermənilər onun körpəsini əlindən alıb süngüyə keçirməliydilər, qışqıraraq fəryad edən körpəni yanan evin alovları içinə atməliydilər; gəlinin dörd-beş yaşlı balasını kəsici alətlə şaqqalayaraq yarı bölməliydilər, erməni əsgərlərindən biri uşaq bədəninin yarısını dəyənək kimi əlinə alıb ananın başına, sifətinə zərbələr endirərək o qədər döyməliydi ki, övladının al qanına bələnmiş qadın dəli olub qəhqəhə çəkərək gülməliydi. Amma qadın imkan verməyib: aradan çıxıb, balalarını da götürüb qaçıb.

Həyətdə ora-bura gedib yır-yığış eləyənlərin arasında gördüyüm otuz yaşlarında cavan oğlanın o vaxt on iki-on üç yaşlı olub. Ermənilər onu tutub diri-diri divara mismarlamalıydılar. Erməni əsgərlərindən biri, tutaq ki, məsələn, cübbəsini soyunub hərbi forma geyinərək azərbaycanlı qanı içmək üçün cəbhəyə yollanan keşiş onun dərisini soyub öldürəndən sonra şaqqalayaraq ac itlərə verməliydi. Əslində, həmin əsgərin kimliyi vacib deyil, əsas odur ki, o, erməni əsgəridir. Amma qoy həmin əsgər erməni yazıçısı Zori Balaşyan olsun, çünki öz kitabındada o barədə yazıbdı. – Onun öz əliylə yazdıqlarını oxuyanda elə təsəvvür ya-

ranır ki, qanıçən manyakın gündəliyini oxuyursan və fikirləşirsən: bu adam xəstədir. Onun hansı xəstəliyə mübtəla olduğunu demək çətindir. Lakin tam əminiliklə demək olar ki, o ermənidir və digər ermənilərdən heç nə ilə fərqlənmir. Balayan peşəsiylə əlaqədar olaraq başına gələnləri qələmə alır, bir növ gündəlik yazır və yazdıqları da adi erməninin həyat tərzindən başqa bir şey deyil. Əslində, Zori Balayanın yazdıqları təəccüb doğurmamalıdır. Çünki o biri ermənilər ondan betərdilər, lakin onlar yazıçı deyillər deyə, öz əməlləri barədə kitab yazmırlar. Əgər o biri ermənilər də yazsaydılar, Zori onlarla müqayisədə mələk kimi görünərdi.

Həyətdə ora-bura gedib yır-yığış eləyən o kişi də, o biri kişi də, o qadın da, o biri qadın da, o gənc də, o gəlin də,... – hamısı qaçıb aradan çıxıb, ona görə də bunlara qaçqın deyirlər.

Bu adamlara hökm oxunubdu, amma icra olunmayıb. Çünki hamısı qaçıb aradan çıxıb. Ona görə də cəmiyyətdən təcrid olunublar, labirintə salınıblar. Labirint isə, məlum oduğu kimi, elə yerdi, oradan çıxmaq mümkün deyil. Qaçqın şəhərciyində böyüyüb boya-başa çatmış bir gənc şair öz şair intuisiyasıyla hiss edir ki, labirintdən çıxma bilməyəcək, ona görə də yazır:

“Qorxyram qaçqın öləm.”

TESEY

Labirintən çıxmaq mümkün deyil. Amma, hər halda, oradan çıxanlar da olub. Tarixdə ilk dəfə afina hökmdarı Egenin oğlu Tesey labirindən çıxa bilib. Bu fəvqəladə hadisəyəcən o, başqa şücaətlər də göstərmişdi.

İoniyalı Tesey Afinaya gəlir. Atasının düşmənlərini məhv edib ölkədə qayda-qanun yaradır. – Yunan mifologiyasında belə deyilir. – Amma elə həmin vaxt krit hökmdarı Minosun adamları Afinaya gəlib qurban tələb edirlər: afinalılar hər doqquz ildə bir dəfə krit hökmdarına yeddi gənc oğlan və yeddi gənc qız göndərməliydilər. Doqquz ilin tamamında Minosun adamları gəlib gəncləri Afinadan götürür, gəmiyə mindirib Krit adasına aparırdılar; orada onları labirintə salırdılar. Labirintdə bədəni insan, başı öküz olan qorxunc bir məxluq – Minotavr məskunlaşmışdı və o, gəncləri bir-bir tutub yeyirdi. Qaçıb aradan çıxmaq istəyənlər labirintdə azıb qalır, aclıqdan-susuzluqdan məhv olurdular.

Krit hökmdarının adamları yenə gəlmişdilər. Afina yas içindəydi: Minotavrı yemləmək üçün Kritə göndərməli olan gənclərin matəmiydi. Tesey də yas saxlayırdı, gəncləri Kritə apararıq qara yelkənli gəmiyə minib o da Kritə getdi.

Krit hökmdarı Minosun qızı Ariadna gənc və gözəl Teseyi görəni kimi ona aşıq oldu. Minotavrın belə bir

igidi parçalayıb qanına qəltan edəcəyinə qız heç cür inana bilmirdi. Ona görə də qərara gəldi ki, Minotavrı öldürmək istəyən cəsur gəncə kömək etsin. Amma qız onu da bilirdi ki, işdi, əgər atası xəbər tutsa, imkan verməyəcək. Çünki krit hökmdarı Minos eybəcər məxluq olan Minotavrı sevib əzizləyirdi. – Belə şeylər tək elə mifologiyada olmur. Minotavrdan qat-qat eybəcər olan idbar məxluqları sevib əzizləyən, onlara şahanə qayğı göstərib himayədarlıq edən hökmdarlar real həyat da var.

Ariadna gizlicə Teseyə bir qılınc və bir sap kələfi verib dedi:

– Əgər sən Minotavrı öldürsən də, labirintdən çıxma bilməyəcəksən. Orada qalıb məhv olacaqsan. Ona görə də sənə verdiyim sap kələfinin ucunu labirintin girəcəyində bir yerə elə bağla ki, açılmasın. Sonra yoluna davam et. İnanıram ki, Minotavra qalıb gələcəksən. Elə ki Minotavrı öldürdün, geri qayıdanda kələfin ucu sənə yol göstərəcək.

Tesey qılıncı götürüb kəməmindən asdı. Ariadnanın verdiyi sap kələfinin ucunu labirintin girəcəyindəki daşa bağladı və Minotavrı axtarmağa getdi. Labirint dəhşət idi. Oranın havası da çox ağır idi. Tesey üfunətdən boğulurdu və bərk qorxurdu ki, Minotavrı tapanacan huşunu itirib özündən gedə bilər.

Tesey getdikcə kələf açılırdı. Nəhayət, o, Minotavrı gördü. Teseyi görən kimi Minotavr qəzəblə böyürüb başını əydi, itiuc, şeşə buynuzlarını havada oynadaraq hücumu keçdi. İdbar məxluqla insan arasında dəhşətli döyüş başladı.

Tesey gənc olsa da, çox güclüydü, əsl cəngavər idi. Minotavrın təhlükəli hücumlarını o, qılıncla dəf edirdi. Növbəti hücumu dəf edərkən ani olaraq elə vəziyyət yarandı ki, fürsət tapıb o, bir əliylə Minotavrın buynuzundan yapışa bildi və dərhal da sağ əlindəki qılını iyrənc məxluqun sinəsinə soxdu. Minotavrın bədənini süstləşdi, dəhşətli ağrıdan ikiqat olub köksünü qucaqladı. Onun yarısından üfunətli, qara qan fışqırırdı. Tesey bir göz qırpımındaca sıçrayıb kənara çəkildi ki, idbar məxluqun mürdar qanı üstünə çilənməsin.

Minotavr yerə yığılıb böyürə-böyürə can verirdi. Onun böyürtüsü Krit adasının hər yerində eşidilirdi və elə təsəvvür yaranırdı ki, aramsız göy gurultularının müşayətiylə min öküz ağız-ağıza verib böyürür. Kritlilər heç vaxt belə səs eşitməmişdilər. Nəhayət, Minotavr öldü, onun dəhşətli səsi kəsildi. Krit adası sükuta qərq oldu.

Minotavrı öldürəndən sonra Tesey afinalı gəncləri də götürüb sap kələfinin köməyiylə labirintdən çıxdı. Lakin bu hələ son deyildi. Teseyi indi növbəti təhlükə – krit hökmdarı Minosun qəzəbi gözləyirdi. Minotavr öldürülmüşdü, – Minos bilsə, Teseyin iri tikəsini qu-lağı boyda edəcəkdə.

Minosun qəzəbinə tuş gəlməmək üçün vaxtikən qaçıb aradan çıxmaq lazım idi. Tesey tez-tələsik qara yelkənli gəmini hazırladı ki, dənizə çıxıb Kritdən uzaqlaşsın. Lakin Minosun da gəmiləri var idi və o qovub Teseyi tuta bilərdi. Bunu nəzərə alan Tesey qabaqlayıcı tədbir gördü: öz adamlarıyla köməkləşib

krit hökmdarının gəmilərini elə zədələdi ki, onlar döyüşə yaramayan adi təknələrə çevrildilər. Yalnız bundan sonra Tesey afinalı gəncləri və krit hökmdarının qızı Ariadnanı da göütürüb Kritdən uzaqlaşdı.

Böyük Yaradanın gözəl yaratdığı dünyanı eybəcər-ləşdirən bir çox şeylər var ki, onlardan biri də labirintdi. Minillərdir insanlar baş sındırır fikirləşir, labirintdən çıxış yolu axtarırlar. Düzdür, Tesey labirintdən çıxdı. Amma necə çıxdı? Onun üsulu çox primitivdi. Digər tərəfdən, o hadisə lap çoxdan, minillər öncə olub. Bu müddət ərzində bəşəriyyət çox inkişaf edib, elm çox qabağa gedib. İndiki labirintlər daha mürək-kəbdi, adi bir sap kələfinin köməyiylə oradan çıxmaq mümkün deyil.

Labirint nə qədər mürəkkəbləşsə də, ümumi prinsip qalır: hər labirintin öz Minosu, öz Minotavrı var. Ötən minillər ərzində Minotavr da dəyişib. Müqayisə üçün deyək ki, Krit Minotavrı doqquz ildə on dörd adam yeyirdi, özü də ancaq cavan adamların ətiylə qidalanırdı. İndiki Minotavr isə bəzən tək elə bir gündə minlərlə adam yeyir, yenə doymur; hər yaşdan olan adamı yeyir, amma, əsasən, körpə uşaq əti xoşlayır.

Minotavra himayədarlıq edib, ona hər cür qayğı göstərən, insan ətiylə bəsləyib nazını çəkən hökmdar – Minos da dəyişib: onun donanması bir neçə taxta gəmidən ibarət deyil artıq və əlibıçaqlı beş-altı adam gizlicə gəlib o gəmilərin dibini deşib zay edə bilməz; Minosun indi sualtı qayıqları, yaxın və uzaq məsafələrdəki hədəfləri vuran raketləri, döyüş təyyarələri, atom bombası var. – Məsələ indi çox qəlizdi.

Minotavrı öldürsən də, Minosun əlindən qurtara bilməzsən.

Üç min il əvvəl Qədim Misirdə insanlar artıq başa düşürdülər ki, labirintdən kor-koranə çıxmaq mümkün deyil; amma bununla belə, labirint insan aqlının məhsuludur, onu yaradanlar hansısa bir plan üzrə işləyiblər və çıxış yolu da həmin plandadır. – Bu isə məsələyə elmi yanaşma idi.

Qədim misirlilər onu da müüəyyən etmişdilər ki, labirintin quruluşu həndəsə qanunlarına əsaslanır, eyni zamanda hansısa mətnin məzmunuyla əlaqəli olur. Deməli, labirintdən baş açmaq üçün həndəsi quruluşu, ona uyğun olan mətni və quruluşla mətn arasındakı əlaqənin mahiyyətini bilmək lazım idi.

Qədim Misirdə çox böyük sərvətin saxlanıldığı labirintdəki minlərlə otağın hər birinin qapısına "Böyük dövlət sirrini öyrənib, öz kafir əlini allahların sərvətinə uzatmağa çalışanın vay halına! Onun meyidi leşə dönər, ruhu rahatlıq tapmaz, öz günahlarının əzabını çəkə-çəkə zülmətlərdə dolaşar..." sözləriylə başlayan uzun qarğışın bir sözü, ya da bir hərfi yazılmışdı. Qarğış çox uzun olsa da, baş mühafizəçi onu əzbər bilirdi. Baş mühafizəçinin uzun bir təsbehi də olurdu. Fironu müşayət edib sərvətin saxlanıldığı yerə getdiyi vaxt, yaxud başqa məqsədlə labirintə daxil olanda baş mühafizəçi təsbehini də götürürdü; otaqdan otağa, mərtəbədən mərtəbəyə keçdikcə təsbehin dənələrini çevirirdi. Arada ayaq saxlayıb dayanır, fənərin zəif işığında diqqətlə baxaraq təsbeh dənələrindəki işarələri qapıların üstündəki yazılarla tutuşdururdu.

Əgər hansısa bir işarə, yaxud hərflər səhv düşsəydi, baş mühafizəçinin özü də labirintdə aza bilərdi.

Labirint şeytan əməli idi. İndinin özündə də şeytan əməlidir. Şeytan əməlindən baş açmaq üçün insana səbr, ağıl və elm lazımdır.

İkinci hissə

MINOTAVR

Müxtəlif illərdə nəşr olunmuş “Hay xalqının tarixi” adlı kitabları vərəqləyib baxırdım. Hamısı rus dilindədi “История армянского народа”. Adı da qəribədi. Heç bir xalq öz tarixini belə adlandırmır: “Fransız xalqının tarixi” adlı kitab yoxdur, “Fransa tarixi” var, “Yunan xalqının tarixi” adlı kitab yazılmır, tarixçilər “Yunanıstan tarixi” adlı kitab yazırlar.

“Hay xalqının tarixi” kitabını vərəqləyib ötərgi də olsa baxan kimi eybəcər hisslər keçirməyə başladım: sanki, gürzəni buğum-buğum doğrayıb boşqaba yığmışdılar, üstünə istiot səpib tomat vurmuşdular və bu cür hazırlanmış xörəyi gətirib stolun üstünə qoymuşdular. Mən bu xörəyi yeməliydim, yəni ki, “Hay xalqının tarixi”-ni oxumalıydım.

Boşqabdakı gürzə tikələri hələ də qıvrılıb-açılırdı; görünürdü ki, diridilər. Bədəndən ayrılmış kərtənkələ quyruğu xeyli vaxt atılıb-düşür. Başı əziləndən sonra ilan da bir müddət diri qalır və bu da “İlan ulduz görməsə, ölmür” deyiminin əsassız olmadığını göstərir.

İlanın başı qarışıq kəsilməmiş parça da diriydi. O da qıvrılıb-açılırdı; adi vaxtda həyəcanlı gürzə neyləyirsə, bu da eynən o cür ağzını tez-tez açıb qara dilini oynadırdı. Diksinib titrədim, tüklərim biz-biz oldu. Boşqabdakı gürzə tikələri də hamısı eyni vaxtda, eynən mənim kimi, diksinib titrədi, – ilanın xasiyyəti: yaxınlıqdakı adam əgər onu görüb qorxsasa, ilan özü də qorxub titrəyir, bədəni yay kimi yığılıb-açılır.

“Hay xalqının tarixi” kitabını birinci dəfəydi oxuyurdum və elə ilk toxunuşdaca məndə belə bir təəs-

sürat yaratdı. Bir-iki səhifə oxuyandan sonra anladım ki, labirintdən çıxmaq üçün oxumaq istədiyim bu kitab özü də labirintdi. Belə çıxırdı ki, bir labirintdən çıxmaq üçün başqa bir labirintə baş vurub oradan çıxmalyam, yəni, nə qədər dözülməz olsa da, “Hay xalqının tarixi”-ni oxumalyam.

Bu kitabı yazanlar – hay alimləri qədim dünya tarixini, əsasən də Ön Asiyada baş vermiş hadisələri çox diqqətlə, bütün təfsilatıyla, ən incə detallarınacan öyrəniblər. Tarixə az-çox bələd olan hər kəs kimi, onlar da əmin olublar ki, qədim dünya tarixində hayların izi yoxdur. Lakin sanballı hay tarixi yazılmalıdır. Olmayan tarixi necə yazasan? Mümkün deyil. Amma yazmalısan. Odur ki, qədim dünya tarixinin hər cümləsi, hər kəlməsi diqqətlə öyrənilib, analiz olunub ki, olmayan hay tarixini tarix kitablarındakı cümlələrin, sözlərin arasına dürtüsdürmək mümkün olsun. Dürtüsdürüb yamayıblar, amma geydirmə olduğu dərhal görünür; necə deyərlər, tülkü başını kola soxub, guya, gizlənilib, şələ quyruğusa çöldə qalıb.

Hay alimi olmayan tarixi yazılmalıdır, yazdıqlarına elmi don geydirib öz tayfadaşlarına sıyrılmalıdır, onların beynini dumanlandırıb, qoltuğuna qarpız verməlidir. Sonra da çalışmalıdır ki, yazdıqlarını bəşəriyyətə sırya bilsin. – Belə baxanda, çətin məsələdir, qeyri-mümkün işdir.

Hay alimi də məhz qeyri-mümkün olanı reallaşdırmaq üçün hazırlanır. O, qədim və müasir dünya tarixini mükəmməl bilməklə yanaşı, qədim şərq dillərinə bələd olduğunu göstərməyi bacarmalıdır, təlxək-

lik və aktyorluqdan başqa, söz oyununun da ustası olmalıdır.

Hay alimi cəfəngiyyat yazır və özü də bilir ki, cəfəngiyyat yazır. Amma bunu o heç vaxt biruzə verməməlidir. Ona görə də uzun-uzadı əlləmlik edir ki, oxucunun etibarını qazansın. Qəflətən mövzunu dəyişib mətləbə daxil olmayan mənasız şeylərdən danışır. Ruslara, avropa xalqlarına yaranıb quyruq bulayır, həm də bunu elə edir, o qədər ağını çıxardır, adam xəcalət çəkir. Hər şeyin gün kimi aydın olduğu yerdə özünü qanmazlığa qoyur, yüzlərlə təkzibolunmaz faktı görməmək üçün özünü korluğa vurur. Bərk dara düşəndə hansısa hay keşişindən, yaxud özündən də betər başqa bir hay alimindən sitat gətirir. Bunların heç birini etmək mümkün olmayanda isə hansısa bir sözü götürüb erməni əlifbasıyla yazır və başlayır onun quruluşunu araşdırmağa...– Sözün qıyası, min bir oyundan çıxır, amma hadisənin mahiyyəti barədə heç nə demir.

Hay aliminin yazdığına qiymət də verilib, ad da qoyulub: cəfəngiyyat, təmsil. Belə şeyləri oxumaq normal insan üçün, sözün həqiqi mənasında, işgəncədir və “Hay xalqının tarixi” adlanan kitabın hər səhifəsini çevirdikcə fransız səyyahı qraf de Şölenin sözləri yada düşür: “Hayların fırldaqçılığı necə iyrəncdir, onların riyakarlığı necə biabırçıdır, bu xalqın nə qədər alçaq olduğunu görəndə xəcalətdən adam bilmir neyləsin.”

Bəşər övladı çalışıb-vuruşub tarix yaradıb. Tarixdə hər xalqın öz əməyi, öz rolu, öz izi var. Elə xalqlar var ki, tarixi proseslərdə əhəmiyyətli bir rol oynaya bil-

məyiblər. Əslində, bu özü də bir qanunauyğunluqdur və utanmağa dəyməz. Çünki tarixin təkəri dayanmadan fırlanır, hər dövrdə hansısa xalqlar tarix səhnəsində önə keçirlər.

Haylar tarixdə heç bir rol oynaya bilməmiş azsaylı tayfa olublar, – bu ifadə hay tarixinin atası sayılan keşiş Moisey Xorenliyə məxsusdur; “Armina tarixi” adlı kitabda o yazır ki, biz haylar çox azsaylı və zəif tyyfayıq. Haylar isə bu həqiqəti etiraf edib olduqları kimi görünmək istəmirlər. Onlar məsələni tam fərqli şəkildə qoyub, tarixdə aparıcı rol oynadıqlarını iddia edirlər və bunu əsaslandırmaq üçün tarixi faktları qəsdən, bilərəkdən saxtalaşdırırlar.

Bu gün elə bir vəziyyət yaranıb ki, mövcud olduğu tarixi dövr ərzində özünə dövlət qura bilməyən azsaylı tayfa nə vaxtsa mövcud olmuş hay imperiyasından dəm vurur, o imperiyanın yenidən bərpa olunması məsələsini gündəmə gətirir və artıq nəyəsə nail olub – XX əsrin əvvəllərində, nəhayət, tarixdə ilk hay dövləti yarandı.

“Hay xalqının tarixi “kitabını oxumaq müşkül məsələdi: səhifələri çevirdikcə adamın beyni dumanlanır, qan təzyiqi yüksəlir, psixoloji durumu və düşüncə tərzini dəyişir; hiss edirsən ki, adamlıqdan çıxıb nəsə başqa bir varlığa – antiinsana çevrilirsən.

Kitabı kənara qoyub nəfəsimi dərdim. “Bu boyda kitabı necə oxuyub başa çıxacam? – Öz-özümə dedim – Boşqabda qıvrılan gürzə tikələrini yeyə biləcəmmi?” Yadıma düşdü ki, “Hay xalqının tarixi” kitabını oxumamışdan əvvəl haylar və onların tarixi barədə bəzi

tarixçilərin yazılarını oxuyub qeydlər eləmişəm. Axtarıb qeyd dəftərimi tapdım. Yaxşı ki, o fikirlər etiqa-dca xristian olan alim və mütəfəkkirlərə məxsusdur. Əks təqdirdə qəbul olunmayacaq, ya da zəif arqument kimi qiymətləndiriləcəkdi.

Birinci qeyd etdiyim fikir rus alimlərinə məxsusdur. Orada deyilir ki, mövcud olduqları tarixi dövr ərzində haylar özlərinə dövlət qura bilməyiblər. Burada bir haşiyə çıxıb deyək ki, bu fikrin mətbuatda geniş yayıldığı vaxt (XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri) da daxil olmaqla, tarixdə, həqiqətən, hay dövləti qeydə alınmamışdı və məlum olduğu kimi, ilk hay dövləti 1918-ci ildə yaranıb.

Sonrakı iki qeyddəki fikirlər də rus alimlərinə məxsusdur. Onlardan birində deyilir ki, hay tarixi başdan-ayağacan səhvdir; bu cümlə qeyd dəftərimə orjinaldakı kimi də qeyd olunub: “Совершенно не точно писанная история Армении “. O biri qeyddəki cümlə rus alimlərinin hay alimlərinə münasibətini ifadə edir və deyilir ki, hay alimləri alim deyillər, ona görə də onlardan söz düşəndə dırnaqarası hay alimləri (армянские ученые в кавычках) ifadəsindən istifadə olunmalıdır. Bu fikri nəzərə alıb mən də gələcəkdə hay alimi ifadəsini dırnaq arasında yazacam. – Rus alimlərinin hay dövlətçiliyi, hay tarixi və hay alimləri barədə bu cür fikirləri 1917-ci ilə qədərki dövrün rus mətbuatında, ələlxüsus da Qafqazda çıxan qəzetlərdə gen-bol işlənirdi.

Qeyd dəftərimdəki növbəti fikir “ Erməni alimləri və qan ağlayan daşlar” kitabının müəllifi, tanınmış

gürcü mütəfəkkiri Çavçavadzeyə məxsusdur. İlya Çavçavadze yazır ki, tarix elmi və hay alimlərinin yazdığı tarix tam fərqli məsələlərdi. – İlk baxışdan o qədər də kəskin görünməyən bu fikir, əslində, çox kəskindir. Çavçavadze özünəməxsus ədəb-ərkanla vurub baltanı, amma çox sərrast vurub, necə deyərlər, kökündən vurub. Həqiqətən də, bir var elm, bir də var elmdən tam fərqli, elmə daxil olmayan məsələ, yəni ki, cəfəngiyyat. Bundan yaxşı demək mümkün də deyil.

Qeyd dəftərçəmə yazdığım cümlələrdən birində ifadə olunan fikir isə qədim dünya tarixinin gözəl bilicilərindən olan Masperoya məxsusdur; fransız alimi yazır ki, haylar nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını özlərinə götürmək istəyirlər, Böyük Armina adlanan coğrafi ərazini heç bir əsas olmadan öz vətənləri kimi təqdim edirlər.

Hay saxtakarlığının əsasında məhz Qədim Urartunun tarixini mənimsəmək niyyəti dayanıb. Deyir, ayının yüz oyunu var, hamısı bir armudun başındadı, – “hay alimləri”nin də min bir oyunu Qədim Urartuyla bağlıdır: onlar urartu tarixini mənimsəyib öz adlarına çıxmaq, urartu dövlətini hay dövləti kimi, urartu xalqını hay etnosu kimi təqdim etmək istəyirlər. Maspero bunu bilirdi, ona görə də yazırdı: “Haylar nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını özlərinə götürmək istəyirlər.” Urartu tarixini erməniləşdirilməsi cəhdlərinə sovet alimləri də biganə qalmayıblar. Məsələyə münasibət bildirən Dyakonov yazırdı: “Urartunu erməniləşdirmək istəyən erməni alimlərinin fikirləri heç bir elmi əhəmiyyət kəsb etmir.”

Qeydlər çox idi, amma, hələlik, bunlar da bəs edər-
di. Ona görə də dəftəri örtüb stolun küncünə qoydum
ki, əlimin altında olsun. Əslində, tanınmış adamların
bu fikirləri də bəs edərdi ki, “Hay xalqının tarixi” adlı
kitabı oxumadan aparıb zibil yeşiyinə atam. Belə cız-
maqaraları oxuyub orada nəyin doğru olub-olmadı-
ğı barədə fikir söyləmək özü də mənasızdır, boş yerə
vaxt itirməkdir. Amma hansısa güclü bir istək məni
bu işə təhrik edirdi və nəhayət, anladım ki, hər necə
olsa da, bu kitabı oxumalıyam; rus tarixçilərinin tə-
birincə desək, dırnaqarası hay alimlərinin yazdığı
cəfəngiyyatın, həqiqətən, cəfəngiyyat olduğuna özüm
öz təcrübəmdə əmin olmalıyam.

HAY TARİXİNİN ATASI

Rus tarixçilərinin cəfəngiyyat adlandırdığı hay tarixinin atası Moisey Xorenli adlı keşiş hesab olunur. Onun yazdığı “Armina tarixi” kitabı müasir dövrdə yazılan “Hay xalqının tarixi” adlı kitablar üçün bir növ bünövrə rolu oynayır. Amma bu necə bünövrədir? Doğrudanmı, onun üstündə bina tikmək olar? – Bu suallara cavab verilməlidir.

İlk öncə onu deyək ki, elmi tarix yazan alimlərin hamısı, o cümlədən özünü abırlı adam kimi göstərmək istəyən bəzi “hay alimləri” də etiraf edirlər ki, Xorenlinin “Armina tarixi” kitabı tarixi mənbə kimi, heç bir əhəmiyyətə malik deyil. Qədim dünya tarixi üzrə mütəxəssis, tanınmış sovet alimi Dyakonov “Armina tarixi” kitabını açıq-aşkar əfsanəvi rəvayət – явно легендарный рассказ – adlandırır. XVIII əsrdə yaşamış tarixçi La – Kroza görə, Xorenli tarix yazmır, təmsil yazır.

Doktor T. Vetter XIX əsrdə yazırdı: “Xorenlinin əsəri itmişdir, bizə tam və mötəbər şəkildə gəlib çatmamışdır; “Armina tarixi”-nin, həqiqətən, ona məxsus olduğu sübut olunmayıb. Xorenlinin kitabı nağıllara əsaslanır; o, əfsanəvi personajları tarixdəki həqiqi personajlar kimi göstərmiş, əldə etdiyi məlumatları öz istədiyi kimi və öz fikir tərzinə uyğun şəkildə təhrif etmişdir.”

Düyanın tanınmış alimlərinin yekdil fikri belədir ki, Xorenlinin kitabı tarixi mənbə kimi, heç bir əhə-

miyyəyə malik deyil. Əlavə olaraq qeyd olunur ki, Xorenlinin V əsrdə yaşadığı barədə deyilənlər də cəfəngiyyatdır. Görkəmli fransız şərqşünası Avqust Karrier yazır ki, Xorenli V əsrdə yaşamayıb, VIII əsrdə yaşayıb. – Bütün bu deyilənlər bəs edər ki, hay tarixiylə maraqlanan kəs Xorenlinin kitabını oxumasın. Lakin müasir dövrdə yazılmış “Hay xalqının tarixi” kitablarında Xoreniyə tez-tez istinad olunur deyə, onun yazdığı “Armina tarixi”ni oxumamaq da düz deyil.

Kitabın yazılma tarixi də maraqlıdır. Bizim eranın beşinci əsrində, Armina (Urartu) hansısa dövlətin vilayəti kimi də mövcud olmadığı dövrdə (Armina vilayət olaraq 387-ci ildə Vizantiya və Sasanilər dövlətləri arasında bölündü, hər dövlət öz payına düşən ərazidə yerli özünüidarə sistemini ləğv etdi) bölgə knyazlarından biri – yəhudi knyazı Saak Baqratuniddən Armina tarixi yazmaq barədə sifariş alan Moisey Xorenli ilk öncə gileylər ki, artıq qocalıbdı və bu iş onun üçün çətindi.– Deyilənə görə, həmin vaxt Xorenlinin doxsan yaşa olub və guya, o, yüz iyirmi il yaşayıb.

Qoca keşis etiraf edir ki, haylar nə əvvəllər, yəni, öz əlifbaları olmayan dövrdə – bizim eranın beşinci əsrindən əvvəl, nə də erməni əlifbası kəşf olunandan sonra elmlə məşqul olmur, tüfeyli həyat keçirirlər; onlar bölgədə geniş yayılıb yüzillər boyu işlənən arami və yunan əlifbalarında nəinki kitab, heç olmasa bir cümlə, hətta bir kəlmə söz də yazmayıblar, ona görə də tarix yazmaq üçün istinad etməli heç nə yoxdur.

Erməni əlifbasının kəşfinə gəlincə, bu gün artıq sirr deyil ki, beşinci əsrdə heç bir əlifba kəşf olun-

mayıb. Hayların özünə qalsaydı, onların yadına əlifba düşmürdü: hay qəbiləsi bölgədə yaşayn miskin, dilənçi, çox azsaylı, zəif bir toplum idi, üçdə alacaqları, beşdə verəcəkləri yox idi, onun-bunun qapısında nökrçilik eləyib baş girələyirdilər. Lakin Vizantiya – Şərqi Roma dövləti həmin dövrdə xristian dininin xalqlar arasında yayılması üçün göstəriş vermişdi ki, xristian ədəbiyyatı ölkə hüdudlarında yaşayan bütün xalqların, eləcə də azsaylı xalqların, hətta çox azsaylı qəbilələrin də dilinə tərcümə olunmalıdır. Vizantiya ərazisində yaşayan çox az saylı tayfalardan biri də haylar idi və xristian ədəbiyyatı onların da dilinə çevrilməliyi, – Vizantiya dövlətinin tələbi beləydi, işin görülməsi üçün xəzinədən pul da ayrılmışdı. Lakin hayların əlifbası yox idi və birinci növbədə gərək əlifba məsələsi həll olunaydı. Bu iş Mesrop Maştos adlı bir keşişə həvalə olundu.

Mesrop ora getdi, bura getdi, çox vurnuxdu; özünü elə göstərdi ki, guya, nəsə ıcaq eləyir. Soruşan olanda ki, Mesrop, neyləyirsən, nə ilə məşqulsan? Deyirdi, başım qarışıqdı, əlifba icad icad eləyirəm. Amma Mesrop heç nə icad eləmədi. Nəhayət, arami əlifbasının bir variantı olan efiop əlifbasını götürdü, yunan xəttatlarının köməyiylə o əlifbaya sait bildirən iki-üç işarə əlavə etdi. Bunula da hay əlifbası yarandı. – Bu gün hayların bütün dünyaya car çəkib “Biz beşinci əsrdə yeni əlifba kəşf eləmişik” dediyi hadisənin qısa tarixçəsi belədir. Belə baxanda, bu qədər hoqqabazlığa ehtiyac da yox idi, çünki arami əlifbası min ildən çox idi bölgədə geniş yayılıb bütün sahələrdə işlənirdi.

Qeyd edək ki, ona qalsa, azərbaycan xalqı XX əsrdə iki dəfə əlifba icad eləyib: bir dəfə kiril əlifbasına müəyyən işarələr əlavə etməklə öz dilinə uyğunlaşdırıb kiril əlifbasıyla yazıb, ikinci dəfə latın əlifbasına müəyyən işarələr əlavə etməklə öz dilinə uyğunlaşdırıb və latın qrafikasıyla yazıb. Amma azərbaycanlı olan bir kəsin də ağına gəlməyib deyə ki, biz yeni əlifba icad eləmişik, özü də bunu nə az, nə çox, bir əsrdə iki dəfə eləmişik.

Beləliklə, hay keşişi yəhudi knyazı Saak Baqratunidən “Armina tarixi” adlı bir kitab yazmaq barədə sifariş alır. Sifarişçinin kimliyi də göstərir ki, mövcud olduğu tarixi dövr ərzində özünə dövlət qurmaq iqtidarında olmayan hansısa çox azsaylı, zəif tayfanın, yəni ki, hay qəbiləsinin tarixi barədə danışmağa dəyməz. Yəhudi knyazı Qədim Urartu – Biainili dövlətinin tarixini nəzərdə tuturdu, o dövlətin sonradan Əhəmənilər, Selevkilər, Roma, Parfiya və Sasanilər kimi imperiyaların tərkibində vilayətə çevrilməsiylə bağlı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilməsini istəyirdi.

Tarixdən məlumdur ki, Urartunun müstəqil dövlət kimi mövcud olduğu dörd-beş əsr ərzində onun ərazisində hay etnosu yaşamayıb və bunu “hay alimləri” də etiraf edirlər. Urartunun Əhəmənilər dövləti tərkibində iyirmi vilayətdən birinə çevrildiyi dövrdə və sonrakı yüzilliklər boyuncə da orada hay etnosunun yaşamadığı barədə yunan və latın müəllifləri, o cümlədən tarixin atası Herodot da yazır. Sonrakı yüzilliklərdə Urartu – Arminada hay etnosunun ya-

şamadığını beşinci əsrdə yaşamış hay keşişi Koryun da təsdiq edib yazır ki, ərazisində yaşadığım bölgənin adı Arminadır, əhali isə etnik aşkenazlardı. Aşkenaz yəhudilərin köçəri maldarlıqla məşğul olan skiflərə verdiyi addır.

Deməli, bizim eranın beşinci əsərində və əvvəlki yüzilliklərdə, eləcə də bizim eradan əvvəlki minilliklərdə Urartu – Armina ərazisində hay etnosu yaşamayıb. Ona görə də yəhudi knyazı Saak Baqratuni bölgə sakinini olmayan və əvvəllər də orada yaşamamış hansısa çox azsaylı, zəif qəbilənin tarixiylə bağlı sifariş verə bilməzdi.

Tarix yazmalı olan adam – Xorenli tarixi bilmirdi. Amma, hər necə olsa da, qoca keşiş qərara gəlir ki, yəhudi knyazının xahişini yerinə yetirib nəsə yazsın. Keşiş başlayır özündən uydurmağa: Tövratda, İncildə olan hadisələri yunan mifologiyası və yunan tarixindəki hadisələrə qatıb, belə demək mümkünsə, bir xəmir yoğurur. Oraya qədim dünyanın qədim dövlətləri olan Assuriya, Babil, Urartu, Manna, Midiya, Skif Çarlığı, Parfiya, Vizantiya və Sasanilərin tarixiylə bağlı adda-budda hadisələri tam yanlış şəkildə əlavə edir. Alınmış həftəbecəri Qərbi Asiyada yaşayan müxtəlif xalqların nağılları, əfsanələri və rəvayətləriylə qatıb-qarışdırır. Heç bir xronoloji ardıcılığa riayət etmədən, nəyin mif, nəyin real tarixi hadisə olduğunu anlamadan, yaşı yüzü haqlayıb zaylamış qocalara məxsus olan bir üslubda qoşub-düzür ki, yəhudi knyazının xoşuna gələcək maraqlı bir şey alınsın. Nəticədə tarix yox, təmsil alınıb və məlum olduğu kimi,

təmsil elə janrdı, müəllif orada nə istəsə, necə istəsə yaza bilər.

Təmsildə ayı ilə şir dovşana qarşı koalisiya yaradıb, xüsusi plan hazırlayırlar; hər kəsin vəzifəsi müəyyən olunur, and içib söz verirlər ki, sui-qəsd baş tutsa, dovşanı dədə malı kimi yarı bölcəklər. Başqa bir təmsildə isə fizikanın çətin bölmələrindən olan hidrodinamikanın problemləri müzakirə olunarkən canavarla quzunun sözü çəpləşir... – Belə şeylər ancaq təmsildə olur. Xorenlı də, La – Krozun təbirincə desək, tarix yazmırdı, təmsil yazırdı. Ona görə də ağlına gələni yazırdı.

Qoca keşiş yazır ki, hay çarı Aram qırx min piyada və iki min süvari götürüb Kappadokiyaya hücum etdi ki, titanlarla vuruşsun. – Titanlar barədə məlumatı qoca keşiş yunan mifologiyasından alıb.

Yunan mifologiyasında deyilir ki, titanidlər Uranla Geyanın, yəni ki, Yerlə Göyün övladlarıdır, özü də onlar vur-tut on iki nəfər olublar: altı kişi və altı qadın. Titanidlər sayca az olsalar da, çox güclüydülər, dünya ağalığı iddiasındaydılar. Amma onlar heç bir çarla, o cümlədən də heç vaxt mövcud olmamış Hayk imperiyasının padşahı Aramla vuruşmayıblar. Titanidlər qədim yunan allahı Zefslə və onun tərəfdarlarıyla vuruşublar. Çətin döyüş Zefsin qələbəsiylə başa çatsa da, titanidlərin hamısı sağ qaldı. Zefsin tərəfdarları onların əl-qolunu zəncirləyib əbədi zülmət olan Tartara saldılar. – Yunan mifologiyasında belə deyilir. Amma bu, bir mifdi. Həyatda nə Zefs olub, nə onun arvadı Gera, nə məşuqəsi İo; nə Zefsin oğlu olub, nə qızı. Titanidlər barədə deyilənlər də mifdi.

Xorenli titanidlər barədə kimdənsə eşidib. Amma anlamır ki, bu reallıq deyil, mifologiyadır, ona görə də ora-burasını düzəldib yeni mif yaradıb və onu öz təmsilinə əlavə edib. Xorenlinin titanidləri on iki nəfər deyil, sayı minlərlə, bəlkə də, milyonlarla ölçülən böyük bir xalqdı. Onlar Kappadokiyada yaşayırlar, özlərinə dövlət qurublar, Payapis Kaxya adlı padşahları da var. Hay padşahı Aram öz ordusunu çəkib titanidlər ölkəsi Kappadokiyaya hücum edir.

O boyda Zefs siklopların və gekatonheylərin köməyiylə titanidlərin öhdəsindən gələ bilmirdi. Zefsin arsenalında müasir qitələrarası raketlərdən də güclü silah – ildırım var idi və o, dünyanın istənilən nöqtəsindəki hədəfi bir göz qırpımındaca vurub məhv edirdi. Zefsin tərəfində vuruşan gekatonheylərin hər birinin yüz əli var idi, onlar dağları yerindən qoparıb titanidlərin üstünə atırdılar. Zefs bir an da dayanmadan düşməni tərəfdəki hədəfləri vurub yandırır. Kainat lərzəyə gəlmişdi. Yer üzünü alov bürümüşdü. Dənizlər və okeanlar samovr kimi, şaqqaşaq qaynayır... Dəhşətli müharibə on il davam etdi. Axırda Zefsin tərəfdarları titanidləri üstələdilər.

Hay imperatoru Aram isə primitiv silahlarla – qılınc və yay-oxla silahlanmış elə də böyük olmayan bir orduyla Kappadokiyaya hücum etdi və sayı yüzminlərlə ölçülən titanidlərə qalib gəldi. Titanid hökmdarı Payapis Kaxya hay padşahı Aramı görəni kimi qorxusundan sapsarı saraldı, dərhal da qaçıb aradan çıxdı.

Titanidlər üzərində parlaq qələbə çalan Aram şah baxır ki, ölkələrin hamısı işğal olunubdu, görüləsi elə

bir iş qalmayıb. Odur ki, qayıdıb gəlir Hayka, – o qədim zamanlarda hayların dövləti belə adlanırdı. İşğal etdiyi ölkələrin əhalisinə göstəriş verir ki, hamı hay dilini öyrənməlidir.

Başqa hökmdarlar işğal etdikləri ölkələrin əhalisindən vergi tələb edirdilər. Əsas məsələ də bu idi. Lakin Aram şah acgöz görməmişlərdən deyildi; çox ağayana, gözü-könlü tox bir adam idi. Onu yalnız hayların milli mənafeyi maraqlandırırırdı. Ona görə də işğal etdiyi ölkələrin əhalisindən vergi tələb etmirdi. Aram şahın bir tələbi var idi: hamı oturub hay dilini öyrənməlidir.

Ağa deyir: sür dərəyə. Neçə-neçə ölkənin əhalisi – o vaxtkı sivil dünya işini-gücünü atıb ancaq hay dili öyrənməklə məşqul olur və qısa müddətdə hay dilini mükəmməl mənimsəyib, öz ana dilini unudur. – Yüzlərlə xalq qısa müddətdə hay dilini necə öyrəndi? O vaxtkı insanların doxsan doqquz faizi savadsız idi, onlar adlarını yaza bilmir, iki əldəki barmaqları saymaqda çətinlik çəkirdilər. Savadsız adamlar qısa müddətdə xarici dili necə öyrəndilər? Dil öyrənmək üçün müəllim lazımdı, dərslik və lüğət lazımdı. Hayların o vaxt əlifbası yox idi, hay dilində dərslik və lüğət yox idi. Hay dilində, ümumiyyətlə, heç bir kitab yox idi və onlar çox geridə qalmışdılar. Savadsız və geridəqalmış qəbilə öz dilini özgə xalqlara necə öyrəndirdi?

Qoca keşiş yazır ki, Aram şah o qədər qüdrətliydi, o qəqər şöhrətliydi, bütün dünya onu tanıyırdı. Elə o vaxtdan da əsl adı Hayk olan, əhalisi haykid adlanan

ölkəni qonşu xalqlar Aramın şərəfinə Armina, əhalini isə armenin adlandırdılar.

Aram şah uzun müddət Haykda hökmdarlıq edəndən sonra dünyasını dəyişdi. Hakimiyyətə onyn oğlu Ara gəldi. Ara nə Ara! O qədər yaraşlıq kişiymiş, haykidlər ona Göyçək Ara deyirmişlər. Bu yerdə bir haşiyə çıxıb deyək ki, Aram heç olmasa urartu çarı olub, Ara adlı hökmdar isə tarixdə, ümumiyyətlə, olmayıb. Assuriyanın, Misirin, Babilin, Urartunun da Ara adlı padşahı olmayıb. Belə baxanda, tarixdə Hayk adlı dövlət də olmayıb. – Ona görə də tarixçilər düz deyirlər ki, Xorenli tarix yazmır, təmsil yazır.

Xorenli öz təmsilini maraqlı etmək üçün yazdığı kitaba “Göyçək Ara və Şamiram” dastanı adlandırılıla biləcək bir rəvayət də əlavə edib. Rəvayətin qısa məzmunu belədir ki, assuriya padşahı Ninin arvadı Şamiram Göyçək Aranın gözəlliyi barədə eşidir və bir könüldən min könlə ona aşiq olur. Həmin vaxt Şamiram dul idi; əri Nin ölmüşdü və assuriya qanunlarına görə, hakimiyyət ona keçmişdi. – Xorenli belə yazır, amma yalan deyir. Çünki Nin adlı assuriya çarı yoxdur; Nin, ümumiyyətlə, real tarixi şəxsiyyət deyil, mifik personajdı. Digər tərəfdən, assuriya qanunları qadının şah taxtında oturmasına icazə vermirdi, ona görə də assuriya çarlarının siyahısında bir nəfər də qadın yoxdur.

Şamiramın kimliyinə aydınlıq gətirmək üçün deyək ki, bizim eradan əvvəl doqquzuncu əsrin axırlarında, dəqiq desək, 811-ci ildə assuriya çarı V Şamşiadaddan sonra hakimiyyətə III Adadnerari gəldi. Lakin yaşı az

olduğu üçün ilk vaxtlar ölkəni onun adından anası Şamuramat idarə edirdi. Sonradan o qadın tarixdə Semiramida kimi tanınmışdır; asuriya xalqı onun adını öz nağıllarında, rəvayətlərində yaşadırdı. Şamuramat assuriya çarı deyildi, o, regent – çar naibiydi və çox qısa bir müddət ərzində azyaşlı oğluna himayədarlıq etmişdir. Az keçmədi ki, dövləti III Adadnerari özü təkbaşına idarə etməyə başladı.

Beləliklə, Şamiram Göyçək Araya aşiq oldu. Yazıq arvad gecələr yata bilmirdi. Yatanda da yuxuda Göyçək Aranın göyçək sifətini görürdü. Neyləsin? Axırda məcbur olub Göyçək Araya elçi göndərdi. – Xorenlı belə yazır və düzü, mən bilmirdim, sən demə, keçmişdə qadınlar kişilərə elçi göndərirmiş. Şamiram bir namə də yazıb elçilərə verdi ki, şəxsən Göyçək Aranın özünə çatdırsınlar. Şamiram yazırdı: “Əzizim Ara! Artıq sənə də məlum olduğu kimi, ərim Nin ölübdü, dul qalmışam. Ara, mən səni sevirəm! Sevirəm nədi, mən sənin dərdindən dəli olmuşam; yuxum ərşə çəkilib, gecələr yata bilmirəm. Ara, bu dərd məni öldürəcək! Durma, gəl; assuriya taxtında otur, mənim də ərim ol. Bu beşgünlük dünyada biz də bir gün görək, xoşbəxt yaşayaq.”

Elçilər getdilər. Amma əliboş qayıtdılar. Göyçək Ara nəyə görə, Şamiramın təklifini qəbul etmədi. Belə baxanda, əla şans idi və heç cür anlamaq olmur Göyçək Ara o cür fürsəti niyə əldən verib. Təsəvvür etmək çətin deyil: üç dəniz (Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi) arasında yerləşən Hayk imperiyasıyla Assuriya kimi böyük bir imperiya birləşir, hakimiyyət

Aranın əlinə keçir. Nəzərə alsaq ki, haylar heyrətamiz assimlyasiya qabiliyyətinə malikdilər, onda qısa bir müddət ərzində assuriya xalqını çevirib hay edəcəkdilər. İki nəhəng imperiya birləşir, əhali hamısı etnik haylardı, hakimiyyət də hayların əlindədi və bu, artıq yeni bir hay dövləti olmalıydı. Lakin Göyçək Ara bu şansı əldən verdi.

Elçilər əliboş qayıtdılar. Şamiram əl çəkmirdi və yenə elçi göndərdi. Elçilərə dedi: “Gedin ona deyın ki, Ara, Şamiram deyir, assuriya taxtını istəmir – özü bilər, mənimlə evlənmək istəmir – özü bilər, heç olmasa gəlsin beş-on gün qonağım olsun, qulluğunda durum. Nə vaxt getmək istəsə, qiymətli hədiyyələr verib yola salaram.”

Elçilər getdilər, yenə əliboş qayıtdılar. Bu dəfə Şamiram qəzəbləndi və böyük bir ordu götürüb Hayka hücum etdi. Şamiram bilirdi ki, Göyçək Ara özü də döyüşdə iştirak edəcək. Ona görə də ordubaşını yanına çağırıb xüsusi olaraq tapşırırdı ki, Göyçək Aranı öldürmək olmaz, onu diri tutmaq lazımdır. Ordubası əmri yerinə yetirəcəkdı, amma bir iş vardı ki, o, Aranı tanımırdı. Oydu ki, dedi:

– Biz onu tanımırıq. Göyçək Aranın kimliyini necə müəyyən edək?

Ordubası belə deyəndə Şamiram da çaşdı. Çünki o özü də Göyçək Aranı görməmişdi və tanımırdı. Bir qədər fikirləşəndən sonra dedi:

– Hayk ordusunda ən hündürboy, qədd-qamətli, sanki qələmlə çəkilməmiş kimi, həddən ziyadə yaraşıqlı bir kişi görsəniz, bilin ki, Göyçək Ara odur. Ona

toxunmayn. Diri tutub mənim yanına gətirərsiniz.

Ordubaşı "Baş üstə!" deyib mürəxxəs oldu.

O tarixi döyüşdə assuriya ordusu qalib gəldi. Şamiram da, ordubaşı da, əsgərlər də sevinirdilər. Birdən ordubaşının yadına Göyçək Ara düşdü. Dərhal da kefi pozuldu, öz-özünə dedi: "Ay dad, nə təhər başım qarışıbsa, Göyçək Ara yadımdan çıxıb! Şamiram xanım bərk-bərk tapşırırmışdı ki, ondan muğayat olun; yaralamayn, öldürməyin. Allah eləməmiş kimi, birdən ölüb-eləsə biabır olarıq."

Ordubaşı əmr elədi ki, əsirlərin, yaralıların, ölülərin arasında axtarış aparılsın; hündürboy, yaraşlıq, göyçək kişi tapılsın. Axtarış nəticəsində məlum oldu ki, Göyçək Ara öldürülüb, cəsədi ayaqlar altında qalıb tapdalanıb. Xəbər Şamirama çatdı və o, döyüş meydanına yollandı. Kəcavədən düşüb Göyçək Aranın eybəcər hala düşmüş cəsədi üstündə ağladı, göz yaş tökdü. Kədər çox ağır idi. Amma Şamiram özünü ələ alıb ayağa durdu, göstəriş verdi ki, Aranın cəsədini onun iqamətghına aparsınlar.

Göyçək Aranın cəsədini Assuriyanın baş məbədinə yerləşdirdilər. Şamiram baş kahinə dedi ki, cəsədi yuyun, təmizləyin, mən allahlara göstəriş verəcəm gəlsinlər yaraları yalasınlar, sağaltsınlar, sonra da Aranı diriltsinlər.

Şamiram hər gün məbədə gedir, işin gedişatıyla maraqlanırdı, həm də səbrsizliklə gözləyirdi ki, Göyçək Ara nə vaxt diriləcək. Növbəti dəfə məbədə gedəndə elə girəcəkdə onu üfunət iyi vurdu. Qadın tayfası pis qoxuya qarşı çox həssas olur. Bizim eradan

əvvəlki minilliklərdə onlar daha həssas idilər və bu da səbəbsiz deyildi: alimlər artıq sübut ediblər ki, qədim insanların qoxubilmə qabiliyyəti daha güclü olub və bu cəhətdən onları yalnız müasir dövrün itləriylə müqayisə etmək olar.

– Bu nə iydi belə? Elə bil, leş iylənib.– Şamiram dedi.

– Xanım, hayk hökmdarı Aranın mübarək cəsədi neçə gündü burdadı. Sizin göstərişinizlə, allahlar gəlib onun cəsədini yalayıb diriltməliyidilər. Amma nəyə görə yaxın gəlmirlər; görünür, onlar Aranın başqa allahlara sitayiş etdiyini bilirlər, ona görə belə edirlər. – Baş kahin dedi.

Şamiram dini məsələləri elə də yaxşı bilmirdi. Kahin də çox dərinə getmir, ehtiyatla danışırdı. Amma, hər halda, çox yumşaq tonda məsələnin mahiyyətini Şamiram çatdırırdı. Onlar danışa-danışa cəsədin saxlanıldığı hücrəyə yaxınlaşırdılar deyə, üfunət qoxusu tündləşirdi. Şamiram artıq dözə bilmirdi və iydən boğula-boğula dedi: “Necə bilirsən, indi biz neyləyək?”

– Cəsədi aparıb şəhər kənarında, mərkəzi zibilxanadakı dərin kalafalardan birində basdırmaq lazımdır. – Baş kahin dedi.

Şamiramın ödü ağzına gəlir, ürəyi bulanırdı. Məcbur olub geri qayıtdı. Məbədin qapısından çıxanda dedi: “Mən indi göstəriş verəcəm, sizə kömək göndərsinlər. Tez olun cəsədi burdan götürün. Qapı-pəncərələri açın. Yelşiklər yelləsin. Havanı dəyişin. Hər yeri yuyun, təmizləyin. Ətirli maddələr çiləyin ki, üfunət qoxusu çəkilsin.”

Göyçək Aranın iylənmiş cəsədini aparıb mərkəzi zibilxanadakı dərin kalafalardan birinə atdılar, üstünü iki metr qalınlığında torpaq tığıyla örtüdülər. Üfunət qoxusu azaldı. Amma Şamiramın Göyçək Araya olan məhəbbəti azalmadı. Şamiram Göyçək Aranın iyini Araz çayının vadisindən alırdı. İlin çox hissəsini – yaz, yay, payız fəsilərini daim orada olurdu.

Assuriya cənub ölkəsiydi deyə, orada havalar tez qızır, gec soyuyurdu və o hesabdan, Şamiram ilin yeddi-səkkiz ayını Assuriyada olmurdu. Bəs o boyda imperiyanı kim idarə edirdi? Xorenli yazır ki, həmin vaxt ölkəni Zərdüşt peyğəmbər idarə edirdi. Assuriyanın öz tarixi mənbələrində o ölkəni Zərdüşt peyğəmbərin idarə etməsi barədə məlumat yoxdur. Əslində, bu heç mümkün də deyildi. Çünki Zərdüşt peyğəmbər assuriya vətəndaşı deyildi, digər tərəfdən, onun hansı dövrdə yaşadığı bu günə qədər də dəqiq müəyyənləşməyib. Lakin Xorenli bu cür xırdalığlara fikir vermir, öz bildiyini yazır. Çünki o, tarix yazmır, təmsil yazır. Məlum olduğu kimi, təmsil elə janrdı, təmsiyazan nə istəsə yaza bilər.

Xorenli yazır ki, Şamiram Araz çayının vadisinə gedib orada fahişəliklə məşğul olurdu. Sən demə, Şamiram adıbəlli fahişəymiş; nə abır bilirmiş, nə həya. Əri Nin də onunla bacarmayıb. Yazıq kişi axırda baş götürüb Assuriyadan qaçıb, gedib Krit adasında gizlənib. Elə orda da dərddən ölüb. – Bax belə, arvadının pis yola getməyi Ninə çox pis təsir edirdi.

Amma Şamiram heç nəyə fikir vermir, yenə fahişəliklə məşğul olurdu və artıq bu işə Zərdüşt peyğəm-

bəri də cəlb eləmişdi. Qış çıxıb havalar azca qızan kimi Zərdüştü gətirib assuriya taxtında oturdur, özü də gedirmiş xarici ölkələrdə qəhbəlik eləməyə.

Xorenlinin “Armina tarixi” bu cür hədyanlarla doludur və onu oxuyanda azərbaycan nağıllarında çox işlənən bir deyim var, o yada düşür: ditdili mindim çay keçdim, yabynan dovğa içdim, heç belə yalan görməmişdim. Xorenli özü də bilir ki, cəfəngiyyat yazır, ona görə də özünü sığortalamaq üçün yazır ki, mənim yazdıqlarımı başqa kitablarda tapmasanız təəccüblənməyin. – Düz fikirdi.

Biz də Xorenlinin kitabını oxuyanda təəccüblənmədik. “Armina tarixi”-nə qiymət vermək fikrində də deyilik. Xorenlinin yazdıqlarına qiymət verilibdi: əfsanəvi rəvayət, təmsil. Nəsə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Erməni tarixinin atası sayılan Moisey Xorenlinin “Armina tarixi” kitabına ötərgi, necə deyərlər, atüstü bir nəzər saldıq; hesab etdik ki, belə lazımdır. Çünki müasir dövrdə yazılan “Hay xalqının tarixi” kitablarının əsasında bu əfsanəvi rəvayət – “Armina tarixi” adlanan təmsil dayanır. Strabon yazırdı ki, nağıl, rəvayət, təmsil və bu qəbildən olan uydurmalar mifologiya üçün yaxşıdır, tarix üçün həqiqət lazımdır.

HAY QƏBİLƏSİNİN BEŞİYİ

“Hay alimləri” hay tarixində yazırlar ki, hay qəbiləsinin beşiyi – ana vətəni, əsasən, üç göl: Van, Urmıya, Göyçə göllərinin arasında qalan bölgəni və qonşu əraziləri əhatə edir. Dəqiq desək, hay qəbiləsinin beşiyi və sonradan yaranmış Hayk imperiyasının ərazisi Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında qalan coğrafi məkandır. O bölgəni “hay alimləri” üstüörtülü şəkildə “armına yaylası” (rus dilində “армянское нагорье”) adlandırırlar. Lakin zərurət yaranarsa, “armına yaylası”nın, əslində, Qədim Urartu dövlətinin ərazisi olduğunu da qeyd edirlər.

İlkin yaxınlaşmada hay qəbiləsinin beşiyi, hayların ana vətəni kimi qələmə verilən ərazinin mərkəzi hissəsi 400 min kvadrat kilometrdir. Amma qonşu ərazilər var və haylar ora da iddialıdılar. Bunu da nəzərə alanda hay beşiyinin sahəsi 550 – 600 min kvadrat kilometr olur ki, bu da Fransa kimi böyük dövlətin ərazisinə bərabərdir, Böyük Britaniyanın ərazisindən iki dəfə böyükdür...

Sən demə, Qədim Urartunun ərazisində – hay tarixi kitablarında “armına yaylası” adlanan, əslində isə “əzəli və əbədi hay torpağı” kimi təqdim olunan ərazidə və qonşu ərazilərdə nə varsa haylara məxsusdur. Orada hansısa quşa sərçə, digərinə qarğa deyilsə, bu adı o quşlara hay qəbiləsi verib; hansısa ağaca palıd, hansısa meyvəyə ərik deyilsə, o ağaca və o meyvəyə

ad verən hay qəbiləsi olub və əslində hay sərçəsi, hay qarğası, hay palıdı, hay əriyi deyilməlidir; hansısa bölgəyə Kimmeriya, digərinə Klikiya, o birinə Kap-padokiya deyilsə, yaxud deyilibsə, bu da ancaq hay qəbiləsinin sayəsində mümkün olub. Üç dəniz arasında yerləşən hay beşiyindəki dərələr hay dərələridi, təpələr hay təpələridi, dağlar hay dağlarıdı, zirvələr hay zirvələridi; Van, Urmiya və Göyçə gölləri hay göllərəridi, onların adı da qədim hay dilindədi; Kür, Araz, Çorox, Dəclə, Fərat, Qalis (Qızılirmaq) hay çaylarıdı, o çayların qolları sayılan irili-xırdalı yüzlərlə çay da hay çaylarıdı... Daş dövründən bəri o ərazidə yaşamış qəbilə və tayfaların adları sadalanır: hettlər, hurritlər, frigiyalılar, urartular və digər xalqlar, sən demə, hayların əmisi uşağıdılar, əslində, elə haydılar. Bölgəyə sonradan – bizim eradan əvvəl VIII əsrdən başlayaraq köç eləyən kimmerlərlə skiflər də, sən demə, hay olublar.

Hay qəbiləsi bölgədə yaşayan aborijen, yəni ki, köklü qəbilə və tayfaları, eləcə də oraya sonradan gəlmiş aramiləri, skifləri və kimmerləri assimlyasiyaya uğradıb: su öz içində duzu, yaxud qəndi əridib yox elədiyi kimi, hay qəbiləsi də o xalqları öz içində əridib yox eləyib. Amma “öz içində əridib yoxa çıxartma” əməliyyatı kor-koranə getmirmiş, haylar assimlyasiyaya uğratdıqları qəbilə və tayfaların ən yaxşı xüsusiyyətlərini seçib götürür, bəyənmədiklərini atırmışlar...

Beləliklə, bizim eradan əvvəlki III və II minilliklər ərzində hay qəbiləsi Xəzər dənizindən Dardanel boğazına

zınacan, Qafqaz dağları və Qara dənizdən Aralıq dənizi və Fars körfəzinə cənub olan böyük ərazidə yaşayan çoxsaylı qəbilə və tayfaların hamısını assimlyasiyaya uğradıb: onlardan birinin hündür boyunu, o birinin mütənasib bədən quruluşunu, digərinin gözəl simasını, başqasının mətinliyini, hansınınsa döyüşkənliyini, digər birinin müdrikliyi, başqa birinin elmi qabiliyyətini və sairə və ilaxır... Bir sözlə, yüzlərlə qəbilə və tayfanın hər birində yaxşı nə olubsa hamısını bir-bir seçib götürərək, minillər boyu inkişaf edib, təkmilləşib, formalaşib.

İnkişaf heç vaxt dayanmır. Hay qəbiləsi də inkişafı, yəni ki, assimlyasiyanı heç vaxt dayandırmayıb. Bu proses sonrakı minilliklərdə də davam edib, indinin özündə də davam edir: müasir dövrdə dünya xalqları həya çevrilir – assimlyasiyaya uğrayıb erməniləşirlər.

HAYASA

Eramızdan əvvəl (e.ə.) II minilliyin ortalarında indiki Türkiyənin Qızılıрмаq (Qalis) çayı vadisində Hett dövləti var idi. O dövlətin e.ə. XIV əsrə aid olan sənədlərində Hayasa termini işlənir. Bu gün özünü hay və armenin kimi təqdim edən toplum iddia edir ki, Hayasa bizim.

Hayasa bir neçə qəbilədən ibarət olan birliyin adıdır. O birlik ibtidai-icma quruluşu dövrünü yaşayırdı deyə, dövlət də qurmamışdı. Birliyə daxil olan qəbilələrin sayı, etnik tərkibi barədə elmə heç nə məlum deyil; ehtimal olunur ki, Hayasa qəbilə birliyi Türkiyənin Malatya şəhərindən şimal-qərbdə məskunlaşmış. 3400 ildir ki, tarixi mənbələr Hayasa barədə heç bir məlumat vermirlər. Tarixi mənbələr susur. Söz var, deyir, susmaq özü də bir cavabdır. Əgər e.ə. XIV əsrdən bəri, yəni ki, 3400 ildir tarixi mənbələr Hayasa barədə heç bir məlumat vermirsə, deməli, sonrakı dövrdə o birlik də olmayıb: e.ə. XIII əsrdə Hett dövlətini dağıdan səbəblər (o dövlət “dəniz xalqları” adlanan tayfaların hücumuna məruz qalıb dağıldı) Hayasadan da yan keçə bilməzdi; dövrün güclü dövlətlərindən biri olan Hetti dağıdan qüvvələr o dövlətin ərazisindəki qəbilə birliyi də dağıtmalıydı və dağıtdı.

Hay sözünün özü bu gün özünü hay və armenin adlandıran toplumun sözü deyil; bu söz, ümumiyyətlə, hay dilinin mənsub olduğu hind-avropa qu-

pundakı dillərin heç birinə aid deyil. Hayasadan qalmış miras – Hayasa adı da daxil olmaqla, bütün onomastik material (yer adları, allah adları, şəxs adları və s.) – dünyanın tanınmış alimləri, o cümlədən ermənipərəst sovet alimləri tərəfindən ciddi araşdırılıb və müəyyən edilib ki, e.ə. II minilliyin ortalarında Malatyanın şimal-qərbində məskunlaşmış Hayasa qəbilə birliyinin bu gün özünü hay və armenin kimi qələmə verməyə çalışan xalqla, onun diliylə heç bir əlaqəsi, hətta uzaq qohumluğu da yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, özünü hay kimi qələmə verən xalq, əslində, hay deyil. Elə isə, bu tayfa hay sözünü haradan tapıb öz adına yamayıb? Əibəttə, oğurlayıb. Hər şeyi, hətta Allah evini də oğurlayan tayfa üçün ad oğurlamaq nədir ki? Hər şeyi oğurluq olan tayfanın adı da oğurluq olmalıdır.

Əslində, Hayasanı qəbilə birliyi adlandırmaq da düz deyil. Hayasa coğrafi məkan adıdır. Hətə arxivini tədqiq etmiş sovet alimlərinin yekun rəyini əyanilik üçün əvvəlcə rus dilində necə varsa o cür verib, sonra azərbaycan dilinə tərcümə edəcəyik: “Под термином Хайаса в хеттских источниках подразумевается этнически неоднородная область.” Тərcümə: “Hətə mənbələrində rast gəlinən Hayasa termini müxtəlif etnosların yaşadığı vilətin adıdır.” Yəni ki, Hayasa etnos adı deyil, müxtəlif etnosların yaşadığı coğrafi məkanın adıdır. Zaqafqaziya, Skandinaviya və s. kimi məkan – yer adıdır. Hayasa vilayətində çoxsaylı müxtəlif xalqlar yaşayırdı. Lakin çox uzaq keçmişdə yaşamış o qəbilə və tayfaların sayı, hər birinin etnik

tərkibi, eləcə də sonrakı taleyi barədə bu gün elmə heç nə məlum deyil.

Elmi araşdırmaların nəticəsi məlum olduğdan sonra elə təsəvvür yarandı ki, “hay alimləri” Hett dövlətinin bir vilayəti olmuş Hayasadan əl çəkib öz ulu əcdadlarını başqa vilayətlərdə axtaracaqlar. Amma “hay alimləri” əl çəkmirlər. Qışqırıb aləmə car çəkirlər ki, Hayasa termininin birinci hecası bizim çoxsaylı adlarımızdan biri olan “hay” sözüylə üst-üstə düşür, ona görə də hett arxivində adı çəkilən Hayasa bizik. – Ona qalsa, Hayiti adasına, Hayiti dövlətinə, Çinin Haynan adasına, İsrailin Hayfa şəhərinə, Vyetnamın Hayfon şəhərinə, Pakistanın Hayrpur şəhərinə və bu qəbildən olan digər coğrafi məkanlara da iddia irəli sürüb, onların erməni beşiyi – qədim erməni torpağı olması məsələsini gündəmə gətirmək olar.

E.ə. XIV əsrdən sonrakı dövrdə Hayasa qəbilə birliyi barədə tarixi mənbələr məlumat verməsələr də, “hay alimləri” heç bir tarixi mənbəyə istinad etmədən, yalnız öz fantaziyalarına əsaslanaraq, yazırlar ki, Hett dövləti dağılan kimi Hayasa müstəqillik əldə etdi. E. ə. XII əsrdə isə Hayasa hett ərazisində yaşayan qəbilə və tayfaların hamısını assimlyasiya yoluyla çevirib hay elədi. Hay qəbiləsi öz müstəqilliyini əsrlər boyu qoruyub saxladı, qonşu dövlətlərin ərazilərini işğal etmək yoluyla ərazilərini daim genişləndirdi. E.ə. XIII əsrlə VII əsr arasındakı dövrdə Hayasa qonşu dövlətləri işğal etməklə yanaşı, həm də cənuba və şərqə doğru hərəkət edirmiş. (Unutmaq olmaz ki, Hayasa Qədim Hett dövlətinin bir vilayəti olubdu və o

halda belə çıxır ki, vilayət hərəkət edirmiş.) E.ə. VIII və VII əsrlərdə isə qəbilə daha çox ərazi işğal etdi. Amma qəbilə tək elə qonşu dövlətlərin ərazilərini zəbt etməklə kifayətlənmirdi, eyni zamanda həm də assimlyasiya ilə məşğul olur, bölgədə yaşayan qəbilə və tayfaların hamısını çevirib hay eləyirdi.

Kiçik bir qəbilə o qədər xalqı necə çevirib hay eləyə bilirdi? Başqa xalqların tarixində əsla rast gəlinməyən, hay tarixində isə az qala hər səhifədə rast gəlinən, daim oxucunun gözünə soxulub onu iyrendirən assimlyasiya nədi belə? Assimlyasiya yoluyla xalq yaratmaq, dövlət qurmaq, qonşu dövlətlərin ərazilərini işğal edib imperiya yaratmaq mümkündürmü? Dörd bir yanda Assuriya, Misir, Urartu, Babil, Lidiya, Frigiya, Midiya kimi dövlətlərin meydan sulayıb ərazi üstündə daim bir-biriylə çarpışdığı o çətin dövrdə hansısa qəbilə altı yüz il müstəqil yaşaya bilərdimi? “Hay alimləri” heç olmasa bir xəritə düzəldib göstərməliydilər ki, Hayasa, tutaq ki, nə vaxt Assuriyanın, nə vaxt Urartunun, nə vaxt Frigiyanın hansı bölgələrini işğal edib. Onlar konkret olaraq hansısa ölkənin və ya ölkələrin işğalı barədə bir kəlmə də danışmır, ancaq yazırlar ki, Hayasa qəbiləsi bütün istiqamətlərdə öz ərazilərini genişləndirirdi.

E.ə. VIII əsrdən etibarən Ön Asiyaya kimmerlərlə skiflərin köçü başladı. Onların qarşısında azman imperiyalar davam gətirə bilmir, dağılıb yerlə yeksan olurdular. Dünyanın lərzəyə gəldiyi o çətin dövrdə – e.ə. VIII əsrlə VII əsrin arasında – hansısa qəbilənin, yəni ki, Hayasanın, sən demə, dünya vecinə də deyil-

miş. Əksinə, qəbilə daha çox ərazilər zəbt edərək, qəbilə hüduqlarını bütün istiqamətlərdə genişləndirir, eyni zamanda həm də öz sevimli peşəsi olan assimlyasiyayla məşqul olurmuş; özgə xalqları çevirib hay eləyirmiş. – Heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmadan, bu cür uydurma yazanları dırnaqarası alim adlandırmaq da düz deyil.

URARTU

“Hay xalqının tarixi” kitabının növbəti bölümündə hay qəbiləsinə daxil olmayan Qədim Urartu barədə geniş məlumat verilir. Daha məlumatlı oxucunun yadına dərhal da Masperonun sözləri düşür: “Haylar nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını özlərinə götürmək istəyirlər.”

Maspero alim idi, tarix yazırdı və bir alim kimi, görürdü ki, “hay alimləri” tarixi saxtalaşdırırlar. Ona görə də məxsusi olaraq bu tayfaya müraciət edib yazırdı ki, Urartu sizlik deyil, urartu tarixinin hay tarixinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Maspero heç bir xalqın ünvanına belə söz deməyib. “Hay alimləri” o qədər ağını çıxardıblar ki, tək Maspero yox, dünyanın digər tanınmış alimləri də vaxtaşırı onlara müraciət etməli olurlar. Ermənilərin nazıyla oynayan sovet dövlətinin alimləri də “hay alimləri”nin həyasızlığına dözmür, öz fikirlərini bildirirdilər. Tanınmış sovet alimi Dyakonov yazırdı ki, Urartunu erməniləşdirmək istəyən erməni alimlərinin fikirləri heç bir elmi əhəmiyyət kəsb etmir. – Alimin gücü sözə çatır. Yeri gəldikcə onlar öz fikirlərini bildirirlər. Amma söz eşitmək, ondan nəticə çıxartmaq, səhvi düzəldib düz yola qayıtmaq üçün adam balası olmaq lazımdır.

Tarixdən məlumdur ki, Qədim Urartu dövləti e.ə. IX – VI əsrlərdə mövcud olub. Lakin tarixdən o da məlumdur ki, eramızdan əvvəl XIII əsrdə assuriya

çarı I Salmanasar Tavr dağlarının içərilərinə doğru irəliləyərkən gedib Urartu adlı ölkəyə çıxıb. Urartulularla vuruşub, onlara qalib gəlib. Sonrakı assuriya çarıları, eləcə də XII və XI əsrlərin qovşağında hökmdarlıq etmiş I Tiqlatpalasar da Urartuya gəlib, urartulularla vuruşub. – Bu barədə assuriya mənbələri məlumat verir.

Cənubdan – Assuriya tərəfdən gələn və zaman-zaman təkrar olunan təhlükənin qarşısını almaq üçün urartulular daha sıx birləşib öz dövlətlərini daha da gücləndirdilər. Eramızdan əvvəlki X əsrdən sonra Van gölü ətrafında güclü Urartu dövləti bərqərar oldu. Həmin vaxtdan urartulular Assuriyaya layiqli cavab verməyə, hətta assuriya ordusunu məğlub etməyə başladılar. Bu isə ona gətirdi ki, assuriya mənbələri Urartu barədə daha geniş məlumat verməklə bərabər, urartu çarlarının adını da çəkməyə başladılar. İlk adı çəkilən urartu çarı Arame olub; assuriya mənbələri onu “urartu Aramesi” adlandırır.

Arame – bu adı yadda saxlamaq lazımdır. Assuriya mənbələrində yazılıb ki, Arame urartu çarıdır. Hay tarixində isə yazılır ki, Arame urartu çarı deyil, hay padşahıdır, özü də onun adı Arame deyil, Aramdı; o vaxtlar (dəqiq bilinmir nə vaxt) Hayk adlanan güclü bir dövlət var imiş, Aram o dövlətin padşahı olub. – Assuriya, babil, misir mənbələrini araşdırıb hay padşahı Aram barədə məlumat almaq cəhdləri heç bir nəticə verməyəcək. Hayk adlı dövlətin yerləşdiyi coğrafi məkan, onun paytaxtını axtarmaq da mənasız işdir. Çünki tarixdə nə Hayk adlı dövlət olub, nə də Aram adlı hay padşahı.

Hayk dövləti barədə məlumat varsa, o ancaq hay heroqlifiylə yazılmış qədim hay kitabələrində ola bilər. Onu da “hay alimləri” başqalarına göstərmir, vaxtaşırı çıxardıb, özləri istifadə edir, hansısa sensasiyayla dünyanı şoka salır (sonuncu dəfə belə bir sensasiya keçən əsrin 60 – 70-ci illərində qeydə alınıb), sonra gizləyirlər. Yaxşı iş deyil bu. Unutmaq olmaz ki, Siseron hələ iki min il əvvəl deyirdi: tarixçi hansısa həqiqəti bilirsə, onu gizlətməməlidir.

“Hay xalqının tarixi” kitabını diqqətlə oxuyanda məlum olur ki, “Hay alimləri” Hayk imperiyasını arminə yaylasında yerləşdirirlər. Daha doğrusu, o ərazini bütövlükdə Hayk dövlətinə verirlər. Lakin elmə dəqiq məlumdur ki, arminə yaylası Qədim Urartunun ərazisi olub. Haylar isə Urartuda yaşamayıblar, urartu vətəndaşı olmayıblar. Elədirsə, arminə yaylası eyni zamanda həm Urartunun, həm də Hayk imperiyasının ərazisi ola bilərdimi?

Əlbəttə, bu, mümkün deyil. Çünki tarixdə Urartu dövləti olub, Hayk adlı dövlət isə mifdir, “hay alimləri”nin uydurmasıdır; tarixdə elə bir dövlət olmayıb. Olmayan dövlətin ərazisi olmur. Olmayan dövlətin padşahı da olmur. Uydurma dövlətin xəyali taxt-tacında oturtmaq üçün ya gərək özündən padşah adı uydurasan, ya da xarici dövlətlərin padşahlarını oğurlayıb özününküləşdirəsən. “Hay alimləri” şəraitdən asılı olaraq hər iki üsuldan istifadə edirlər.

Uydurma dövlətin xəyali taxt-tacı...Ona görə də sovet alimi Dyakonov “гипотетическое армянское царство” – “fərziyyə şəklində mövcud olan hay dövləti” terminindən istifadə edirdi.

“Hay alimləri” yazırlar ki, Aram şahın misilsiz xidmətlərini, ələlxüsus da, hay dilini bütün dünyaya yayıb xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevirməsi (indiki zamanda ingilis dili kimi) digər ölkələrin xalqlarında o qədər güclü təəssürat oyardı ki, onlar Hayk imperiyasını Aramın şərəfinə Armina adlandırdılar. Haykidlərsə bundan xəbəri olmayıb, – o vaxt bu qəbilənin üzvləri nə hay adlanmırdı, nə də armenin, onların ancaq bir adı var idi: haykid.

Haykidlər bir də ayılıblar ki, artıq gecdi, başqa xalqlar (“hay alimləri” başqa xalqlar əvəzinə “иностранцы” – “xaricilər” yazırlar) onların ölkəsini Armina, özlərini isə armenin adlandıırırlar. Xaricilər özləri bilər. Amma haylar öz qəbilə adlarını (hay) və ölkənin qədim adını (Hayk) qoruyub saxladılar. Bu vacib tarixi məqam “Hay xalqının tarixi” kitablarında xüsusi qeyd olunur: “Lakin, bununla belə, haylar öz qəbilə adını tarixi miras kimi saxladılar. Ölkə isə Hayk, yaxud Hayastan adlandı.” – Bu cümlənin müəllifi neçə-neçə “hay alimi”di; hamısı tarix elmləri doktorudu, professorudu, akademikdi. Onlar bir yerə toplaşıb neçə illər işləyiblər və nəhayət, “Hay xalqının tarixi” kitabını yazıblar. Onlardan soruşmaq lazımdır: “Haqqında danışdığınız Hayk, yaxud Hayastan dövləti barədə hansı tarixi mənbələrdən məlumat almaq olar?” Heç biri cavab verməyəcək. Çünki tarixdə elə bir dövlət olmayıb. Nəinki dövlət, hətta hansısa dövlətin tərkibində Hayk, yaxud Hayastan adlı inzibati-ərazi vahidi, məsələn, vilayət, ya da kiçik bir knyazlıq da olmayıb. – Fərziyyədə mövcud olan xəyali dövlət elə bu cür də olur.

Hayk – Hayastan dövləti bir lətifədəki inək rəsmi kimi bir şeydi: rəsm sərgisində ağ kətanı bər-bəzəkli çərçivəyə salıb divardan asıblar. Sərgiyə gələnələr bir şey başa düşməyib rəssamdan soruşurlar ki, bu nədi belə, siz burda nə çəkmisiniz?

– Bu, çəmənlikdə otlayan inək rəsmidir, – rəssam cavab verir.

– Mən burda ot görmürəm, – sərgiyə baxanlardan biri deyir.

– Düzdür, ot yoxdur, çünki inək otu yeyib, – rəssam izah edir.

– Mən heç inək də görmürəm.

– Elədir, inək də yoxdur; otu yeyəndən sonra inək çıxıb gedib.

Beləliklə, e.ə. X əsrdən sonra Van gölü ətrafında paytaxtı Tuşpa şəhəri olmaqla, güclü bir dövlət yaranmışdı. Assuriyalılar o dövləti Urartu adlandırırdılar. Urartu dövləti öz ərazilərini bütün istiqamətlərdə genişləndirərək, şimal-qərbdə Qalis çayının yuxarı axarlarına yaxınlaşdı; urartu ərazisi cənub-qərbdə Ceyhan çayının yuxarı axarlarını, şimal-şərqdə Araz çayının orta axarlarındakı vadini, cənib-şərqdə isə Urmiya gölünün ətrafını əhatə edirdi. – Elmi tarixdə belə yazılıb. Lakin tarix elminin dedikləriylə erməni tarixinin atası Xorenlinin və müasir dövrdə hay tarixi yazan “hay alimləri”nin yazdıqları arasında ümumi bir oxşarlıq olduğunu görməmək mümkün deyil. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, tarix elmi Urartudan danışır, urartu

çarı Aramenin xidmətlərini xüsusi qeyd edir. Hay tarixinin atası Xorenli və müasir dövrün “hay alimləri” isə eyni sözləri hansısa mifik Hayk imperiyası barədə deyir, o dövlətin başçısı və böyük qələbələrin əsasını qoymuş hay padşahı Aramdan danışırlar.

Bir dərədə iki axsaq at olmur, – azərbaycan atalar misalında belə deyilir. Armina yaylası adlanan coğrafi ərazidə Urartu dövləti olub; osmanlı türkləri demişkən, bu, söz konusu olamaz. Lakin nəinki armina yaylasında, ümumiyyətlə, dünyanın heç bir bölgəsində heç vaxt Hayk adlı dövlət olmayıb və bu da söz konusu olamaz.

Qədim Urartu e.ə. XI – VI əsrlərdə güclü bir dövlət idi. Lakin e.ə. XIII əsrdən başlayaraq assuriya mənbələri Urartu barədə məlumat verirlər. Urartu Assuriyadan zəif idi, o dövrün güclü imperiyasıyla bacara bilmirdi və müharibə vaxtı məğlub olurdu. Dövlətin zəifliyi onun mövcudluğunu inkar etmir. Qədim dünyanın güclü dövlətinə çevrilməmişdən öncə – e.ə. XIII, XII, XI və X əsrlərdə də Urartu var idi. X əsrdən sonra isə güclənərək Asiya qitəsinin aparıcı dövlətlərindən birinə çevrildi. Hər halda, tarixi mənbələrdən yaxşı şahid tapmaq mümkün deyil və onlar Urartunun e.ə. XIII – VI əsrlərdə mövcud olduğunu təsdiq edirlər.

Bəzi alimlər, əsasən də, rus tarixçiləri Urartunun yaşını azaltmağa meyillidilər. Onlar ciddi-cəhdlə çalışırlar ki, e.ə. VI əsri də urartu tarixindən silsinsinlər. Lakin unutmamaq olmaz ki, e.ə. 590-cı ilin yəhudi mənbələri, eləcə də 549-cu ilin babil mənbələri Urar-

tu barədə məlumat verib, Midiyanın müttəfiqi (vassal çarlıq, yaxud satraplıq yox, məhz müttəfiq) kimi onun varlığını təsdiq edirlər. Yəni ki, e. ə. VI əsri urartu tarixindən silmək olmaz. Ona görə də “Qədim Urartu e.ə. IX – VI əsrlərdə mövcud olub” demək düz deyil; o dövlət e.ə. XIII – V əsrlərdə, ən azı səkkiz yüz il mövcud olub və tarixi mənbələr də bunu təsdiq edirlər.

Hay tarixinin növbəti bölümündə Aramedən başlayaraq, urartu çarları Menua, I Sərduri, I Arqışti, I Rusa və digərlərinin apardıqları müharibələr, zəbt etdikləri ərazilər, ələ keçirdikləri əsirlərin və mal-qaranın sayı, yeni tikdirdikləri şəhər və qalalar, tikinti işlərində işçi qüvvəs kimi istifadə etdikləri əsirlərin sayı və s. barədə çox geniş məlumat verilir. Qeyd edək ki, bu elə də çətin iş deyil. “Hay alimləri” də urartu və assur mənbələrindəki məlumatı öz tarix kitablarına köçürərək, Urartunun təsərrüfatı, ordu quruculuğu, əhalinin məşquliyəti, dini və mədəniyyəti barədə elə geniş yazır, elə incə detallara varırlar, sanki, bunların məqsədi hay tarixi yazmaq deyil, “Qədim Urartunun müfəssəl tarixi” adlı kitab yazmaqdır.

“Hay alimləri” iddia edirlər ki, Hayasa qəbilə birliyinə daxil olan qəbilələrdən biri onların əcdadlarıdır. Eyni zamanda onlar öz tarix kitablarında fəxr ilə yazırlar ki, Hayasa qəbilə birliyinin məskunlaşdığı ərazi Urartu tərəfindən heç vaxt işğal olunmayıb. Əyanilik üçün o cümləni “ История армянского народа” kitabında necə varsa o cür yazmaq məcburiyyətindəyik: “Хайаса является единственной страной, не завоеванной государством Урарту и долгие века

сохранившей независимость.” (Tərcümə: “ Hayasa, Urartu tərəfindən işğal olunmayan və öz müstəqilliyini əsrlər boyu qoruyub saxlaya bilmiş yeganə ölkədir.”) – İndiki anlamda bu, o deməkdir ki, Hayasa qəbilə birliyinin üzvləri, o cümlədən, hayların ulu əcdadları urartu vətəndaşı olmayıblar. O halda sual olunur: “Ərazisində yaşamadığınız və heç vaxt da vətəndaşı olmadığınız bir dövlət barədə öz tarix kitablarınızda bu qədər geniş və hərtərəfli yazmaqla nə demək istəyirsiniz? Məqsədiniz nədir? Sizə dəxli olmayan qədim dövlətlərin tarixini öz tarix kitablarınıza köçürmək xoşunuza gəlicə, niyə Qədim Misirin, Babilin, Assuriyanın, Qədim Yunanıstanın, yaxud Çinin tarixini yox, məhz Qədim Urartunun tarixini seçdiniz? Hayasa qəbilə birliyinin məskunlaşdığı bölgə müxtəlif vaxtlarda Hett dövlətinin, Frigiyanın, Lidiyanın ərazisi olub və bu səbəbdən də sizin ulu əcdadlarınız o dövlətlərin vətəndaşı olublar. O dövlətlərin tarixiylə əsla maraqlanmayan sizlərdə Urartuya bu qədər həvəs nə ilə bağlıdır?”

“Hay alimləri” uzaqgörəndilər və yaxşı bilirlər ki, onların yazdıqlarını oxuyan hər kəsdə bu cür suallar yaranacaq. Ona görə də cəld tərpənib izahat verirlər: “Qədim Urartu barədə hay tarixi kitablarında ona görə geniş və hərtərəfli məlumat verilir ki, vaxt gələcək, zaman yetişəcək, Urartu dağılıb xarabalığa çevriləcək, urartu xalqı yoxa çıxacaq. Yoxa çıxmış urartu xalqının yerini bələkdən təzə çıxıb dərhal da qarşısı alınmaz siyasi qüvvəyə çevrilmiş haylar tutacaq. Haylar tez bir zamanda urartu xarabalıqları üzərində öz dövlətlərini quracaqlar.”

“Hay alimi”ndən başqa cavab gözləməyə dəyməz. Amma bu, cavab deyil və yeni suallar yaranır: “Yazırsınız ki, Qalis çayının vadisindəki Hett dövləti e.ə. XIII əsrdə tənəzzülə uğrayan kimi o ərazidə məskunlaşmış Hayasa qəbilə birliyinə daxil olan qəbilələrdən biri, yəni ki, sizin ulu əcdadlarınız vaxt itirmədən dərhal hett ərazisindəki qəbilə və tayfaların hamısını assimlyasiyaya uğradıb haya çevirdi. Monoetnik hay dövləti yaratmaq üçün sizə hay dilində danışan əhali və bir də hansısa dövlətin xarabalıqları lazım idisə, hər iki şərtin ödənilməyi o uzaq keçmişdə hett xarabalıqları üzərində niyə dövlət qurmadınız?”

Oxşar hadisə beş yüz il sonra yenidən təkrar oldu: Hett dövlətinin yerində yaranmış Frigiyanı kimmerlər dağıtdı. Sizin ulu babalarınız isə orada lap əvvəldən – e.ə. XII əsrdə genişmiqyaslı assimlyasiya həyata keçirərək yerli əhalini çevirib hay eləmişdi (həqiqətə naminə deyək ki, tarixdə belə bir hadisə olmayıb, amma, hər halda, siz belə yazırsınız) və artıq növbəti dəfə şans yarandı ki, monoetnik hay dövləti yaradılıb istəyinizə çatasınız. Lakin bu şansdan da istifadə olunmadı – frigiya xarabalıqları üzərində hay dövləti qurulmadı. Səbəb nə idi?”

E.ə. XII əsrdə hett xarabalıqları üzərində dövlət qurmaq hay qəbiləsi üçün asan olardı; məntiqi cəhətdən düzgün, iqtisadi cəhətdən sərfəli olardı. Tarix boyu digər xalqlar hamısı bu yolla gedib: hər xalq öz yaşadığı ərazidə dövlət qurub. Amma haylar – dövləti olmayan, dövlət qurmaq istəyən, fəqət bunu heç vaxt bacarmayan və yalnız 1918-ci ildə Rusiyanın işğal etdiyi

Azərbaycan torpaqlarında İngiltərənin təhrikiylə yaranmış muxtar qurum olan Ararat respublikasının dövlət qura bilməyən tayfa tarixdə analoqu olmayan bir dövlət qurmaq istəyirdi: o dövlət hansısa başqa bir dövlətin xarabalıqları üzərində qurulmalıydı, ölkə əhalisi nə az, nə çox, düz on milyon olmalıydı və hamı bir nəfər kimi ancaq hay dilində danışmalıydı.

Azərbaycan xalqının yaxşı bir deyimi var, deyir: evində yox urvalıq, könlündən keçir darğalıq. – Urvalıq bir çimdik undu; çörək bişirən qadınlar baş barmaqla şəhadət barmağın ucunda bir çimdik un götürüb kündənin üstünə səpirlər ki, xəmir oxlova yapışmasın. Evində yox urvalıq, könlündən keçir darğalıq, – xalq demək istəyir ki, adam var acından ölür, amma oturub-durub quzu-plov, ceyran kababı yeməkdən dəm vurur. Hay qəbiləsinin dövləti olmayıb, amma onun başbilənləri tarixdə analoqu olmayan dövlətdən dəm vurublar. Hay tarixinin atası Xorenli özü öz əliylə yazıb ki, biz çox azsaylı və zəif bir qəbiləyik. Amma çox azsaylı və zəif qəbilə özünə uyğun olan hansısa cırtdan qurum, məsələn, balaca bir knyazlıq yaratmaq əvəzinə, istəyib ki, nə vaxtsa quracağı dövlətdə düz on milyon əhali yaşasın və hamı bir nəfər kimi ancaq hay dilində danışsın.– Belə yerdə, həqiqətən də, gərək deyəsən: evində yox urvalıq, könlündən keçir darğalıq.

Hay tarixini oxuyanda məlum olur ki, “hay alimləri” urartu çarı Arameni (assuriya mənəblərində “urartu Aramesi” adlanan adamdı bu) özlərinə götürüb onu hay qəbiləsinin cəfakeşi kimi qələmə verir, hay dövlətinin möhkəmlənməsində, hay dilinin bütün

dünyaya yayılıb xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində və strateji əhəmiyyətli digər sahələrdəki misilsiz xidmətlərini deyd edir, tərifini göylərə qaldırırlar. Lakin qədim dövrün tarixi mənbələrini və müasir dövrdə yazılan elmi tarixə əsaslanıb tam əminliklə demək olar ki, Arame kişinin nə hay qəbiləsindən, nə də Hayasa qəbilə birliyindən əsla xəbəri olmayıb. Çünki hay qəbiləsi hansısa xarici ölkənin ərazisində yaşayn yüzlərlə qəbilədən biri idi. Aramenin işi başından aşırıdı: öz ölkəsinin milyon problemini həll etməliydi, Assuriya ilə apardıği mühribələr də bir tərəfdən... Baş qaşımağa vaxtı yox idi Aramenin. Hay qəbiləsi onun nəyinə lazım idi?

Beləliklə, “hay alimləri” urartu çarı Aramedən bərk-bərk yapışıb buraxmırlar ki, bu adam hay padşahıdır. Lakin “hay alimləri” Aramedən sonra gələn urartu çarlarını qəbul etmir, belə demək mümkünsə, onlara yiyə durmurlar. Kimdən-kimdən, urartu çarı I Arqıştidən imtina etməkmi olar? Tarixi mənbələrə əsasən müəyyən olunur ki, I Arqıştinin dövründə – e.ə. VIII əsrin birinci yarısında Urartu öz çiçəklənmə dövrünü yaşayıb. Hayların 1828-ci ildə İranla Rusiya arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən və 1829-cu ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsi üzrə kütləvi surətdə Azərbaycana köçürülməsindən, 1918-ci ildə Ararat Respublikası adlı ilk hay dıvləti ... – Bu cümlənin davamı sonra olacaq. İndisə elə bir sözün məqamıdır, deməsəm olmaz.

Ararat qədim yəhudi mənbələrində Urartunun adı olub. Daha doğrusu, assur mənbələrində işlənən

Urartu sözünü yəhudilər götürüb öz dillərinə uyğunlaşdıraraq Ararat kimi işlədirdilər. Tövratda işlənən “Ararat çarlığı” ifadəsi Urartu dövləti deməkdir. İndi mən üzümü “hay alimi”nə tutub deyirəm: “Tarixdə ilk dəfə yaratdığın dövlətə niyə Ararat adı verirdin? Ararat Urartu deməkdir. Bəyəm sən Urartu olmusan, urartulu olmusan ki, öz dövlətinə Ararat – Urartu adı verirsən? Bizim sözümüz keçmir, heç olmasa sözükeçən kişilərin sözünü eşidərdiniz. Maspero deyirdi: haylar çox nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını özlərinə götürmək istəyirlər. Dyakonov da mahiyyətə eyni fikri təkrar edib deyir ki, Urartunu erməniləşdirməyə çalışan erməni alimlərinin fikirləri heç bir elmi əhəmiyyət kəsb etmir. Sizə dəxli olmayan bir xalqın – yəhudilərin qədim zamanlarda mövcud olmuş və sizə heç bir aidiyyəti olmayan dövlətə, Urartuya verdiyi adı niyə işlədirsiniz? Ad tapa bilmirdiniz? Admı qəhət idi? Deyirsiniz, qədim zamanlarda Hayk adlı imperiyanız olub. Elə isə tarixdə ilk dəfə yaratdığınız dövlətə niyə Hayk adı vermədiniz? Urartu adı assuriya mənbələrindən qaynaqlanır. Urartu çarları öz ölkələrini Biainili adlandırırdılar. Urartuya yiyə çıxmaq istəyirsinizsə, onda gərək ilk hay dövlətini Biainili adlandırardınız. Ararat nədi? Bəyəm siz yəhudisiniz ki, Urartuya Ararat deyirsiniz?”

Qəbilə adından tutmuş, rusların bunlara qurduğu dövlətin adınacan hər şey fırlıdaqdı, şeytan əməliidi. Amma şeytanın idbar quyruğu hər yerdən görünür, uzaqdan çağırır “gəl-gəl” deyir. Bunların oğurluğu da şeytan əməliidi. Cəsərtləri çatmır birdəfəlik deyələr

ki, Urartu bizimdi, onun adları (Urartu, Ararat, Nairi, Biainili, Armina) da, tarixi də, mədəniyyəti də bizimdi və kimin sözü varsa gəlsin danışaq. – Bu cür danışmağa cəsarətləri çatmır. Amma bunlar xəstədilər və Urartunu manşırlayıblar, özü də o boyda dövləti oğurlayıb bütöv udmaq istəyirlər. Ona görə də yatmır, altdan-altdan işləyirlər: urartu çarı Arameni özlərinə götürüblər, Urartunun yəhudi mənəbələrində işlənən adını – Araratı götürüb ondan öz dövlətlərinə ad düzəltdilər, o addan imtina edib Urartunun ilkin olaraq fars mənəbələrində işlənmiş, sonrakı mərhələdə isə yunan və latın mənəbələrinə düşərək bütün dünyaya yayılmış Armina adını oğurladılar və hay dövlətinin adını Armeniya qoydular.

Urartu çarı Arameni öz adlarına çıxan “hay alimləri” nahaqca yerə Arqıştidən imtina edirlər. Gərək onu da özəlləşdirib, övladlarına Arqışti adı qoyaydılar. Öz tarix kitablarında isə yazaydılar ki, I Arqışti urartu çarı deyil, hay padşahıdır, özü də təmiz (чистокровный) haydı və bunun da əsas göstəricisi onun uzaqgörənliyidi – gələcək hay dövlətinin qurulması üçün o, 2700 il əvvəl hazırlıq görürdü; o dövlətin özü yox idi, amma Arqışti ona paytaxt tikdirirdi. Çünki o hay idi və ancaq haylara məxsus olan dahiyənə uzaqgörənliklə bilirdi ki, minillər keçəcək, Rusiya adlı bir dövlət yaranacaq, o dövlətin padşahı Dəli Petronun ağına dəli bir fikir gələcək ...

1918-ci ildə Ararat Respublikası adlı ilk hay dövləti yarandıqı vaxtdan 2700 il əvvəl – e.ə. 782-ci ildə urartu çarı I Arqışti İrəvan şəhərinin əsasını qoyub (o

vaxt onun adı İrpunu idi), Armavir şəhərini (o vaxt onun adı Arqıştihinili idi) tikdirib. Bu deyilənləri təsdiq edən urartu sənədi indi də durur; orada yazılıb: “Mən, Menuanın oğlu Arqışti Haldi allahının əmriylə İrpunu qalasını tikdirdim ki, düşmən ölkəni ram edim, Biainili ölkəsini daha da gücləndirəm. Bu yer boş səhra idi, orada əvvəllər heç bir tikili olmayıb. Mən çox işlər gördüm, Hate və Supane ölkələrindən 6600 döyüşçü gətirib orada məskunlaşdırdım.”

İrəvan qədim urartu şəhəridi. Onun əsasını e.ə. 782-ci ildə urartu çarı Arqışti qoyub; adı da o vaxtdan qalıb İrpunu – İrəvan. Sonrakı dövrdə minillər boyu orada türklər yaşayıb. Türk diyarı Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi paytaxtı İrəvan şəhəriydi ora. 1673-cü ildə fransız səyyahı Jan Şarden Səfəvilər dövlətini gəzərkən Çuxur-Səəd bəylərbəliyində və onun paytaxtı İrəvan şəhərində də olub. Şarden öz kitabında yazır ki, İrəvanda 800 ailə var, onların hamısı türkdü, hamısı müsəlmandı. 1828-ci ildə baş vermiş rus işğalı vaxtı ora Azərbaycanın İrəvan xanlığının mərkəziydi; İrəvan xanlığının xanı da türk idi, əhalisi də. Minillər boyu orada yaşamış azərbaycan türkü urartu çarı Arqıştinin ruhuna hörmət əlaməti olaraq İrpunu – İrəvan adını dəyişməyib.

Urartu çarı Arameni özəlləşdirib hay padşahı Aram kimi qələmə verən “hay alimləri” digər urartu çarlarından da imtina etməzdilər və böyük bir canfəşanlıqla bərk əlləşib-vuruşurlar ki, hay qəbiləsini onlara calasınlar. Amma heç nə alınmır – sudaboğulanın saman çöpündən yapışması kimi, çox gülünc bir şey

alınır. Cəhdlər o qədər mənasızdır ki, qraf de Şöle demişkən, belə şeyləri eşidəndə adam xəcələtdən bilmir neyləsin.

Urartu çarı I Arqışti müharibələr zamanı ələ keçirdiyi hərbi əsirlərdən 6600 nəfəri yeni işğal etdiyi əraziyə – Araz çayının vadisinə göndərüb ki, İrpanu qalasının tikintisində onlardan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunsun. O əsirlərin etnik mənsubiyyəti barədə nə urartu mənbələrində, nə də digər tarixi mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Bu gün 6600 hərbi əsirin etnik mənsubiyyəti barədə hansısa bir fikir söyləmək cəhdinin özü cəfəngiyyatdır. Ona görə də dünyanın heç bir alimi bu məsələylə maraqlanmır və 6600 hərbi əsirin milli mənsubiyyəti tədqiq olunmur. Amma “hay alimləri” Arqıştinin hərbi əsirlərini manşırılalırlar. Elə təsəvvür yarana bilər ki, onlar nəşə araşdırır, yorulmadan çalışaraq tədqiqat işi aparırlar. Yox, elə deyil. “Hay alimləri” heç bir araşdırma aparmadan iki əsrdir yazırlar: “Ola da bilər ki, 6600 hərbi əsir milliyətcə hay olub.”

Elmdə bu cür mülaizələrə ehtimali fikir, yaxud fərziyyə deyilir. Fərziyyə irəli sürmək olar və bu nəinki qəbahət deyil, əksinə, lazımdır. Amma fərziyyə irəli sürən onu sübut etməyi bacarmalıdır, – məsələnin bütün çətinliyi də bundadır. Əgər fərziyyə faktlarla sübut olunmursa, o, yalan sayılır və elmdən kənar edilir. İki yüz ildi “ola da bilər ki, 6600 hərbi əsir milliyətcə hay olub” deyən “hay alimləri” bu günəcən o əsirlərdən heç olmasa birinin, tək bircə nəfərin hay olduğunu sübut etməyiblər. Çünki bu, mümkün de-

yil. – Belə fərziyyəyə nə var? Ona qalsa, mən də öz fərziyyəmi irəli sürüb deyirəm: ola da bilər ki, 6600 hərbi əsir başqa planetdən gələnlər imiş (rus dilində onlara инопланетяне deyirlər). Buyurun, bu da mənim fərziyyəmə.

Əgər “hay alimləri” 6600 hərbi əsirin milliyyətə hay olduğunu sübut eləyə bilsələr, mənim fərziyyəmə də sübut olunacaq və o halda tam əminliklə deyə bilərik ki, başqa planetdə yaşayan insanlar etnik haylardı. Deməli, bu günə qədər mif olan Hayk imperiyası, Dyakonovun həqarətlə “гипотетическое армянское царство” adlandırdığı dövlət fərziyyə deyil, sonsuz qalaktikanın hansısa planetində elə bir dövlət, həqiqətən, mövcuddur.

Hayları indi dövlət qurduqlar əraziyə rus çarları İrandan, Türkiyədən, Suriyadan, avropa ölkələrindən, hətta Rusiyanın özündən köçürüb məskunlaşdırıblar. Erməni köçü sovet hakimiyyəti illərində də davam edirdi, indi də davam edir. Təkrar biliyin anasıdır və təkrar da olsa, yenə deyirik: bir vaxtlar Qədim Urartunun şəhəri olmuş İrpunuda və bütün ətraf ərazilərdə minillər boyu türklər yaşayıb; Səfəvilər dövlətinin Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi idi ora, Azərbaycanın İrəvan xanlığı idi, xanı da, əhalisi də türk idi. – Orada haya yer qalmır. Lakin iş elə gətirib ki, hayları dünyanın dörd bir yanından köçürüb orada məskunlaşdırıblar. İndi növbə haylarındı: onlar qışqırıb səs-küy salmalıdırlar ki, bu torpaq bizim ulu babalarımızın olub.

Rus yazıçısı Qrboyedov haylara bələd idi, nə yuvanın quşu olduqlarını yaxşı bilirdi, ona görə də rus çarı

I Nikolaya yazırdı ki, əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdırılmasına icazə verəsiniz; onlar elə tayfadılar, bir neçə il yaşadıqdan sonra bütün dünyaya car çəkəcəklər ki, bura bizim ulu əcdadlarımızın torpaqlarıdır.

Rus çarları erməniləri azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırdılar. Sonra da söz ermənilərə verildi: onlar var gücləriylə qışqırıb aləmə car çəkməliydilər ki, ay camaat, eşidin, bilin, bura bizim dədə-babamızın topağıdır. Amma tək elə qışqırmaqla iş bitmir, Strabon demişkən, fakt lazımdır. Fakt isə yoxdur. Fakt yoxdursa, fərziyyə uydurmaq olar: üç min il əvvəl urartu çarı Arqışti İrpunu qalasını tikdirəndə Araz çayının vadaisinə 6600 hərbi əsir göndərmişdi ki, tikinti işlərində onlardan istifadə olunsun; ola da bilər ki, o əsirlər milliyyətə hay olub və bununla da sübut olunur ki, İrəvan şəhərini üç min il əvvəl haylar tikib, sözün qıyası, bura bizim dədə-baba torpağımızdır. – Hay tarixi belə yazılır, bu cür cəfəngiyyatlara əsaslanıb yazılır.

HAYK İMPERİYASI

“Hay alimləri” bərk əlləşib-vuruşurlar ki, hay dövlətini heç olmasa kağız üzərində yaratsınlar. Qədim hay dövlətinin yaranmasıyla bağlı bir nağıl var. Guya, nə vaxtsa belə bir dövlət olub. Amma nağıllardakı dövlətlər kimi, qədim hay dövlətinin də zamanı, məkanı, paytaxtı, sərhədləri və qonşuları barədə heç nə məlum deyil. Bu nağılı bizim eramın beşinci əsrində yaşamış hay keşişi Moisey Xorenli uydurub. Nağılda deyilir ki, biri vardı, biri yoxdu, lap qədim zamanlarda Hayk adlı bir hökmdar var idi. Yaxşı padşah idi deyə, ölkəni onun şərəfinə Hayk, əhalini isə haykid adlandırırdılar.

Nağıl dili yüyrək olar, beləcə illər ötdü və günləri bir günü Hayk öldü. Aram adlı bir kişi hakimiyyətə gəldi. Aram özgəsi deyildi, hayk nəslinin nümayəndəsiydi. O, qonşu dövlətlərin hamısını işğal edib Hayka birləşdirdi və xüsusi bir fərman verdi ki, hamı hay dilini öyrənməlidir. Camaat başladı hay dilini öyrənməyə. Tez bir zamanda yüzlərlə xalq öz ana dilini unudub ancaq hay dilində danışdı. Aram şah çox böyük işlər gördüyü üçün ölkənin adını dəyişib onun şərəfinə Armina qoydular. O vaxtdan da ölkə əhalisi haykid yox, armenin adlandı.

Strabon yazırdı ki, rəvayət, nağıl, təmsil, qaravəlli və bu qəbildən olan uydurmalar mifologiya üçün yaxşıdır, tarix yazmaq üçün həqiqət lazımdır. Qədim hay

dövlətiylə bağlı tarixi mənbələrdə fakt yoxdur. Fakt yoxdursa, ümid qalır fərziyyəyə: fərziyyəni uydurub atırsan ortaya, mübahisə qızıdır, baş qarışıdır. Sonra başqa bir fərziyyə uydurursan və belə-belə vaxt keçir.

Hay dövlətinin yaranmasıyla bağlı Xorenlinin nağılını araşdırmağa dəyməz. Amma “hay alimləri”nin son yüz ildə işləyib hazırladıqları iki fərziyyəyə ötərgi də olsa nəzər salmaq lazımdır. Bu fərziyyələrin oxşar cəhəti ondan ibarətdir ki, hər ikisi Moisey Xorenlinin nağılından götürülmüş detallarla bəzədilibdi. Onların əsas xüsusiyyəti isə odur ki, ancaq fərziyyə olaraq qalırlar və bundan qabağa gedə bilmirlər. Ona görə də sovet alimi Dyakonov “fərziyyədə möcud olan erməni çarlığı” terminindən istifadə edirdi.

Görmüşük, alim olan kəs hansısa məsələ barədə fikir bildirəndə başqalarının fikirlərindəki müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları qeyd edir. Amma “hay alimləri”nin iş üsulu fərqlidir. Bir azərbaycan atalar misalında deyilir: it itin ayağını tapdamaz. – Hay alimləri də belədi. Onlar heç vaxt biri-birini tənqid etmir; bir “hay alimi” onunla əks mövqedə dayanan digər “hay alimi”nin nəyisə düz demədiyini heç vaxt dilinə də gətirməz. Əslində, bu, səbəbsiz də deyil. Rus alimlərinin təbirincə desək, “hay alimləri”nin yazdığı cəfəngiyyatdır. Onların yazdıqları toplum halında cəfəngiyyat olduğu kimi, hər birinin yazdığı da ayrılıqda cəfəngiyyatdır. Bir neçə cəfəngiyyatdan hansının düz olub-olmaması barədə danışmaq isə mənasızdır. Ona görə də “hay alimləri” biri-birinə mane olmur, hər kəs öz kabinetində oturub öz cəfəngiyyatını yazır.

Qədim hay dövlətinin yaranmasıyla bağlı fərziyyələrin birində deyilir ki, o dövlət e.ə. II əsrdə yaranıb, yüz ildən sonra dünya imperiyasına çevrilib, bizim eranın IV əsərində süquta yetib; qədim hay dövləti 600 yüz il ərzində müstəqil qurum kimi mövcud olub. Digər fərziyyədə isə deyilir ki, qədim hay dövləti e.ə. VI əsrdə yaranıb, beş yüz ildən sonra dünya imperiyasına çevrilib, bizim eranın IV əsərində tənəzzülə uğrayıb; qədim hay dövləti 1000 illik tarixə malikdir.

Beləliklə, "hay alimləri" qədim hay dövlətinin yaranma tarixiylə bağlı biri-birindən fərqli iki fərziyyə irəli sürürlər; onların böyük əksəriyyəti hesab edir ki, o dövlət e.ə. VI əsrdə yaranıb, yerdə qalanlar isə hesab edirlər ki, qədim hay dövləti e.ə. II əsrdə yaranıb.

Hər şeyi bir qırağa qoyub deyək ki, əgər, doğrudan da, tarixdə hay dövləti olubsa (əslində, tarixdə elə bir dövlət olmayıb, amma "hay alimləri"nin yazdıqlarına münasibət bildirmək üçün, tutaq ki, belə bir hadisə olubdu), onda o, mütləq mənada ya VI əsrə yaranıb, ya da II əsrdə. Əgər o dövlət VI əsrdə yaranıbsa, II əsrdə yarana bilməzdi. Yox, əgər II əsrdə yaranıbsa, VI əsrdə yarana bilməzdi.

Dövlət canlı orqanizm kimidir, onun da yaranma tarixi, mövcud olduğu dövr və nəhayət, sonu olur. Eyni bir adam həm 1910-cu ildə, həm də 1970-ci ildə anadan ola bilməz; onun həm 1910-cu, həm də 1970-ildə dünyaya gəlməsi barədə deyilənlər cəfəngiyyatdır. Dövlət də elədir. Amma qədim hay dövlətinin yaranma tarixiylə bağlı irəli sürülən fərziyyələrdə 400 il fərq olsa da, "hay alimləri" buna əsla fikir vermirlər;

onlar iki qrupa bölünüb hərəsi bir fərziyyəni müdafiə edir və heç vaxt da öz opponentlərini tənqid etmirlər.

“Hay alimləri” hərtərəfli hazırlıq keçdikdən sonra elmi fəaliyyətə başlayırlar. Yəqin ki, onların məntiq elmindən də xəbərləri var. Təkrar biliyin anasıdır və bu yerdə təkrar yerinə düşər. Formal məntiqin ziddiyyət qanununda deyilir ki, əgər iki mühakimənin birində hansısa şey haqqında nə isə təsdiq olunur, digər mühakimədə isə həmin şey haqqında bu fikir inkar olunursa, onda bu iki mühakimə eyni zamanda həqiqi ola bilməz. – Hay tarixi kitablarında qədim hay dövlətinin yaranma tarixiylə bağlı biri-birinə zidd olan iki mühakimə yürüdüldür. Məntiq qanunlarına görə, onlardan biri hökmən səhv olmalıdır. Əslində, biz hay tarixinə bir qədər bələdik, onun necə yazıldığından xəbərdarlıq və hay tarixini mükəmməl bilən mütəxəssislərin də fikirlərini nəzərə alıb, bəribaşdan tam əminliklə deyə bilərik ki, o mühakimənin hər ikisi səhvdir. Digər tərəfdən, bütövlükdə cəfəngiyyət, tarix yox, təmsil adlanan hay tarixində nəyinsə doğru olub-olmadığını yoxlamaq, məsələyə elmi yanaşılıb, məntiq qanunlarıyla təhlil etmək özü də səhvdir. Amma biz bunu edirik; bilərəkdən edirik. Çünki cəfəngiyyətin, həqiqətən, cəfəngiyyət olduğuna özümüz də əmin olmaq istəyirik.

“Hay alimləri”nin böyük əksəriyyəti iddia edir ki, qədim hay dövləti e.ə. VI əsrdə yaranıb. “Hay xalqının tarixi” adlı kitabların əksəriyyətində bu fərziyyə əsas götürülür və dövlətin məhz həmin dövrdə yaranmasını zəruri edən səbəblər göstərilir. Hətta tarixi

mənbələrə istinadən fərziyyənin düzgünlüyünü izah etmək cəhdləri də var. O səbəbdən biz bu məsələyə diqqət yetirməliyik.

“Hay alimləri” yazırlar ki, e.ə. VII əsrin sonunda Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı. Müxtəlif illərdə çap olunmuş “Hay xalqının tarixi” adlı bir neçə kitab əlimizin altındadır. Onların hamısı eyni fikri təkrar edib yazırlar: “Урарту исчезло, урартийцы исчезли.” – Qədim hay dövlətini yaratmaq üçün “hay alimləri” ilk öncə Qədim Urartunu yox etməlidilər ki, urartu ərazisində dövlət qursunlar; urartuluları yoxa çıxartmalıydılar ki, urartu xalqının əvəzinə tarix səhnəsinə özləri çıxsınlar. Ona görə də yazırlar: “Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı.”

Qədim hay dövlətini yaratmaq üçün əsas arqument kimi istifadə olunan “Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı” müddəasına dərhal da münasibət bildirmək lazımdır. O boyda dövlət – Qədim Urartu durduğu yerdə necə yox oldu? Nə olmuşdu: görünməmiş dəhşətli zəlzələ baş vermişdi, göydən daş yağmışdı, yoxsa Urartunu sunami dalğası vurmuşdu? Necə oldu ki, sayı milyonlarla ölçülən urartu xalqı durduğu yerdə birdən-birə yoxa çıxdı? Urartuluların başına nə gəldi: qar uçqununa düşdülər, yoxsa sel gəldi hamısını aparıb dənizə tökdü? Bəlkə, özgə planetdən gələnər urartululara qarşı kütləvi qırğın silahı işlədib, bir göz qırpımındaca hamısını məhv ediblər? Ön Asiyada yüzillərdi mövcud olmuş o boyda dövlət durduğu yerdə yox olub, sayı milyonlarla ölçülən ölkə əhalisi qəflətən yoxa çıxıb, amma o dövrün tarixi

mənbələri bu iki fəvqəladə hadisə barədə bir kəlmə də yazmayıblar, – belə şey mümkündürmü? “Urartulular yoxa çıxdı” o deməkdir ki, onların başına elə bir fəlakət gəlib, cəsədləri də tapılmayıb. Qeyd edək ki, bəşər tarixində heç vaxt belə dəhşətli hadisə baş verməyib. Amma “hay alimləri” yazırlar ki, belə bir hadisə olub və bu, urartuluların başına gəlib. Əgər elədirsə, bəs tarixi mənbələr niyə o barədə məlumat vermir?

O dövrdə, yəni ki, e.ə. VII və VI əsrlərdə baş vermiş az-çox diqqətəlayiq hadisələrin hamısı barədə tarixi mənbələr kifayət qədər ətraflı məlumat verirlər: skiflərin Ön Asiyaya gəlməsi, midiyalıları Assuriyanın əleyhinə qaldırmaları və bunun nəticəsində Midiya kimi böyük bir dövlətin yaranması, kimmerlərlə skiflərin toqquşması və skiflərin qalib gəlib Asiyada aparıcı qüvvəyə çevrilməsi,... Hətta adi bir məişət hadisəsi – skif çarı Partatuanın assuriya çarı Assurhiddinin qızına elçi göndərməsi, adi bir təbiət hadisəsi – e.ə. 585-ci ildə baş vermiş günəş tutulması da o dövrün tarixi mənbələrində öz əksini tapıbdı. Elə isə bəs necə olub ki, həmin vaxt baş vermiş iki fəvqəladə hadisə – Qədim Urartunun yox olması və sayı milyonlarla ölçülən urartu xalqının durduğu yerdə qəflətən yoxa çıxması – barədə tarixi mənbələr heç bir məlumat verməyiylər?

“Hay alimləri” yazırlar ki, e.ə. VII əsrin sonlarında Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı. Amma VII əsrin sonlarında nə Urartu yox olmadı, nə də urartulular yoxa çıxmadı. Urartu da dururdu, urartu xalqı da

və bu, höcətləşmə xatirinə deyilmiş söz deyil, tarixi mənbələr belə deyir. E.ə. VII əsrin son onilliklərində kimlərin urartu çarı olduğu da məlumdur: III Sərduri, Erimena və III Rusa. Bu adamlar 630-cu ildən 600-cu ilə qədərki otuz ildə urartu çarı olublar. Urartu nəinki VII əsrin sonlarında, heç VI əsrdə də yox olmadı: Midiyanın müttəfiqi kimi, o dövlətin e.ə. VI əsrdə mövcud olduğunu həmin dövrün tarixi mənbələri təsdiq edir; belə ki, 590-cı ilin yəhudi mənbələri və 549-cu ilin babil mənbələri Urartunun adını çəkir, vassal dövlət, yaxud satraplıq yox, Midiyanın müttəfiq olduğu barədə yazırlar. E.ə. VI əsrdə urartu çarı olmuş hökmdarların adları və onların hansı dövrdə hakimiyyətdə olduqları da məlumdur: III Rusa 605 – 590-cı illərdə urartu çarı olub, 590-cı ildən sonrakı onilliklərdə isə IV Rusa urartu çarı olub – tarixdə ona Rusanın oğlu Rusa da deyirlər. Sonuncu urartu çarları barədə tarixi mənbələr məlumat verib yazırlar ki, onlar midiya çarları Kiaksarla, Astiaqla bir sırada dayanan, onlardan fərqlənməyən hökmdarlar idi. Urartu yox olsaydı, onun çarları olmazdı. Dövlət var idi ki, onun çarları var idi. Urartu çarları var idi ki, adları tarixə düşüb.

Tarixi mənbələrdən etibarlı şahid yoxdur və onlar şaidlik edirlər ki, e.ə. VII əsrin ikinci yarısında Urartu yox olmadı, urartu xalqı da yoxa çıxmadı. Ümumiyyətlə, hansısa xalq minillər boyu bir ərazidə yaşayırsa, orada dövlət qurub əsrlər boyu onu saxlaya bilirsə, o xalqın durduğu yerdə yoxa çıxması barədə danışmaq üçün gərək başdanxarab manyak olasan. Dövlət zəifləyə bilər, vassal çarlığa – satraplığa, vilayətə çevrilə

bilər, amma durduğu yerdə yox ola bilməz. Sayı milyonlarla ölçülən xalqın dövləti müharibə vaxtı ağır məğlubiyyətə uğrayarsa, ölkə əhalisinin yüz min nəfəri qırılıb məhv olar, əlli min, lap uzağı yüz min nəfəri əsir düşər. Amma xalq durduğu yerdə yox ola bilməz. – Göründüyü kimi, ilkin yaxınlaşmadaca sübut olunur ki, yüzlərlə “hay alimi”nin onillər boyu işləyib hazırladığı növbəti fərziyyə də cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Əslində, bizə bu lazım idi və müzakirəni burada yekunlaşdırıb bilərik. Lakin maraq xatirənə baxmaq görək “hay alimləri” daha nə uydururlar.

... Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı. Ta qədim zamanlardan bəri Türkiyənin Malatya şəhərindən şimal-qərbdə məskunlaşmış hay qəbiləsi bu xəbəri eşidən kimi Urartuya tərəf yollandı ki, gedib orada özünə dövlət qursun. E.ə. XIII əsrdə Hett dövləti dağılından sonra hay qəbiləsi o ərazidə yaşayan qəbilə və tayfaların hamısını assimlyasiyaya uğradaraq həya çevirmişdi; müstəqillik əldə edib bütün istiqamətlərdə öz ərazilərini genişləndirirdi, eyni zamanda həm də cənuba və şərqə doğru hərəkət edirdi; yolüstü qarşısına çıxan xalqları assimlyasiyaya uğradırdı – hamısını çevirib hay eləyirdi. – “Hay alimləri” belə yazır.

Deməli, hay qəbiləsi cənuba və şərqə doğru hərəkət edirmiş. Hərəkətin başlanğıc nöqtəsi kimi Malatyanın şimal-qərbi götürülür, istiqamət də məlumdur, vaxt da – 600 il. Məlum olmayan yeganə parametr sürətdi. Ən yavaş sürətlə hərəkət edən tısağa Malatyadan cənub-şərq istiqamətdə hərəkətə başlasa, altı yüz ildən sonra gedib Hindistana çıxardı. Altı yüz il idi bu qə-

bilə çöllərə düşüb nə gəzirdi, kimi axtarırdı? Ağzında qəbilə deyirsən; qəbilə qaxılar oturur yerində, öz isti mağarasını, ulu əcdadlarından miras qalmış çay vadisini, münbit meşəni tərk edib uzaqlara getməz.

Başqa xalqlar gecə-gündüz yatmır, işləyib tər tökürdülər: heyvan saxlayır, yer şumlayır, əkib-biçirdilər ki, bir təhər dolana bilsinlər; dövət qururdular ki, yadelli işğalçılardan qoruna bilsinlər. Haylar isə dövlət qurmaq barədə fikirləşmirdilər. Belə baxanda, düz eləyirdilər. Əgər qəbilə halında müstəqil yaşamaq, hətta işğalçılıq müharibələri aparıb qəbilə ərazisini bütün istiqamətlərdə genişləndirmək mümkün idisə, dövlət nəyə lazımdı? Qəbiləni bir adam – qəbilə başçısı idarə edir. Dövlətə padşah lazımdı; padşahın vəziri, hərəmxanası olmalıdı. Dövlətə ordu, polis, məhkəmə, vergiyiğan, xəzinə, xəzinədar, mirzə, paytaxt, şəhər meri, səfirliklər,.. və s. və ilaxır lazımdır. Hay qəbiləsi, hələlik, lazımsız xərclərə yol vermək istəmirdi deyə, dövlət qurmağa da tələsmirdi. Qəbilə daim cənub-şərq istiqamətində hərəkət edir və bir də öz sevimli peşəsi olan assimlyasiyayla məşqul olurdu.

Assimlyasiya – belə baxanda pis peşə deyil. Hər xalqın bir hobbisi olur. Haylar da assimlyasiyanın köməyiylə başqa xalqları çevirib hay eləməyi xoşlayırlar. Lakin hay tarixi kitablarında tez-tez rast gəlinən assimlyasiya sözü bilmirəm nəyə görə mənim yadıma nağıllardakı tilsimkarların sehrlə çubuğunu salır. Tilsimkar öz sehrlə çubuğunu toxundurmaqla adamları daşa döndərirdi. – Bu, əlbəttə, yaxşı iş deyil və yaxşı ki, belə şeylər real həyatda baş vermir. Amma

sevinməyə dəyməz. Oxşar hadisə real həyatda olub və bu gün də olur: haylar bir toxunuşla adamların millətini dəyişir, onları çevirib hay eləyirlər.

Beləliklə, Urartu yox oldu, urartulular yoxa çıxdı. Xəbər bütün dünyaya yayıldı və hay qəbiləsi də bunu eşitdi. Həmin vaxt hay qəbiləsi həmişəki kimi, cənub-şərq istiqamətində hərəkət edir, qarşısına çıxan xalqları çevirib hay eləyirdi, yəni ki, assimlyasiya ilə məşqul olurdu. İşin qızqın vaxtı xəbər gəldi ki, bəs belə-belə, Urartu yox olub, urartulular yoxa çıxıb. Hay qəbiləsi bu xəbəri çoxdan gözləyirdi. Qəbilə müdrikləri bilirdilər ki, gec-tez Urartu yox olacaq, urartulular yoxa çıxacaqlar. Ona görə də e.ə. XIII əsrdə Hett dövləti dağılanda hett xarabalıqlarında dövlət qurmadılar, VIII əsrdə kimmerlər Frigiyanı dağıdanda frigiya xarabalıqları üzərində də dövlət qurmadılar. Hay qəbiləsi o xarabalıqları bəyənmədi. Çünki xarabalığın ikisi də müharibə nəticəsində yaranmışdı. Hett dövlətini “dəniz xalqları” adlanan tayfalar çapıb-talamışdılar, Frigiyanı kimmerlər talayıb viran qoymuşdular. Heç nə qalmamışdı, necə deyərlər, arı yer, quru yer. O yerləri abadlaşdırıb təzədən əvvəlki görkəmə salmaq üçün onillərlə işləyib tər tökmək lazım idi. Hay qəbiləsi bunu bacarmazdı. Çünki çox azsaylı və zəif qəbiləydi. Hay qəbiləsi elə xarabalıq axtarırdı ki, orada hər şey yerli-yerində olsun: səhərlər, kəndlər gözəl və abad, qurulu evlərin bir daşı da tərپənməyib, buyur, gəl, yiyə dur, xan balası kimi yaşa; zəmilərin taxılı biçilib, döyülüb, anbarlara yığılıb; bağlarda məhsul yetişib: bal kimi salxımların, qırmızıyanaq almaların,

kəhrəba kimi sapsarı heyvaların gözü yollarda qalıb ki, görəsən, onları nə vaxt dərib yeyəcəklər; örüşdən qayıdan inəklər yiyəsiz evlərin qapılarında mələşə-mələşə qalıblar, onların dolub-daşan yelinindən ağappaq süd axıb yerə tökülür, Allahın dilsiz-ağızsız heyvanlarını sağan, yiyə duran bir adam: hazıra nazir lazımdı.– Hay qəbiləsi belə xarabalıq axtarırdı və axır ki, öz istəyinə çatdı: bu günə qədər də elmə məlum olmayan səbəblər üzündən urartu xalqı durduğu yrdə yoxa çıxmışdı; yüzillər boyu urartu xalqının yaratdığı hər şey: qurulu dövlət, abad şəhərlər və kəndlər, bağlar, tarlalar, yollar, kəhrizlər, mal-qoyun sürüləri, taxıl anbarları yiyəsiz qalmışdı; o xalqın mədəniyyəti, tarixi, tarixi abidələri yiyəsiz qalmışdı. Hay qəbiləsi vaxt itirmədən Urartuya gedib o mirasa yiyə durmalıydı; hər şeyi öz adına çıxmalıydı. Əsas məsələ də bu idi.

“Hay alimləri”nin yazdıqlarından belə məlum olur ki, Urartuya getmək üçün hay qəbiləsi üzüşərqə doğru hərəkət edib; yəni ki, qəbilə Urartudan qərb-də imiş. Onda belə çıxır ki, altı yüz il ərzində qəbilə hərəkət etməyib. Digər tərəfdən də “hay alimləri” yazırlar ki, qəbilə bir yerdə dayanmır, daim cənub-şərq istiqamətində hərəkət edirdi. Əgər elədirsə, onda qəbilənin hərəkəti dairəvi trayektoriya üzrə baş vermiş, yəni, qəbilə Malatya tərəfdəki mağaralardan birindən çıxıb o birinə girmiş. – Bu ehtimal daha real görünür. İngilis yazıçısı Qoldinq daş dövründə yaşamış qəbilələrin həyatını çox gözəl öyrənmişdi və o yazır ki, qəbilələr bütün il boyu eyni mağarğda yaşa-

mırdılar: ilin isti vaxtları açıq tipli mağaralara köçür, payız-qış mövsümündə isə ancaq bir girişi olan qapalı mağaralarda məskunlaşdırdılar. Hər necə olsa da, hay qəbiləsi gedib çıxır Urartuya. Deyir, nağıl dili yüyrək olar, – “hay alimləri” də beş-altı cümlə ilə assimlyasiya həyata keçirərək urartu xalqını çevirib hay eləyirlər. Çox qısa müddətdə sayı on milyon olan əhali düzəldib, dərhal da monoetnik, yəni ki, vətəndaşlarının hamısı bir nəfər kimi ancaq hay dilində danışan dövlət qurdular.

Deməli, Urartutya gedən hay qəbiləsi dövlət qurmaq üçün ilk növbədə əhali məsələsini həll etdi: urartu xalqını assimlyasiya yoluyla çevirib hay elədi. Hər halda, “hay alimləri” belə yazırlar. Digər tərəfdən də yazırlar ki, Urartuda urartulu qalmamışdı – onlar hamısı yoxa çıxmışdı. Urartuda urartulu yox idisə, hay qəbiləsi kimi assimlyasiya edirdi? Hay qəbiləsi urartuluları assimlyasiya edirdisə, urartu xalqının nəyi yoxa çıxmışdı?

“Hay alimləri”nin uydurduğu növbəti cəfəngiyyat ətrafında mübahisə bir kilo əti bişirib yeyən və “əti pişik yedi” deyib, ərini aldatmaq istəyən arvadla Molla Nəsrəddinin mübahisəsinə bənzəyir. Molla Nəsrəddin ağıllı adam idi, o saat bildi ki, arvadı yalan danışır və eləmə tənbellik, pişiyi tərəziyə qoyub çəkdi. Pişik düz bir kilo gəldi. Molla kinayəylə arvadına baxıb dedi: “Pişik budu, ət hanı? Ət budu, pişik hanı?”

Beləliklə, hay dövlətini qurmaq üçün “hay alimləri”nin istifadə etdiyi əsas arqument – Urartu yox oldy, urartulular yoxa çıxdı – səfehçəsinə uydurulmuş növbəti cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil.

BISÜTUN

Düzü, mən bilmirdim, amma, sən demə, qədim hay dövlətinin yaranmasını təsdiq edən sənəd artıq tapılıbdı. “Hay alimləri” yazırlar ki, o sənəd Bisütun qayaüstü yazılarıdı. Burada bir haşiyə çıxıb xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, Bisütun qayaüstü yazıları çox etibarlı tarixi mənbə sayılır. Əgər hay dövlətinin yaranması Bisütunda öz təsdiqini tapıbsa, bunun qarşısında söz demək, etiraz etmək, nə iləsə razılaşımaq mümkün olmayacaq.

Əhəmənilər dövləti yarandıqdan iyirmi beş il sonra ciddi problemlərlə üzləşdi. İmperiyanın böhranı adlanan o dövr II Kirin oğlu Kambizin hakimiyyətdə olduğu illərə təsadüf edir. Düzdür, Kambizin dövründə Misir işğal olundu, imperiyanın sərhədləri daha da genişləndi; amma, hər halda, o, ağıllı hökmdar deyildi. Misirdə gedən müharibəylə əlaqədar olaraq, Kambizin uzun müddət paytaxtda olmaması, ölkə daxilində baş verən hadisələrə nəzarət edə bilməməsi onunla nəticələndi ki, Qaumata adlı bir midiyalı hakimiyyəti ələ keçirib özünü şah elan etdi. Hadisə baş verən vaxt Kambiz Misirdəydi. Xəbəri eşidən kimi bildi ki, hakimiyyəti zəbt edən adam özünü II Kirin oğlu Bardi kimi qələmə versə də, bu, mümkün deyil. Bardi o dünyadaydı və bunu kim bilməsə də, Kambiz yaxşı bilirdi. Çünki onu özü öldürmüşdü: Kambiz hakimiyyətə gələndən sonra öz qardaşı Bardini edam etdirmişdi. Amma bunu çox az adam bilirdi.

Kambiz öz yaxın adamlarını başına yığıb əhvalatı onlara danışdı. Dedi ki, özünü Bardi kimi qələmə verən adam hər kimdisə yalan deyir; o, şah ailəsinin üzvü deyil, nəyin bahasına olursa-olsun, onu məhv edib hakimiyyəti yenidən əhəmənilər sülaləsinə qaytarmaq lazımdır. Əhəməni zadəganları sui-qəsd planı hazırladılar. Sui-qəsd baş tutdu. Özünü II Kirin oğlu Bardi kimi qələmə verən Qaumata öldürüldü. Əhəmənilər sülaləsi yenidən hakimiyyəti ələ aldı. Sui-qəsdin əsas təşkilatçılarından biri və ən fəal icraçısı Dara taxta çıxdı.

Əhəməni şahı I Dara mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün vassal dövlətlərin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmağa başladı. Nəticədə əhəmənilər dövləti adlanan nəhəng imperiyada aləm qarışdı: Babil ayrıldı, Elam ayrıldı; Parfiya, Qirkaniya, Midiya, Urartu, Suriya, Misir və digər çarlıqlarda üsyanlar başladı, – imperiyanın böhranı bu idi. Lakin Əhəmənilər dövləti hələ güclüydü və üsyanları silah gücünə yatırda bildi.

I Dara Əhəmənilər dövlətini böhrandan xilas etdi. İmperiyanın tarixində baş vermiş bu iki hadisə: saraydaxili çevriliş və dövləti məhvə aparan ölkədaxili ixtişaşlar yaddan çıxmağa bilməzdi. Qədim dövrün hökmdarları bu cür hadisələr barədə nəsə bir iz qoymağa çalışırdılar. Əhəməni şahı I Dara da belə etdi: e.ə. 520-ci ildə Bisütun qayaüstü yazılarını yazdırdı.

Bisütun qayaüstü yazıları çox qiymətli tarixi mənbə hesab olunur. Tarixçilərin yekdil fikri belədir ki, e.ə. VI əsrdə baş vermiş bir çox mühüm hadisələr barədə dəqiq məlumat Bisütundadır. “Hay alimləri” də Bisü-

tuna istinad edirlər. 2500 il əvvəl yazılsa, da Bisütun yazıları sağ-salamat durur; İranın Həmədan şəhərindən yüz kilometr qərbdə, Mesopotomiyadan Qədim Midiyanın mərkəzi Ekbatana gedən yolun qırağında kə qayalara həkk olunmuş yazı indi də durur. – Dara uzaqgörən adam idi, Bisütunda aparılan yazı-pozu işləri başa çatandan sonra göstəriş vermişdi ki, oraya çıxmaq üçün istifadə olunan cığır və pilləkanların hamısı dağıdılsın. Ona görə də yazı salamat qalıb.

Qədim dövrün hökmdarları belə yazılar yazmaq-la bəşəriyyət qarşısında əvəzsiz xidmət göstəriblər. Gələcək nəsillərə ünvanlanmış bu cür mesajlar vəsitəsilə onlar öz gördükləri iş barədə bir növ hesabat verirdilər. Hökmdarlar onu da bilirdilər ki, dünyada ağılsız və qanmaz adamlar var, onlardan kimsə yazını pozar, qayaları və saxsı lövhələri sındırar; bilərəkdən, ya da qanmazlıqdan tarixi saxtalaşdırar. Tarix bəşəriyyətin tərcümeyi-halıdır. İnsan oğlu istəyir ki, tarix düz yazılsın, saxtalaşmaya yol verilməsin. Şeytan isə, əksinə, istəyir ki, insan övladının gördüyü işlərin izi qalmasın, tarix saxtalaşsın.

Hökmdarlar tarixdə iz qoymaq üçün nəşə yazırdılar. Eyni zamanda həm də qabaqlayıcı tədbir görür, yazılı qayalara gedən cığırları, yolları dağıdırdılar, pilləkənləri uçururdular. Bəzən bu da kömək etmirdi və hökmdarlar bilirdilər ki, tək elə cığırları, pilləkənləri dağıtmaq-la iş bitmir. Ona görə də insanlara mü-raciətlə yazırdılar: “Ey insan! Əgər sən adam balası-sansa, Şeytan oğlu İblis deyilsənsə, Allahdan qorx! Bu yazıya əl vurma, pozma, sındırma. Əgər sən bu yazını

pozsan, sındırsan, xarab eləsən, ya da kimisə öyrədib desən ki, get o yazını poz, sındır, xarab elə, o adam da sənin sözünə baxıb dediyin kimi eləsə, Allah sənin də, onun da evini yıxsın, yurduunu tarmar eləsin, yer üzündən nəslinizi kəssin!”

Qılıncından qan daman hökmdarlar, zəhmi dağlar titrədən cahangirlər də İblisdən ehtiyat edirdilər. Azərbaycan atalar misalında deyilir ki, itlə dostluq elə, çomağı yerə qoyma. Nə qədər ki, dünyada İblis var, gərək işini ehtiyatlı tutasan. Azərbaycan xalqı da bunu deyir: “Ehtiyat igidin yaraşığıdı. Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz.” – Bu sözləri sənin uluların deyib. Sən də ehtiyatlı ol. Bil və agah ol: İblis sənin hər şeyinə göz dikib; yurdunda, vətəninə nə olubsa və nə varsa hamısında gözü var onun. Gecə-gündüz yatmır o! Sən də ayıq ol! Ehtiyatı əldən vermə. – Ehtiyat igidin yaraşığıdı. Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz.

Urartu çarlarından çoxlu yazı qalıb. E.ə. 782-ci ildə Yerevan şəhərinin əsasını qoymuş urartu çarı I Arqışti öz yazılarının birini belə başlayır ki, mən Menuanın oğlu Arqıştiyəm, Biainilinin çarıyam, – urartu çarları öz ölkələrini Biainili adlandırırdılar, onlar “Urartu” sözü işlətmirdilər. Arqışti sonra yazır: “Kim bu yazını pozsa, sındırsa, başqasını bu işə məcbur etsə, desə ki, get yazını poz, xarab elə, o adam da deyiləni eləyb “Mən sənin dediyini elədim” desə, qoy Haldi, Teyşeba, Şivini allahları onların özünü də, ailələrini də məhv etsin.”

“Urartu çarlarının səlnaməsi” adlanan yazıların hamısı bu cür xəbərdarlıqla başlayır. Görünür,

o hökmdarlar hiss edirmişlər ki, əsrlər keçəcək, yer üzündə bir tayfa peyda olacaq, onun işi- gücü ancaq özgə xalqların tarixini, nağılını, dastanını, tarixi abidələrini, məbədini, torpağını,..., hətta adamlarını da oğurlayıb öz adına çıxmaqdan ibarət olacaq. Onlar tarixi mənbələrdə yazılanlara da əl qatacaqlar. Yazıları məhv etmək bir yana, hətta pozub özlərinə sərf eləyən şəkllə salacaqlar. Onlar Allah evi olan məbədlərdəki yazılara da əl qatmaqdan çəkinməyəcəklər, o yazıları da pozub, oraya öz adlarını yazacaqlar. Çünki Allahdan qorxmurlar, Şeytana qulluq edirlər. Fransız filosofu Volter deyirdi: allahsız qadağa yoxdur.

“Hay alimləri”nin yazdığı kimi, əgər, doğrudan da, e.ə. VI əsrdə on milyon əhalisi olan və hamı bir nəfər kimi ancaq hay dilində danışan, hərbi gücə yox, hay qəbiləsinin milli maraqlarına əsaslanan yeni tip dövlət yaranmışdısa, o dövrün tarixi mənbələrində bu öz əksini tapmalıydı. Lakin tarixi mənbələr susur və bu yerdə məsələ qəlizləşir. Amma, sən demə, “hay alimləri” tarixi mənbə məsələsini də həll ediblər və yazırlar ki, I Dara Bisütunda yazıb: mən, əhəməni padşahı Dara hay dövlətinin yarandığını təsdiq edirəm. – Necə deyərlər, yazıya pozu yoxdur. E.ə. VI əsrdə baş vermiş bir çox hadisələr barədə ən doğru məlumat Bisütundadır və əgər I Dara, həqiqətən də, Bisütunda, tutaq ki, yazıbsa “Mən hay dövlətini yaratdım. Düzdür, dövlət içində dövlət yaratmaq düz deyil. Əvvəla, ona görə ki, o biri satraplıqlar bundan nümunə götürər və onsuz da parçalanmaqda olan dövlət dağılıb məhv olar. Amma mən hər şeyi nəzərə almışam və bu ölkə-

nin padşahı kimi, dövlət içində yeni bir dövlət yaratdım. O dövləti lap qədim zamanlarda mövcud olmuş, amma hansısa naməlum səbəblər üzündən durduğu yerdə yox olmuş, camaatı da hamı bir nəfər kimi yoxa çıxmış Urartunun ərazisində yaratdım. Adını Arminə qoydum. Arminanın paytaxtı Tuşpa şəhəri olacaq. Mənim dövlətimdə rəsmi dövlət dili arami dilidir. Arminada isə dövlət dili hay dili olacaq...” – Dara təxminən belə bir şey yazıbsa, nəyəsə etiraz etmək mümkün olmayacaq. Amma nəzərə almaq lazımdır və heç vaxt da unutmaq olmaz ki, “hay alimləri”nin nəfəsi yalanla gedib-gəlir, onların bir kəlmə sözünə də inanmaq olmaz. Öz cəfəng tarixlərini yazarkən tarixi mənbələrdə yazılanlarla hesalaşmadıqları bir yana, oradakı yazıları tamam başqa cür yozmaqları da bir yana, “hay alimləri” tarixi mənbələrə əl qatır, orada yazılanları pozur, öz istədikləri şəkllə salırlar.

Bu il mart ayının 24-də Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində çıxış edərkən göstərdim ki, Akademiyanın nəşrlərində və bir sıra jurnallarda Ermənistanın qədim heroqlif yazıları haqqında məqalələr dərc edilib. Həmin məqalələrdə ərəb əlifbasıyla yazılmış yazılar e.ə. XIX – XVII əsrlərə aid həyas heroqlifləri kimi qələmə verilib. O vaxt mən belə hesab edirdim ki, yalnız şifahi iradla kifayətlənmək olar. Lakin S. Ayvazyanın müxtəlif idarələrə, o cümlədən Ermənistan SSR EA Rəyasət Heyətinə göndərdiyi məktublar göstərir ki, o, mənim Rəyasət Heyətindəki çıxışımı səhv hesab edir. Ona görə də, xahiş edirəm, mənim iradlarımı dərc edəsiniz. S. Ayvazyan özünün bir sıra məqalələrində e.ə. XIX əsrə aid heroqlif yazılarını tapıb üzə

çıxartması barədə məlumat verir, heç bir çətinlik çəkmədən onları oxuyur və tərcümə edir. Ermənistan SSR EA-nın "Xəbərləri"ndə hayas heroqlifləriylə yazılmış pulların şəkilləri verilmişdir. Üzərindəki yazılar pozulub silinməkdə olan bu pullar bizim eramın XII –XIII əsrlərinə aiddir, Eldəgizlər sülaləsindən olan Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən zərb edilmişdir.

Kursivlə yazılmış bu cümlələr sovet alimi, akademik B. Piotrovskinin "Ermənistan SSR EA Tarix İnstitutunun Elmi Xəbərləri" adlanan jurnalın 1971-ci il üçüncü nömrəsində dərc olunmuş məktubundan götürülmüşdür. Akademik Piotrovski Ermənistan Elmlər Akademiyasında çıxış edərək "hay alimləri"nə deyib ki, siz tarixi saxtalaşdırırsınız, özü də ağıncı çıxardırsınız. Lakin bu çıxışın heç bir köməyi olmadı. "Hay alimləri" Ayvazyan və Mkrtçyan Akademiyasının nəşrlərində və bir sıra jurnallarda, o cümlədən Avropada ingilis dilində nəşr olunan jurnallarda öz fantastik kəşfləri barədə məqalələr çap etdirirdilər. Sözün qıyası, "hay alimləri" dünyaya səs salmışdılar. Nəhayət, iş o yerə çatdı ki, akademik Piotrovski bu rəzalətə dözmədi, "hay alimləri"nin əməlləri barədə Ermənistan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyinə şikayət etdi, Akademiyanın "Elmi Xəbərlər" dərgisində onun şikayət məktubu çap olundu.

Ayvazyan öz məqalə və monoqrafiyalarında iddia edirdi ki, 4000 il əvvələ aid olan qədim hay heroqlifləri tapıbdı. Hay heroqlifiylə minillər öncə yazılmış mətn hay dilində olduğu üçün "hay alimi" onu çox asanlıqla oxuya bilir. Müasir hay dilinə tərcümə olun-

muş cümlələrdən birində ifadə olunmuş fikir xüsusiylə diqqətəlayiqdir: “Allah öz mərhəmətini Akopdan əsirgəməsin, bu çeşməli bulaqlar əbədilik ona verilmişdir.” – Belə yerdə deyir: mus-mus eləyincə birdəfəlik Mustafa de. Ayvazyan demək istəyir ki, sən demə, Yerevan ətrafındakı torpaqlar hələ dörd min il əvvəl Akop adlı erməniyə əbədi olaraq verilibdi və arxeoloji qazıntı zamanı tapılan daş kitabə, əslində, həm də mülkiyyəti təsdiq edən hüquqi sənəd – kupçidir. Həqiqətən, fantastik elmi nailiyyətdir! Lakin Ayvazyanın demək istədiyi Mustafa tək elə bundan ibarət deyil və o, tək də deyildi. Digər “hay alimi” Mkrtçyan isə Çexoslovakiyada ingilis dilində nəşr olunan jurnalda məqalə çap etdirib yazırdı ki, e.ə. ikinci minillikdə yaşayıb hökmdarlıq etmiş hay padşahlarına məxsus olan pul sikkələri tapıbdı, pulların üstündəki yazılar qədim hay heroqlifiylə hay dilində yazılıb. Jurnalda həmin pulların foto-şəkli də verilmişdi.

“Hay alimləri” öz fantastik kəşfləriylə bütün dünyanı heyrətə gətirdikləri bir zamanda akademik Piotrovski ilə Ayvazyan arasında yaranmış konflikt dərinləşirdi. Nəticədə işin üstü açıldı və məlum oldu ki, e.ə. XIX əsrə aid edilən daşı Ayvazyan Yerevan yaxınlığındakı Zeyvə adlı azərbaycanlı kəndinin qəbristanlığından oğurlayıb; daşın üstündə ərəb əlifbasının kufi xəttiylə yazılmış yazını “hay alimi” sağdan sola oxumaq əvəzinə, qəsdən soldan sağa oxuyur, özündən ora əlavələr edir və hayların milli maraqlarına uyğun şəkildə tərcümə edir. Daşın üstündə ərəb əlifbasıyla yazılmış “Əli... Qasım xan” fraqmenti aydın oxunur-

du. Ayvazyanın dörd min il əvvələ aid olan “qədim erməni daş kitabəsi” kimi təqdim etdiyi daşdakı yazının vur-tut bir əsr əvvəl, yəni eramızın XIX əsrində yazıldığı da müəyyən edildi. – “Hay alimi”nin əsl simasını nümayiş etdirən növbəti fantastik fırldaq da beləcə ifşa olundu.

Mkrtçyanın tapdığı pullara gəlincə, o da cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildi və tezliklə məlum oldu ki, onun e.ə. ikinci minilliyə aid olan “qədim hay sikkələri” kimi təqdim etdiyi pullar bizim eramın XII – XIII əsrlərində Eldəgizlər sülaləsindən olan Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən zərb edilərək dövriyyəyə buraxılmışdır. Pulların üstündəki yazı ərəb əlifbasıyla yazılıb. Lakin Mkrtçyan da Ayvazyanın yoluyla gəldərək, o yazıları sağdan sola yox, soldan sağa oxuyurmuş.

Ayvazyanla Mkrtçyanın fantastik elmi kəşflərini əldə əsas tutan “hay alimləri” heyrətamiz elmi nəticələr çıxardıb iddia edirdilər ki, qədim hay heroqlifi (tərsinə oxunan ərəb qrafikası) sonradan yaranmış bütün əlifbalar üçün bünövrə rolunu oynayıb; Urartu olmayıb, ancaq Hayasa olub; Van gölü ətrafındakı urartu mixi yazıları hay dilindədir, yəni ki, urartu xalqı hay dilində danışır, sözün qıyası, urartulular etnik hay olublar... Diqqət çəkən bir əsas məqam ondan ibarətdir ki, “hay alimləri” XX əsrdə özlərinə dövlət qurduqları ərazinin qədim zamanlardan bəri onlara məxsus olduğunu əsaslandırmaq üçün, eləcə də ümumbəşəri əhəmiyyətli fantastik elmi nəticələr əldə etmək üçün Yerevan yaxınlığındakı azərbaycanlı

kəndi Zeyvənin qəbristanlığından oğurladıqları qəbir daşından və bir də Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə məxsus olan pullardan istifadə edirdilər: olmayan tarixlərini yazmaq üçün azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət abidələrini özününküləşdirirdilər.

Tarix yazmaq üçün fakt lazımdır. “Hay alimləri”ninsə əlində fakt yoxdur. Amma onlar özlərini elə göstərirlər ki, guya, faktdan çox fakt var. Akademik Pitrovskinin gözü qarşısında baş vermiş məlum hadisə “hay alimləri”nin necə biabırçı vəziyyətə düşdüyünü əyani şəkildə nümayiş etdirən faktlardan ancaq biridir. Əslində, təcüblü heç nə yoxdur. Çünki cəfəngiyyət və təmsil adlanan hay tarixi əvvəldən axıracan bu cür yazılıb. Gələcəkdə də bu cür yazılacaq. Olmayan tarixi yazmaq üçün “hay alimi”nin başqa yolu yoxdur. Yeganə çıxış yolu tarixi saxtalaşdırmaq, qədim tarixi mənbələrdəki yazıları öz bildiyi kimi, tamam başqa cür yozmaq, imkan olan yerdə onlara əl qatıb pozmaq, xarab etmək, tərsinə oxuyub özündən nəşə əlavə etmək, özgə xalqların padşahlarını oğurlayıb öz adına çıxmaq və “qədim hay padşahları” kimi təqdim etmək, digər dövlətlərin pul sikkələrindəki yazını tərsinə oxuyub onları çox qədim zamanlarda yaşamış hay padşahlarının pulları kimi qələmə vermək və bu qəbildən olan digər fırılداqlara əl atmaqdan ibarət ola bilər. “Hay alimi” bu işlə də məşquldur.

Azərbaycan atalar misallarının birində deyilir: yalan ayaq tutar, yeriməz. Amma üzü üzlər görüb sırtlanmış “hay alimləri”nin yalanı neçə illər idi ayaq tutub yeriyirdi və birdən, durduğu yerdəcə dolaşdı. Adi bir

təsadüf nəticəsində misli görünməmiş cinayətin üstü açıldı: akademik B. Piotrovski “hay alimləri”ni ifşa etdi. Əgər cinayətin üstü isti-isti açılmasaydı, onillər keçəcəkdi, “hay alimləri” on-on beş məqalə və beş-altı monoqrafiya yazıb dünyaya səs salandan sonra cinayətin izini itirəcəkdilər: azərbaycan kəndi Zeyvənin qəbristanlığından oğurladıqları daşı küt alətlə döyüb quma çevirəcəkdilər, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin zərb etdirdiyi pulların üstünə sulfat turşusu, ya da nitrat turşusu töküb tanınmaz hala salacaqdılar və deyəcəkdilər ki, dörd min il torpağın altında qalandan sonra qədim erməni daş kitabəsi və qədim hay padşahlarının pulları açıq havada xarab olub, amma yenə sağ olsun erməni alimləri Ayvazyan və Mkrtçyan, məhz onların elmi fədakarlığı sayəsində nadir tarixi mənbələrdən istifadə edilərək onlarla elmi məqalə və yeddi-səkkiz sambalı monoqrafiya yazılıb.

“Hay alimi” tarixi faktlarla belə davranır. Ona görə də nə qədər qışqırıb “qədim hay dövlətinin yaranması faktı Bisütun qayaüstü yazılarında öz əksini tapıbdı” desələr də, onlara inanmaq olmaz. Bəribaşdan tam əminliklə demək olar ki, bu da növbəti yalandan başqa bir şey deyil. Amma, hər halda, baxaq görək Bisütunda nə yazılıb. Artıq qeyd edildiyi kimi, Bisütun yazıları sağ-salamat durur. Tarixçilər, şərqşünaslar XIX əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq Bisütun yazılarını cümləbəcümlə, sözbəsöz oxuyub araşdırıblar. Orada yazılanlar bu gün artıq sirr deyil.

Bisütun yazılarının əsas hissəsi fırlıdaq yoluyla hakimiyyəti ələ keçirib özünü şah elan etmiş Qauma-

ta barəsindədir. Yazıda onun adı maq Qaumata kimi işlənir. Çünki Qaumata midiyalıydı; midiya xalqının əsasını təşkil edən altı tayfadan birinin – maq tayfasının nümayəndəsiydi. Maqlar, əsasən, dini məsələlərlə məşqul olurdular deyə, midiya sarayında, sonrakı dövrdə isə əhəməni şahları sarayında onlar şah məsləhətçisi, yuxuyozan vəzifələrini tuturdular. Qaumata da maq idi, əhəməni sarayında nüfuz sahibiydi. Kambizin bir hökmdar kimi, zəif adam olduğundan onun da xəbəri var idi. Misirdə gedən müharibəylə əlaqədar olaraq, Kambizin uzun müddət ölkəni tərk etməsindən istifadə edən Qaumata hakimiyyəti ələ keçirdi. Lakin o, özünün kim olduğunu gizlədərək əhalini aldadıb deyirdi ki, guya, II Kirin oğlu Bardidir – Kambizin qardaşdır, yəni, əhəmənilər sülaləsinin nümayəndəsidir və onun hakimiyyətə gəlməsi qanunidir. Qaumata hakimiyyəti ələ aldı və bir ilə yaxın Əhəmənilər dövlətinin şahı oldu. Ölkəni Kambizdən yaxşı idarə edirdi; əhali də, vassal çarlıqlar da ondan razıydılar. Lakin bu, əhəmənilər sülaləsini qane edə bilməzdi, ona görə də yollar axtarır, nəyin bahasına olsa da hakimiyyəti yenidən ələ keçirmək istəyirdilər. Bisütun qayalarında o hadisə belə təsvir olunur:

“Şah Dara deyir: Qaumata adlı bir nəfər var idi, özü də maq idi, Arkadriş dağı tərəfdən idi. Vyaxna ayından on dörd gün keçəndən sonra üsyan elədi. Xalqı aldadıb deyirdi: “Mən Bardiyəm, Kirin oğluyam, Kambizin qardaşıyam.” Sonra bütün xalq onun tərəfinə keçdi. Persiya, Midiya Kambizdən ona keçdi, o biri ölkələr də onun tərəfinə keçdi. O, şahlığı ələ

aldı. Qarmapada ayından doqquz gün keçəndən sonra şahlığı ələ aldı. Sonra Kambiz öz əcəliylə öldü. Qaumatanın ələ keçirdiyi şahlıq qədim zamanlardan bəri bizim nəslin olub. Sonra Qaumata şahlığı Kambizdən aldı, Persiyanı, Midiyanı və digər ölkələri ələ keçirib öz mülkiyyətinə çevirdi, şah oldu. Nə farslarda, nə midiyalılarda, nə də bizim nəsildə elə bir adam yox idi ki, hakimiyyəti Qaumatadan ala bilsin. Xalq ondan çox qorxurdu, fikirləşirdi ki, Bardini tanıyanların hamısını öldürəcək. Çünki o “Kirin oğlu Bardi olmadığını heç kim bilməməlidir,” deyər fikirləşib, adamları qətlə yetirə bilərdi. Mən gələndə qədər maq Qaumata barədə bir kəlmə söz deməyə də heç kimin cürəti çatmırdı. Sonra mən Axura Mazdaya dua elədim. Axura Mazda mənə kömək etdi. Baqayadi ayından on gün keçəndən sonra bir neçə adamla birlikdə mən Qaumatanı öldürdüm...” – Bisütun qayaüstü yazıları bu üslubda yazılıb. Həcmcə kifayət qədər böyük – əlli bir paraqrafdan ibarət olan yazının on beş paraqrafı Qaumataya həsr olunub. Yazıda Babil və Elam üsyanlarından, Midiyada, Elamda, Urartuda, Saqartiyada, Parfiyada, Marqianada, Persida və Araxosiyada baş vermiş üsyanların yatırılmasından, eləcə də ikinci Babil üsyanı və onun yatırılmasından danışılır. Saraydaxili çevriliş edib hakimiyyəti ələ almış Qaumataya on beş paraqraf, Persida üsyanına beş , o biri çarlıqlardakı üsyanların hər birinə üç-dörd paraqraf yer ayıran əhəməni şahı I Dara əgər dövlət içində dövlət, yəni ki, hay dövləti yaratmış olsaydı, heç olmasa üç paraqraf yer də o məsəyə ayırardı. Lakin Bisütunda o barədə

nəinki üç, heç bir paraqraf da yazılmayıb. Paraqraf nədi, bir cümlə, hətta bir kəlmə də yazılmayıb.

Amma “hay alimləri” yazırlar ... Düzdür, “hay alimləri” yazırlar. Onlar çox şey yazırlar. Hamısı da cəfəngiyyatdır. Biz nə edək ki, “hay alimləri” Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin XII – XIII əsrlərdə dövriyyəyə buraxdığı pulları e.ə. XIX əsrdə yaşamış hay padşahlarının pulları kimi təqdim edir, o barədə məqalələr yazıb bütün dünyaya car çəkirlər? Biz nə edək ki, “hay alimləri” Yerevan yaxınlığındakı Zeyvə adlı azərbaycanlı kəndinin qəbristanlığından qəbir daşını oğurlayırlar, daşın üstündə ərəb əlifbasıyla yazılmış yazını tərsinə oxuyur və qəbir daşının dörd min il əvvəl qədim hay heroqlifiylə hay dilində yazılmış daş kitabə olduğunu iddia edirlər? Daş kitabə də, sən demə, əslində, Akop adlı bir erməninin kupçisiymiş: Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisinin dörd min il əvvəl ona – Akopa əbədi olaraq verildiyini təsdiq edən mülkiyyət sənədiymiş! – Bunlar hamısı başdanxarabın sayaqlamalarıdır. Hay tarixi başdan-ayağacan bu cür sayaqlamalardan ibarətdi.

Bisütunda eyni mətn üç dildə – elam, babil və qədim fars dillərində yazılıb. Lakin mətnin arami dilində olan versiyası Misirdə tapılıbdı. Arami dili Əhəmənilər imperiyasının rəsmi dövlət diliydi. Yəqin, ona görə I Dara yazını arami dilinə çevirtirib bütün vilayətlərə göndərirdi ki, ölkədə baş verənlərdən əhəlinin xəbəri olsun. Bisütunda əhəməni şahı Dara özü də təsvir olunub: Dara taxtda oturub, qarşısında isə qolları arxadan bağlanmış satraplar – üsyan etmiş, lakin

Darayla müharibədə məğlub olmuş vilayət başçıları dayanıblar. Artıq deyildi ki, Dara ölkəni iyirmi vilayətə bölmüşdü. Bisütunda vilayətlərin siyahısı da verilir. Siyahıda Urartunun adı saxlanılmaqla bərabər, yazının qədim fars dili versiyasında onun adı həm də Armini kimi verilirdi. – “Hay alimləri” hesab edirlər ki, əsas məsələ də bundan ibarətdir: əgər Əhəmənilər dövlətinin iyirmi vilayətindən birinə çevrilmiş Urartunun əvvəlki adı saxlanılmaqla, Bisütun qayaüstü yazılarında o vilayət eyni zamanda həm də Armini adlanıbsa, bu artıq hay dövlətinin yaranması deməkdir. Onlar sevindiklərindən bilmirlər neyləsinlər. Bu hadisəni hay dövlətinin yaranması və bir dövlət olaraq, onun əhəməni şahı Dara tərəfindən elan olunması kimi qələmə verib yazırlar: “Beləliklə, Urartu hay dövlətinə çevrildi. Bununla da biz e.ə. 520-ci ildə hay dövlətinin adına tarixi mənbələrdə rast gəlirik.”

I Dara hakimiyyətə gəldiyi vaxt Əhəmənilər dövləti böhran içindəydi. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Dara təcili tədbirlər görməyə başladı və ilk öncə vassal dövlətlərin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırıb, daha asan idarə olunan inzibati-ərazi vahidləri yaratmaq məqsədiylə ölkəni iyirmi vilayətə böldü. Hər bir vilayət – satarlıq əvvəllər müstəqil olmuş, lakin sonradan midiyalıların dövründə, ya da əhəmənilərin hakimiyyətdə olduğu dövrdə işğal edilərək vassala çevrilmiş dövlətlərin bazasında yaradılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranmış vilayətlərin adları əvvəllər o ərazidə mövcud olmuş müstəqil dövlətlərin adlarıyla heç də həmişə üst-üstə düşmürdü. Məsələn, iyirmi vilayət-

dən biri də Qədim Frigiyanın ərazisində yaradılmışdı, amma vilayəti Frigiya adlandırmadılar, Kappadokiya adlandırdılar, – Kappadokiya o bölgənin coğrafi adıdır. Assuriya kimi qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olan möhtəşəm bir dövlətin bazasında yaradılmış vilayət Assuriya adlanmadı, “çayın o üzü”, yəni ki, Dəclə çayından qərbdəki ərazilər mənasında anlaşılan bir ad verdilər ora. Misirlə Midiya da vilayətə çevrilmişdi: sayca onuncu vilayətin adı Midiya, altıncı vilayətin adı Misir idi. Misir kimi, Midiya kimi, Assuriya və Frigiya kimi, Urartu da Əhəmənilər dövlətinin vilayətinə çevrilmişdi. Urartu dövlətinin bazasında yaradılmış vilayətin əvvəlki adı – Urartu saxlanılmaqla, oranı həm də Armini adlandırdılar; belə ki, Bisütun qayaüstü yazılarının yazıldığı dillərin birində (babel dili) Urartu adlanan vilayət, o biri dildə (qədim fars dili) Armini adlandı. Çünki vilayətin ərazisi Qədim Urartunun əsasən Van gölü ətrafındakı mərkəzi torpaqlarını əhatə edirdi; oranın coğrafi adı Arminidir. Yeni yaranmış vilayətlərin adları kimi, əraziləri də bir qədər fərqli olurdu, Urartuda da belə oldu: Urartu-Armina vilayəti Qədim Urartunun bütün ərazisini əhatə etmirdi, xeyli kiçik idi; vilayət Van gölü ətrafındakı mərkəzi urartu torpaqları hesabına yaradılmışdı.

Assur dilində olduğu kimi, elam dilində də bölgə Urartu adlanırdı deyə, elam mirzə Bisütun qayalarında o yerin adını Urartu yazdı. Əgər Bisütun yazıları həm də urartu dilində yazılısaydı, urartu mirzəsi oranın adını Biainili yazacaqdı, çünki urartu xalqı Urartu

sözü işlətmirdi, o xalq öz ölkəsini Biainili adlandırır-
dı. Midiyalılarla farslar isə bölgəni coğrafi adıyla Ar-
mini adlandırırdılar, ona görə də fars dilində yazan
mirzə yeni yaranmış vilayətin adını Bisütuna Armini
kimi həkk elədi. Belə baxanda, qeyri-adi heç nə baş
verməyib. Əhəmənilər dövlətində vilayətlər ya əvvəl
orada mövcud olmuş dövlətin adıyla, ya da bölgənin
coğrafi adıyla adlandırılırdı. Urartu vilayətinə ad qo-
yulanda hər iki üsuldan istifadə olundu. Həqiqətən
də, qeyri-adi heç nə baş verməyib. Lakin “hay
alimləri” ağız-ağıza verib qışqırır, aləmə car çəkirlər
ki, əgər Bisütunda Urartunun adı həm Urartu, həm də
Armini kimi yazılıbsa, bu, hay dövlətinin yaranması
deməkdir.

Frigiya dövlətinin bazasında yaradılmış vilayət
Kappadokiya adlandı. Lakin sonradan heç kimin
ağına gəlməyib ki, bu hadisəni əbləhcəsinə yozub
deyə: “Frigiyanın adı dəyişib Kappadokiya olubsa,
deməli, həmin vaxt, yəni ki, Bisütun yazılarının ya-
zıldığı ərəfədə Frigiya dövləti yox olub, frigiyalılar
yoxa çıxıblar. Daş dövrü yaşayan hansısa bir qəbilə
bu xəbəri eşidən kimi frigiya ərazisinə gəlib, orada
yaşayan xalqları assimlyasiyaya uğradaraq başqa bir
millətə çevirib, sonra da orada özünə dövlət qurub.
Ona görə də fakt qarşısında qalmış əhəməni şahı I
Dara imperiyanın böhran keçirdiyi o ağır məqamda
dağılmaq təhlüksiylə üzləşmiş dövlətin içində dövlət
yaradıb, adını Kappadokiya qoyub və bu hadisə Bi-
sütun qayaüstü yazılarında öz əksini tapıbdı.” Bu cür
mülahizəni Assuriya barədə də yürütmək olar, çünki

vilayətə çevrildikdən sonra onun da adı dəyişdi. – I Dara Frigiyanı Kappadokiya adlandırdı. Amma bu heç bir səs-küyə səbəb olmadı, heç kim bundan istifadə edib tarixi saxtalaşdırmağa, Frigiyanın tarixini, mədəniyyətini oğurlayıb öz adına çıxmağa çalışmadı, frigiyaərazisini o ərazidə yaşamamış hansısa qəbilənin beşiyi kimi təqdim etmək fikrinə düşmədi. Dara o boyda Assuriyanın adını yerli-dibli dəyişib “çayın o üzü” qoydu, “Assuriya” sözü Bisütun yazılarının yazıldığı elam, qədim fars, babil, eləcə də Əhəmənilər imperiyasının rəsmi dövlət dili olan arami dilində heç vaxt işlənmədi. Lakin heç kim dillənib bir söz demədi; fürsətdən istifadə edib, assuriya xalqının tarixini ömrü boyu özünə dövlət qura bilməmiş hansısa azsaylı qəbilənin adına yazmaq cəhdləri olmadı. Çünki iki min beş yüz il əvvəl Əhəmənilər dövlətində hansı vilayətin necə adlanması mübahisə obyektidir deyil. Vilayət adının dəyişməsi, yeni adların meydana gəlməsi, vilayət adlarındakı paralellik, adlardan birinin az və ya çox işlənməsi dövlət içində dövlət yarada bilməz.

Onsuz da beş adı (Urartu, Uraştu, Nairi, Biainili, Ararat) olan Urartunun adı Bisütun qayaüstü yazılarında əvvəlki adı – Urartu saxlanılmaqla həm də Armini kimi yazılıb deyər, “hay alimləri” bərk əl-ayağa düşüblər, Qədim Uraartunu qədim hay dövləti kimi qələmə vermək istəyirlər.

Elm adamları buna, əlbəttə, cavab veriblər. Tarixçilərin bu məsələyə münasibətini dünya şöhrətli alim, fransız tarixçisi Maspero bir cümləylə belə ifadə edir: “Haylar nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını öz-

lərinə götürmək istəyirlər.” Erməniperəstliyi şübhə doğurmayan rus-sovet tarixçiləri də bu cür cəhdlərin tarix elmiylə bir araya sığmadığını xüsusi olaraq qeyd edirdilər; sovet alimi Dyakonov yazır ki, Urartunu erməniləşdirməyə çalışan hay alimlərinin fikirləri heç bir elmi əhəmiyyət kəsb etmir.

ARAMİLƏR. ARAMI DİLİ

Homerin “İliada” poemasında Armini sözü işlənir. Troya müharibəsində iştirak edən vilayət və çarlıqların hansı qüvvəylə və kimin başçılığı altında gəldiyini sadalayan Homer deyir ki, Qiperiya bulağı tərəfdəki Ormeniyada yaşayan cəsur kişiləri evemonların igid oğlu Evripil qırx gəmidə gətirmişdi. Qiperiya Mərkəzi Yunanıstanın vilayəti olan Fessaliyada bir bulağın adıdır. Troya müharibəsi e.ə. XIII əsrdə baş verib, – bunu və bir də Homerin “İliada”sında yazılanları nəzərə alsaq, belə çıxır ki, e.ə. ikinci minilliyin ortalarında Mərkəzi Yunanıstanda Armini bölgəsi var imiş.

Qədim zamanlarda Armini toponimi və onun təhərif olunmuş formaları (Urme, Arme, Orme, Ormine, Arman, Armina, Ormenion, Armenion və s.) Suriyada, Mesopotomiyada, Ön Asiyanın və Kiçik Asiyanın müxtəlif yerlərində geniş yayılmışdı. E.ə. III minillikdə yaşamış akkad çarı Naramsinin yazılarında Arman şəhərinin və Arman ölkəsinin adı çəkilir. Qədim zamanlarda Şimali Afrikada Arminakum çayı, Armonaka şəhəri olub. E.ə. XIII – XI əsrlərdə yaşamış assuriya çarları I Adadnerari və I Tiqlatpalasar Babildən şərqdə yerləşən Arman şəhərinin adını çəkirlər; e.ə. IX əsrin axırlarında hakimiyyətə gəlmiş urartu çarı Menua öz yazılarında Urmenuhi ölkəsinin adını çəkir. Qədim Romada Armenita çayı və Armenium şəhəri olub, – bu, indiki İtaliyanın Rimini şəhəridir, qədim adın

izlərini indi də saxlayır. Qədim zamanlarda Vifiniya-da (Sakariya çayının hər iki sahilini əhatə edən vadi) Urmine adlı dağ var idi, Qalis çayının Qara dənizə töküldüyü yerdəki dağın adı Armenion olub... Göründüyü kimi, Armina termini və onun təhrif olunmuş formaları e.ə. III minillikdən bəri Asiyada, Afrikada və Avropada geniş yayılmışdı.

Tarixçilərin əksəriyyəti, o cümlədən sovet alimi, akademik B.Piotrovski hesab edir ki, Armina termini semit dilləri qrupuna aid olan arami diliylə izah olunur və Arme sözündən törəmədir. Armina bir toponim kimi, aramilər ölkəsi deməkdir. Özlərini abırlı adam kimi göstərmək istəyən bəzi "hay alimləri" də etiraf edirlər, hətta "Hay xalqının tarixi" kitabında yazırlar ki, Armina toponimi və onun təhrif olunmuş formaları, eləcə də arme çarlıqları aramilərlə bağlı olduğu kimi, Arame, Aram, Armen, Armais və s. şəxs adları da arami xalqıyla bağlıdır, aramilik göstəricisidir. Onda bəs aramilər özləri kimdir?

E.ə. ikinci minillikdə Ərəbistan yarımadasının müxtəlif yerlərindən, əsasən də cənub əyalətlərindən semitdilli köçəri tayfalar Suriya və Mesopotomiyanın şimalına, sonrakı mərhələdə isə Kiçik Asiyanın şərqinə və Ön Asiyanın qərbindəki müxtəlif bölgələrə köç edib orada məskunlaşdılar. Akkadlar o tayfaları əvvəlcə əhləmə, sonralar isə arme, arome, arami adlandırdılar. Zaman keçdikcə arome-arami kimi işlənən söz bir qədər də dəyişib armin-armen şəklinə düşdü. Qədim yunan və latın mənbələrinə də bu cürə düşən söz bir qədər də dəyişikliyə uğrayıb armenin

kimi işlənməyə başladı. Lakin aromeı, arami, armin, armen və armenin adlanan semitdilli bu xalqın sıx yaşadığı yerlər Suriya tərəfdə olduğu üçün onlara həm də suriyalı deyirdilər. Strabon da bu ənənəyə sadıq qalaraq, yazırdı ki, qədim zamanlarda suryalılar Babilədən Qara dənizəcən uzanan ərazilərdə məskunlaşmışdılar, Kappadokiyanın özündə də suriyalılar yaşayırdı. Eyni fikir Strabondan çox-çox əvvəl Tövrətdə işlənilib; orada deyilir ki, Aram ölkəsi Ərəbistan yarımadasından Qara dənizəcən uzanır. Əslində, Tövrətdə “Ərəbistan səhrasından Tavır dağlarınacan uzanır” yazılıb. Müasir terminologiyadan istifadə etsək, “Aram ölkəsi Ər-Riyaddan Ərzincanacan uzanırdı” demək lazımdır.

Starabon özünün “Coğrafiya” kitabında armin, armenin deyəndə kimlərin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırıb yazır: “Arminlər, suriyalılar və ərəblər nəinki dil cəhətdən, hətta həyat tərzi və bədən quruluşu cəhətdən də çox oxşardılar; bizim suriyalı adlandırdığımız xalqı suriyalılar özləri suriya dilində (arami-armin) armenin adlandırırlar.” İlk baxışdan elə təsəvvür yaranır ki, Strabon, guya, üç qohum xalqdan – ərəblərdən, suriyalılardan və bir də (arami-armin) armeninlərdən danışıq. Amma elə deyil. Strabon, əslində, iki qohum xalqdan – ərəblərdən və aramilərdən danışıq. Çünki suriyalı da, aromeı də və armin, armen, armenin də arami deməkdir. Strabon da məsələni birmənalı şəkildə həll edərək, armin, armen, armenin adlarının haylara dəxli olmadığını, bu adların semitdilli aramilərə aid olduğunu ortaya qoyur. Çünki, həqiqətən də, hay

dilinin ərəb diliylə heç bir qohumluğu yoxdur. Hay dilinin çoxadlı arami (arme, aromey, armin, armen, armenin) diliylə də heç bir yaxınlığı, hətta uzaq qohumluğu da yoxdur. Bu faktı “hay alimləri” də etiraf edir, Srabonun fikrinə münasibət bildirərək yazırlar ki, suriya (arami) və ərəb dilləri semit dilləri qrupuna daxil olan qohum dillərdir, lakin hind-avropa dilləri qrupundan olan hay dili barədə belə demək mümkün deyil.

E.ə. XIV əsrdən etibarən assuriya mənbələri aramilər barədə məlumat verməyə başladı. Çünki o tayfalar Assuriya üçün ciddi problem yaradırdılar. XII əsrdə assuriya çarı I Tiqlatpalasar arami tayfalarıyla bacarmırdı və assuriya ərazisi faktiki olaraq aramilər arasında bölüşdürülmüşdü. Real vəziyyət beləydi ki, Ərəbistan yarımadasından üzüşimala doğru yönəlmiş arami axını çox güclüydü, Assuriya kimi böyük bir dövlət də bu axının qarşısını ala bilmirdi. Arami-araminlər məskunlaşdıqları ərazilərdə yerli etnosları sıxışdırıb aradan çıxardır, öz dillərərini, semit dilləri qrupuna aid olan arami (aromey, arme, armin, armen, suriyalı) dilini yayır, bölgədə hegemon qüvvəyə çevrilir və arami-arme çarlıqları yaradırdılar. Arami-arme çarlıqları çox idi, Ərəbistan səhrası və Fars körfizindən Qara dənizə hətə yerə yayılmışdılar. Suriyanın Dəməşq şəhəri o vaxt Arme çarlığı adlanırdı. Arme çarlıqları urartu ərazisində də var idi: onlardan biri Van gölündən cənub-qərbdə yerləşən Arme (Şubria) çarlığıydı, digəri isə Van gölünün cənub-şərqindəki Aramale çarlığıydı. Aramale sözü urartu dilində

Aramenin torpağı, Aramenin ərazisi deməkdir. Qeyd edək ki, o yerlərin sahibi Arame e.ə. IX əsrdə urartu çarı oldu.

Aramilər bütün dünyaya yayılır, öz dillərini də yayırdılar. Fələstin, Finikiya, Mesopotomiya, Kiçik Asiyanın şərq, Ön Asiyanın qərbi aramiləşmişdi. E.ə. I minilliyin başlanğıcında aramiləşmə Dəclə çayından şərqdə gedirdi. Assuriya kimi bir dövlətin daxilində aramiləşmə gedirdi; assuriya dili dövlətdən güclü dəstək alsa da, arami diliylə bacara bilmirdi və nəhayət, arami dili onu da sıxışdırıb aradan çıxartdı. Arami dili e.ə. VI əsrdə yaranmış Əhəmənilər imperiyasının rəsmi dövlət dilinə çevrildi; Ege dənizindən Hindistanacan, Ərəbistan səhrası və Fars körfəzindən tutmuş Qara dənizə və Qafqaz dağlarınacan yayıldı, Afrika qitəsinə keçib Misirdə yayıldı. Urartu da aramiləşmişdi. E.ə. 400-cü ildə Urartuda olmuş yunan tarixçisi Ksenofont yazır ki, Arminada (həmin vaxt Urartu adı az işlənirdi) əhali arami dilində danışır. Bunun, həqiqətən, belə olduğunu təsdiq edən bir amil də odur ki, Ksenofontun Armina turnesindən iki yüz il sonra Arminaya satrap təyin olunmuş Artaksidən qalan bütün sənədlər arami dilindədir.

Dünyada aramiləşmə – arami dilinin çox geniş yayılaraq digər dilləri sıxışdırıb aradan çıxartması prosesi gedirdi. Elmdə buna aromezasiya, yaxud arami dilinin ekspansiyası deyilir. E.ə. II minillikdə başlayan aromezasiya sonrakı minillikdə daha da sürətlənmiş, bizim eramın ilk minilliyində də davam etmişdir. Arami dili uzun bir tarixi dövr ərzində dünyanın bey-

nəlxalq dili – lingua france rolunu oynayıb, arami imperiya dili adlanıb. Çünki o dil Əhəmənilər imperiyasının, Selevkilər imperiyasının, Parfiya imperiyasının dövlət dili olub.

Makedoniyalı İsgəndərin Qərbi Asiyanı işğal etməsiylə əlaqədar olaraq, bölgəyə yunan dili və yunan mədəniyyəti də gəldi. Yunan dili arami diliylə birlikdə Selevkilər imperiyasında və Parfiya dövlətində rəsmi dövlət dili kimi işlənirdi. Roma imperiyasının Kiçik Asiyanı, eləcə də Qərbi Asiyanın digər bölgələrini işğal etməsi yunan dilinin yayılması üçün əlverişli şərait yaratdı. Lakin yunan dili ümumxalq dilinə çevrilmədi; dar çərçivədə işlənən yunan dili zadəganların və məmurların diliydi. Bunu Urartu-Armina timsalında da görmək olar: e.ə. II əsrdə ellin dövləti Selevkilərin bir vilayəti olan Arminanın satrapı Artaksidən qalan mülklərarası daşların yazıları ancaq arami dilindədir. Çünki o dil ümumxalq diliydi. Hansı torpaq sahəsinin kimə məxsus olduğunu bütün xalq bilməliydi ki, anlaşılmazlıq yaranmasın, qəbilələr və tayfalar arasında toqquşmalar olmasın. Ona görə də daşları hamının başa düşdüyü dildə – arami dilində yazırdılar.

Məlumdur ki, xristianlığın meydana gəlib yayıldığı ərəfədə, eləcə də Roma imperiyasının rəsmi dövlət dininə çevrilərək bütün dünyaya yayılmağa başladığı dövrdə o din bəzi mənbələrdə, əsasən də yunan və latın müəlliflərinin əsərlərində suriya dili adlanan arami dilində yayılırdı. İsa peyğəmbərin özü arami dilində danışır, dini təbliğatı arami dilində aparırdı. İsa

peyğəmbərin apostolları arami dilində danışır, xristian dininin mahiyyətini insanlara arami dilində izah edirdilər. Xristian ədəbiyyatı arami dilindəydi, kilsələrdə ibadət arami dilində aparılırdı... Xristianlığın arami dilində yayılması uzun bir tarixi dövrü əhatə edir və bu, arami, yaxud surofil mərhələsi adlanır.

Beləliklə, tarixə ötərgi bir nəzər saldıqda görürük ki, arami dili – bir çox mənbələrdə ona suriya dili deyilir – Asiya qitəsində Ege dənizindən şərqə doğru Hindistana və Monqolustanacan hər yerə yayılaraq, siyasət, elm, din və digər sahələrdə fəal surətdə işlənmiş, millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilib beynəlxalq dil statusu almışdır. Elmdə buna aromeizasiya deyilir. Əlbəttə, həmin vaxt assur dili, yunan dili və qədim fars dili arami diliylə rəqabət aparır, üstünlüyü ələ almağa çalışırdılar. Lakin Qərbi Asiyada arami dilinin şəksiz liderliyi min ildən artıq davam etmişdir. Bu gün heç kim, hətta bir vaxtlar o dillə rəqabət aparmış dillərin daşıyıcıları olan yunanlarla farslar da nəyisə şübhə altına almaq barədə fikirləşmirlər. Heç bir iddia irəli sürən də yoxdur və elə təsəvvür yaranır ki, hər şey qaydasındadır. Lakin hay tarixini oxuyanda məlum olur ki, sən demə, məsələ çox qəlizdir.

“Hay alimləri” iddia edirlər ki, dünyada arami dilinin yayılıb digər dilləri sıxışdırması və Qərbi Asiyada millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi kimi anlaşılan aromeizasiya baş verməyib; əslində, hay dilinin dünyada yayılıb digər dilləri sıxışdıraraq aradan çıxartması kimi anlaşılan armenizasiya prosesi gedib... Düzü, bu yerdə mən söz tapa bilmirəm. Amma

nəsə deməliyəm. Belə şeylər olur və yaxşı ki, bəzən sənin demək istədiyini kimsə artıq elə deyib, baxırsan ki, əziyyət çəkməyə ehtiyac da yoxdur. Sadəcə olaraq o sözləri yada salıb təkrar etmək kifayətdir. Fransız səyyahı qraf de Şöle deyirdi: “Hayların fırlıdaqçılığı necə iyrəncdir, onların riyakarlığı necə biabırçıdır; bu xalqın nə qədər alçaq olduğunu görəndə xəcalətdən adam bilmir neyləsin.”

“Hay alimləri” yazırlar ki, e.ə. III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində hay dili geniş yayılmağa başladı. E.ə. XIII əsrdə Hett dövləti süquta yetən kimi haylar o ərazidə – Qalis çayının vadisində yaşayan qəbilə və tayfaların hamısını assimlyasiya yoluyla çevirib hay elədilər. E.ə. birinci minillikdə isə onlar, əsasən, Van, Urmiya və Göyçə göllərini əhatə edən və üç dənizlə (Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi) hüdudlanan geniş ərazinin hər yerinə yayılaraq, bütün dilləri sıxışdırıb aradan çıxartdılar. Bölgədə yaşayan çoxsaylı qəbilə və tayfaların hamısı çevrilib hay oldu. Hətta oraya sonradan gəlmiş aramilər, kimmlər və skiflər də haylaşmaya məruz qalıb hay dilində danışır, hay dilində yazıb-pozurdular; əslində, onlar artıq çevrilib hay olmuşdular... Hər halda, bu yerdə sitata ehtiyac var. Ona görə də hay tarixi kitablarının birindən götürülmüş cümləni olduğu kimi vermək məcburiyyətindəyik: “Hayların digər xalqları assimlyasiyaya uğratmaq kimi heyvətəmiz xüsusiyyəti var. Həyata keçirilmiş uğurlu assimlyasiya nəticəsində onlar cənub tərəfdə Suriyanın şimalını, qərbdə Kapradokiyanı, şimalda Kür çayını, şərqdə isə Urmiya

gölünün ətrafını əhatə edən ərazidə yaşayan xalqların hamısını çevirib hay elədilər.”

Kappadokiya Qızılirmaq çayının vadisidir, – bunu nəzərə alsaq, onda “hay alimləri”nin yazdığından belə çıxır ki, hay qəbiləsi Türkiyənin paytaxtı Ankaradan şərqdə, Suriyanın paytaxtı Dəməşqdən şimalda qalan, şimal tərəfdən Kür çayıyla hüdudlanan, şərqdə isə Urmiya gölünün ətrafını əhatə edən ərazidə yaşayan əhalinin hamısını çevirib hay eləmişdi... “Hay alimləri” öz iddialarını əsaslandırmaq üçün yunan tarixçisi Strabona istinad edirlər.

Kimə istəyirlər istinad etsinlər. Onların tarixi mənbələrlə necə davrandıqlarını bilirik. Artıq deyildiyi kimi, “hay alimləri”nin nəfəsi yalanla gedib-gəlir, onlarn bir kəlmə sözünə də inanmaq olmaz və bəribaşdan tam əminliklə demək olar ki, bu da növbəti yalandan başqa bir şey deyil. Amma, hər halda, baxaq görək Strabon, doğrudanmı, hay dilinin Qərbi Asiyada çox geniş ərazilərə yayılıb millətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi barədə nəsə yazıb.

İki eranın qovşağında yaşayıb yaratmış yunan tarixçisi Strabon özünün “Coğrafiya” kitabında yazır ki, Kür çayından qərbdə və İordan çayından şərqdə qalan böyük ərazidəki xalqlar eyni dildə danışır. Strabonun fikri rus dilinə belə tərcümə olunub: “Все эти народности говорят на одном языке.”

Strabon öz fikrini bildirir. Lakin o boyda ərazidə yaşayan yüzlərlə xalqın hansı dildə danışdığını demir və bu da təbiidir; o vaxt, iki min il əvvəl buna ehtiyac da yox idi, çünki aydın məsələydi və heç kimə sirr

deyildi ki, söhbət ancaq bir dildən – arami dilindən gedir.

Zaman dəyişib, iki min il arxada qalıb. Strabonun kitabını oxuyan müasir oxucu bilmir müəllif hansı dili nəzərdə tutur: o uzaq keçmişdə Kür çayıyla İordan çayı arasındakı ərazidə yaşayan xalqlar üçün ünsiyyət vasitəsi hansı dil olub? Burada bir boşluq var, onu zaman yaradıb. Tarixi proseslərin qələmə alınması zamanı müəllifin kiçik bir diqqətsizliyi, əhəmiyyətsiz bir anlaşılmazlıq və bu qəbildən olan hansısa mənasız detal, milçək vızılısı, sözün qıyası, nonsens, – “hay alimləri”nə də bu lazımdır. Onlar Strabonun məlum cümləsindən bərk-bərk yapışıblar; bu, göydəndüşmə “pas”dan maksimum yararlanmağa çalışır, tez-tez sitat gətirib iddia edirlər ki, bizim eranın başlanğıcında Zaqafqaziya xalqları, eləcə də Türkiyə, İran, İraq, Küveyt, Suriya, Livan və İordaniya ərazisində yaşayan xalqların hamısı hay dilində danışır, bunu yunan tarixçisi Strabon da təsdiq edir.

Arami xalqının çoxadlılığını, eləcə də arami dilinin çoxadlılığını, digər tərəfdən hansısa dövrdə bu adlardan birinin çox işlənilib, digərlərinə əhəmiyyət verilmədiyini görəndə “hay alimləri”nə elə gəlir ki, tarix qalasının sal qayaları arasında boşluq var və ora burun soxmaq olar. Onlar qan iyi duymuş kaftar sürüsü kimi, ulaşa-ulaşa arami dilinin və o dilin daşıyıcısı olan arami xalqının üstünə düşüblər. İlk öncə o xalqın adını oğyrlayıblar.

İslam dininin meydana gəlib yayılmasıyla əlaqədar olaraq, aramilərin əksəriyyəti arami dilinə çox yaxın

olan ərəb dilində danışıb ərəbləşsə də, o xalq indi də yaşayır; Türkiyədə, İranda, İraqda və digər ölkələrdə yaşayan arami xalqı öz dilini də saxlayır. Tövratda adı çəkilən aramilərdir onlar, qədim zamanlarda Ər-Riyaddan Ərzincana, Ərzrumacan uzanan Aram ölkəsinin sakinləridir. Yunan və latın müəlliflər onları suriyalı adlandırırdılar. Bir vaxtlar əhləmə, arme, arome, arami, armin, armen, armenin, suriyalı, xaldey adlanan xalq tarixin sonrakı mərhələsində ancaq suriyalı adlandı. O xalqın istifadəsiz qalmış adlarından üçünü – armin, armen və armenin – haylar götürüb özəlləşdirdilər.

Şekspir deyirdi: “Özgə adını mənimsəməkdən böyük fırlıdaq yoxdur.” Haylar ən böyük fırlıdaq işlədib arami xalqının adını mənimsəyiblər və hesab edirlər ki, əsas məsələ budur. Sonrası asandır: arami xalqının adıyla bağlı olan hər şeyi mənimsəmək olar.

URARTU – ARMİNA VİLAYƏTİ

Əhəmənilər dövlətinin bir vilayətinə çevrilmiş Urartunun həm də Armina adlanması adi bir hadisəydi. İndiki zamanda o məsələyə bu qədər diqqət yetirilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Lakin “hay alimləri” onu əldə bayrağa çevirib, qədim hay dövlətinin yaranması kimi qələmə verirlər deyə, biz də o barədə danışmaq məcburiyyətindəyik. Bəzən hətta təkrar kimi görünmə belə, imkan olan yerdə hansısa qaranlıq məqamı işıqlandırmamaq əsla düz deyil.

Urartu, həm də Armina adlanan vilayət Qədim Urartunun bütün ərazisini əhatə etmirdi. Urartu-Armina vilayəti urartu dövlətinə aid olan ərazinin bir hissəsini – Van gölü ətrafındakı mərkəzi urartu torpaqlarında yaradılmışdı. O ərazi Bisütun qayaüstü yazıları yazılmamışdan yüzillər öncə aramiləşməyə məruz qalmışdı, e.ə. X – IX əsrlərdə orada Arme(Şubria), Aramale və digər çarlıqlar var idi. Lakin Urartu mərkəzləşdirilmiş güclü dövlətə çevrildikdən sonra o çarlıqlar ləğv edildi, onların ərazisində vilayət yaradıldı. Ərazi (Urme – Orme – Arme) Armini adlanırdı. Çünki ora aramilər diyarı, aramilər ölkəsiydi. Armini sözü də bu mənəni verir: aramilər diyarı, aramilər ölkəsi. Armini həm də ərazinin coğrafi adı kimi işlənirdi. Əslində, o vaxt Ön Asiya özü bütövlükdə Arme, Arma, Arameya adlanırdı. Orada yaşayan əhali isə etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Armini sa-

kini – aramilər ölkəsinin vətəndaşı mənasında armin, armen, armenin adlarıdır.

Əhəmənilər dövlətinin Urartu (Armina) vilayəti də həmin ərazidə yaradılmışdı və reallığı nəzərə alan əhəməni şahı I Dara Urartu adını saxlamaqla bərabər, oranı həm də Armini adlandırdı; vilayətə o ərazinin coğrafi adını verdi, Van gölü ətrafındakı mərkəzi urartu torpaqlarının aramilər ölkəsi, aramilər diyarı olduğunu rəsmiləşdirdi. Digər tərəfdən Armini deyəndə həm də bütövlükdə Qədim Urartu nəzərdə tutulurdu və bu, elə danılmaz faktdır ki, “hay alimləri” də onu inkar edə bilmirlər. Bu barədə “Hay xalqının tarixi” kitabında bir neçə cümlə də yazılıb. Əyanilik xətinə o cümlələrdən birini rus dilində necə varsa o cür yazıb, sonra tərcümə edəcəyik.

“Если ранее Урме (в действительности происносилось как Орме или Арме) обозначало лишь один из уголков государсва Урарту, то теперь происходящее от него название Армина применяется для обозначения территории всего Урарту.”

“Əgər əvvəllər Urme (əslində, bu, Orme, yaxud Arme kimi tələffüz olunurdu) Urartu dövlətinin ancaq bir bölgəsinin adıydısa, o sözdən törəmiş Armina termini indi artıq bütün Urartu ərazisinə şamil edildi.” – Bununla da “hay alimləri” birmənalı şəkildə etiraf edirlər ki, e.ə. VI əsrdən qabaq, yəni ki, Bisütun qayaüstü yazıları yazıldığı vavtdan yüzillər öncə də Urartunun Van gölü ətrafındakı ərazisi Armini adlanırdı.

Armina termini I Dara tərəfindən kəşf olunmayıb, məxsusi olaraq hay qəbiləsi üçün də icad olunmayıb. Armina termininin haylara, ümumiyyətlə, heç bir aidiyyəti yoxdur və bunu sübut etməyə ehtiyac da yoxdur, çünki “hay alimləri” özləri də bu faktı etiraf edirlər. Armina termini və onun yerli şəraitdən asılı olaraq müəyyən dəyişikliyə uğramış formaları e.ə. III minillikdən bəri Asiyada, Avropada və Afrikada geniş yayılmışdı, – bu barədə qədim akkad, assur, babil, urartu və yunan mənbələri məlumat verirlər. Tövratda Ər-Riyaddan Qara dənizəçən uzanan Aram ölkəsi – Arminadan, aramilər ölkəsindən danışılır.

Qədim Urartunun Armini adlanan bölgəsində Əhəmənilər imperiyasının bir vilayəti yaradılıb, oranı Urartu, həm də Armini adlandırıblar. Burda nə var ki? Dara nə etməliydi? Bəs oranı necə adlandırmalıydı? Əgər o bölgə I Daranın vaxtında, eləcə də əvvəlki əhəməni şahları Kambizin və II Kirin vaxtında Armini adlanırdısa, midiya çarları Astiaqın, Kiaksarın və urartu çarları Rusanın, Arqıştinin, Menuanın, Aramenin vaxtında da Armini adlanırdısa, I Dara oranı başqa cür adlandırma bilərdimi? İşdi, əgər I Dara o vilayətə ayrı ad, tutaq ki, məsələn, Hayk, Hayasa, yaxud Hayastan adı versəydi, bu, sensasiya olardı. Çünki aramilər diyarı olan Arminanı orada yaşamayan hansısa qəbilənin adıyla adlandırmaq, sözün həqiqi mənasında, ağılasığan iş deyil. Lakin, göründüyü kimi, sensasiya baş verməyib.

Bisütun yazılarına Urartu və Armina adlarının ikisi də düşüb. Sonrakı dövrdə hər iki ad işlənirdi. Lakin

Urartu o bölgəyə assurların verdiyi ad idi. Nə urartu əhalisi, nə də urartu çarları öz ölkələrini Urartu adlandırmayıblar; ölkə bir vaxtlar Nairi, sonra isə Biainili adlanıb. Ona görə də zaman keçdikcə Urartu adı unuduldu, yalnız Armina qaldı.

Urartunun Armina adlanması aramilərin çoxsaylı adlarından ikisinə, armin-armenə xüsusi mənə verdi: Arminada yaşayan əhali etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, armin-armen (armenin) adlandı. Aramilərə gəlincə, onlar əvvəlki kimi, Ərəbistan yarımadasından Qara dənizə qədər Qərbi Asiyaya yayılmışdılar. Lakin onlara artıq suriyalı deyilirdi. Digər xalqların suriyalı adlandırdığı xalqı isə suriyalılar suriya dilində aromei-arami-armin adlandırırdılar. Strabon da bunu nəzərdə tutub yazırdı: "Bizim suriyalı adlandırdığımız xalqı suriyalılar özləri suriya dilində aromei-arami-armin adlandırırlar."

Göründüyü kimi, burada bir dolaşılıq yaranıb. Bunun səbəbi arami xalqının və onun dilinin çoxadlılığıdır. Lakin bu, məsələnin mahiyyətini anlamağa imkan verməyəcək dərəcədə ciddi bir çətinlik deyil. Sadəcə olaraq Qədim Şərqi tarixinə bir az bələd olmaq lazımdır.

Etiraf etməliyik ki, anlaşılmaqlıq kimi qiymətləndirilə biləcək bir dolaşılıq, həqiqətən, mövcuddur. "Hay alimi" də bunu bilir. Alim olan kəs anlaşılmaqlıqğa aydınlıq gətirməlidir. Hələ XIX əsrdə rus ziyalıları yazırdılar ki, hay alimi alim deyil, ona görə də onlardan söz düşəndə dırnaqarası hay alimləri ifadəsindən istifadə etmək lazımdır. "Hay alimi" anlaşılmaqlıq

aydınlaşdırmağa yox, ondan yararlanmağa, öz qəbiləsinin milli maraqları üçün istifadə etməyə çalışır. Əslində, “hay alimi” elmdə anlaşılmazlıq, dolaşıqlıq və boşluq axtarır ki, burnunu ora soxsun. Arami xalqının adıyla bağlı boşluq isə artıq yaranıbdı və hay da hay olmaz ki, burnunu ora soxmasın. Hayın burnu artıq o boşluqdadır: arami xalqının yeddi-səkkiz adından üçünü hay əkişdirib öz adına yamayıb, yuyulmamış qaşiq kimi, ortadan çıxmır, arami xalqının nəyi varsa mənimsəyib öz adına yazmaq istəyir.

Yunan müəllifləri, o cümlədən tarixin atası Herodot Əhəmənilər dövlətinin hər bir vilayətində yaşayan əhalini ümumi şəkildə vilayətin adıyla: ioniyalı, midiyalı, kappadokiyalı və s. adlandırmaqla bərabər, zərurət yarandıqda vilayətin etnik tərkibi barədə də məlumat verirdilər. Herodot Urartu-Armina vilayətində yaşayan əhalini armin-armen adlandırır, eyni zamanda həm də əhalinin – arminlərin etnik tərkibi barədə də məlumat verib yazır ki, Armina vilayətinin qərbində əhləmə-aramilər, saspirlər, alaroidlər və matienlər yaşayır, vilayətin şərqində isə ancaq saspirlər, alaroidlər və matienlər yaşayır. Herodot öz “Tarix” kitabının başqa bir yerində isə Arminanı kəsən xətt boyunca, Fars körfəzindən Qara dənizəçən uzanan ərazinin cənubunda farsların, şimalda midiyalıların, onlardan şimalda saspirlərin və kolxların yaşadığını yazır. Beləliklə, tarixin atası Arminanın qərbdən şərqə və cənubdan şimala doğru etnik tərkibini verir. Elmə məlumdur, “hay alimləri” də etiraf edirlər ki, nə əhləmə-arami, nə saspir, nə alaroid, nə matien, nə fars,

nə midiyalı, nə də kolx hay deyil. Yəni ki, e.ə. V əsrdə Arminada hay yaşamırdı. Herodotan 50-60 il sonra cənubdan şimala doğru hərəkət edərək, Arminadan keçib Qara dəniz sahillərinə çıxmış yunan tarixçisi Ksenofont da vilayət əhalisini ümumi şəkildə armin-armen adlandırır və qeyd edir ki, armina əhalisi arami dilində danışır. Ksenofont Arminada karduxlarla, taoxlarla, xaliblərlə və fasiənlərlə üzləşibdi. Xalib arami deməkdir. Qalan etnoslar barədə qısa məlumat verib onu deyə bilərik ki, nə kardux, nə taox, nə də fasiəni hay deyil və yaxşı ki, “hay alimləri” də o xalqların hay olmadığını etiraf edirlər. Bu isə o deməkdir ki, e.ə. V və IV əsrlərdə Armina vilayətində hay etnosu yaşamayıb. Onda sual olunur: “hay alimləri”nin ağızdolusu dəm vurduğu heyrətamiz assimlyasiyanın nəticələri hansı? Axı onlar yazırlar ki, e.ə. VI əsrdə hay qəbiləsi Urartuya gəldi, vaxt itirmədən dərhal da uğurlu assimlyasiya həyata keçirərək orada yaşayan qəbilə və tayfaların hamısını çevirib hay elədi. Tarixi mənbələr isə tam fərqli məlumat verib yazırlar ki, haylar nəinki bölgədə yaşayan xalqları çevirib hay eləməyiblər və bu heç mümkün də deyildi, həmin dövrdə, yəni ki, e.ə. VI, V və IV əsrlərdə Urartu- Arminada, ümumiyyətlə, hay yaşamayıb.

Urartu-Arminada yaşayan əhəlinin etnik tərkibi barədə yunan və latın müəllifləri mütəmadi olaraq məlumat verirlər. O mənbələrə istinad etsək, məlum olur ki, e.ə. nə VI, nə V, nə IV, nə III, nə II, nə də I əsrlərdə, eləcə də eramızın I, II, III və IV əsrlərində Urartu-Arminada hay etnosu yaşamayıb. Bizim era-

nın V əsrində Koryun adlı hay keşişi özündən əvvəlki yüzilliklərdə yaşamış müəlliflərin yazdıqlarını yekunlaşdıraraq yazır ki, Armina adlanan ölkənin əhali si skiflərdən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, skiflər at əti yeyən, özünə ev tikməyib alaçıqda yaşayan, köçəri maldar tayfadır. Skiflər hay deyil. Yəni ki, Arminada hay yaşamırdı və hay keşişi Koryun da bunu demək istəyirdi. Hay etnosu barədə ilk dəfə Xorenli – bizim eramın beşinci əsrində yaşadığı güman edilən hay keşişi məlumat verib yazır ki, Arminada hay etnosu da yaşayır, lakin onlar çox azsaylı və zəif tayadılar, ona görə də həmişə özgə xalqların qulu olublar.

Göründüyü kimi, hay keşişi Koryunun yazdığı yunan və latın müəlliflərin yazdıqlarıyla üst-üstə düşür. Koryun o bölgədə yaşayan, hər şeyi öz gözüylə görüb müşahidə edən adam kimi, birmənalı şəkildə yazır ki, Arminada hay yaşamır. Lakin digər hay keşişi Xorenlinin yazdıqları yunan və latın tarixçilərinin, eləcə də hay keşişi Koryunun yazdıqlarıyla ziddiyyət təşkil edir və bu da səbəbsiz deyil. Bir çox alimlərin, o cümlədən Vetterin və Malevilin də yazdığı kimi, Xorenli beşinci əsrdə yaşamayıb, səkkizinci əsrdə yaşayıb. Onun yazdıqları da VIII əsrə aid edilməlidir.

Hay mütəfəkkiri M. Abeqyan yazır ki, hayların mənşəyi, indi məskunlaşdıqları yerlərə haradan, nə vaxt və hansı yollarla gəldikləri barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Yunan və latın müəlliflərin, eləcə də hay keşişi Koryunun yazdıqları göstərir ki, bizim eramın beşinci əsrinə qədər, hətta beşinci əsrin özündə belə, Urartu-Arminada hay yaşamayıb. Lakin hay

keşişi Xorenli bizim eranın səkkizinci əsrində Arminada yaşayan çox azsaylı və zəif hay qəbiləsi barədə məlumat verir. Deməli, haylar Arminaya bizim eranın beşinci əsrindən sonra, VIII əsrdən əvvəl gəliblər. Bu da eramızın VI – VII əsrlərinə təsadüf edir. Bu ehtimalın doğruluğunu sübut etmək elə də çətin deyil.

XVII əsrin axırlarında Səfəvilər dövlətini gəzərkən fransız səyyahı Jan Şarden Ön Asiyada məskunlaşmış hayların ən müxtəlif təbəqələrindən olan adamlarla görüşüb söhbət edib. Şarden eşitdiklərini, bildiklərini ümumiləşdirib yazır ki, ermənilər on bir əsrdi bu yerlərdə yaşayırlar, həmişə də kölə olublar. – On yeddi əsrdən on bir əsr çıxanda altı əsr qalır. Deməli, fransız səyyahın yazdıqlarına əsasən, haylar Ön Asiyaya bizim eranın VI əsrində gəliblər. Başqa bir fakt: XX əsrin əvvəllərində Eçmiədzin sinodunun prokuroru A. Frenkel rus çarı II Nikolaya göndərdiyi hesabatda yazır ki, ermənilər 1300 ildir Ön Asiyada qul həyatı yaşayırlar, onlar hamının nifrət etdiyi parazitlərdi. – İyirminci əsrin əvvəlləri on doqquz əsr eləyir. On doqquz əsrdən on üç əsr çıxanda altı əsr qalır. Beləliklə, çar məmurunun rəsmi hesabatına əsasən, haylar Ön Asiyaya VI əsrdə gəliblər. – Sən demə, məsələ çox sadəymiş.

ORONTLAR. ARTAKSİ

Mövcud olduğu tarixi dövr ərzində qədim hay dövlətini üç padşah sülaləsi idarə edib: yervandakanlar, artaşesidlər və arşakunuilər. – “Hay alimlərinin” bu, bir cümləsində o qədər hədyan, o qədər cəfəngiyyat var ki, o barədə ətraflı danışmaq üçün qədim dünya tarixi üzrə mütəxəssis oturub qalın bir kitab yazmalıdır. Belə bir kitab nə vaxtsa yazılacaq. Amma indi ötərgi də olsa o məsələyə münasibət bildirmək zərurəti yaranıb.

Tarixdə yervandakanlar sülaləsi olmayıb, orontlar sülaləsi olub. Artıq deyildiyi kimi, e.ə. VI əsrin ikinci yarısında Qədim Urartu dövləti Əhəmənilər imperiyasının iyirmi vilayətindən birinə çevrildi və köhnə adı – Urartu saxlanılmaqla, həm də Armina adlandı. Armina vilayətini üç əsrdən artıq bir müddətdə əhəməni şahları sülaləsinin bir qolu olan orontlar idarə edib. Orontlar nəinki Van gölü ətrafında mərkəzi urartu torpaqlarında yaradılmış Armina vilayətini, eləcə də qərbi urartu ərazisi olan Sofenanı və urartu torpağının şimal-şərqindəki kiçik Ararat vilayətini də idarə edirdilər.

E.ə. 331-ci ildə Qavqamela döyüşü vaxtı Armina satrapı Oront öz vilayətindən topladığı əsgəri qüvvənin komandiriydi,– “hay alimləri” onu hay padşahu Yervand Yervandyan adlandırırlar. O həlledici döyüşdə Makedoniyalı İsgəndər əhəməni şahı Üçüncü

Daranı ağır məğlubiyyətə uğratdı. Nəticədə Əhəməni dövləti işğal olundu. İsgəndər zəbt etdiyi ərazilərdə vilayət hakimlərinin əksəriyyətini vəzifədən kənarlaşdırıb, onları etnik yunanlarla, ya da makedoniyalılarla əvəz edirdi. Lakin İsgəndər bir neçə satrapı, o cümlədən Armina satrapı Orontu vəzifədə saxladı. İsgəndər öləndən sonra onun nəhəng imperiyasının böyük bir hissəsində – indiki Türkiyə, Suriya, İraq, İran, Zaqfəqaziya Respublikaları, Türkmənistan, Özbəkistan, Əfqanıstan və Pakistan ərazilərini əhatə edən çox geniş bir məkanda Selevkilər dövləti yarandı. Selevki hökmdarları da orontları vəzifədə saxladılar. Lakin elə bir vaxt gəldi ki, orontlarla işləmək selevkilərə sərf etmədi. E.ə. 201-ci ildə selevk hökmdarı III Antiox axıncı Orontu vilayət hakimi – satrap (yunanca strateq) vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Elə həmin vaxt Antiox Qədim Urartunun qərb vilayəti Sofenanın (bu vilayət urartu çarlarının vaxtında da belə adlanırdı) satrapı – orontlar sülaləsinin digər nümayəndəsi Kserksi də vəzifədən kənarlaşdırdı. Amma bunu dinc yolla həyata keçirmək mümkün olmadı və Antiox hiyləyə əl atıb Kserksi zəhərlətdirdi. Beləliklə, selevk hökmdarı III Antiox öz ölkəsinin vilayətlərindən biri olan Arminada orontların əsrlər boyu davam edən hakimiyyətinə son qoydu. Strabon da bunu nəzərdə tutub yazır ki, Armina vilayətinin axıncı hakimi Oront olub və o, “yeddi fars” adlanan zadəganlardan birinin – Qidarnın törəmələrindəndir.

“Yeddi fars” ifadəsini ilk dəfə Herodot işlədib. Əhəməni şahları dövründə yeddi fars kişisi: Aspa-

fin, Otan, Qobri, İntafern, Meqabaz, Qidarn və Dara saraydaxili çevriliş vaxtı bir araya gəlib sui-qəsd hazırladılar, Qaumatanı öldürüb hakimiyyəti yenidən əhəmənilər sülaləsinə qaytardılar. Onlardan biri – Dara padşah oldu, o birilər isə Əhəmənilər imperiyasında külli-ixtiyar sahibiydilər. Yeddi farsdan biri olan Qidarnın törəmələri Qədim Urartunu özlərinə götürüb üç yüz il oranı öz ata mülkü kimi idarə etdilər, – tarixdə onlar fars zadəganları orontlar kimi tanınırlar.

Orontların hakimiyyətinə III Antiox son qoydu. Arminanı Böyük Armina eləyən də Antiox olub. Belə ki, e.ə. 220-ci ildə o, Araz çayının vadisində yerləşən kiçik Ararat vilayətini (oraya Ararat çarlığı da deyilir) işğal edib Arminaya birləşdirdi. Həmin vaxt Ararat vilayətini də orontların nümayəndəsi idarə edirdi, oranın əhalisi alaroidlərdən ibarət idi, – alaroid isə, əslində, urartu xalqı deməkdir. Bu əyalət urartu çarlarının e.ə. VIII əsrdə işğal etdikləri əraziydi. Urartu çarları orada İrpunu qalasını, Argıştihinili şəhərini tikdirmişdilər; yaşayış olmayan yerlərə su çəkdirib abadlaşdırmış, insan məskəninə çevirmişdilər. Lakin ucqar əyalət Selevki dövlətinin nəzarətindən çıxmışdı. III Antiox oranı təzədən işğal edib Armina vilayətinə birləşdirdi. Nəticədə Armina vilayəti xeyli genişləndi, böyüdü və bunu nəzərə alan selevki hökmdarı oranı Böyük Armina adlandırdı. – Böyük Armina termini belə yaranıb, onun müəllifi selevki padşahu III Antioxdur.

Gözləmək olardı ki, armina satrapı Orontu vəzifədən kənarlaşdıran Antiox vilayət rəhbərliyini daha

çox inandıği etnik yunana, ya da makedoniyalıya həvalə edəcək. Lakin belə olmadı. III Antiox Armina vilayətinin strateqi vəzifəsinə ordu komandirlərindən birini – Artaksini təyin etdi. Artaksi nə yunan deyildi, nə makedoniyalı. Artaksi midiyalıydı. Midiya zadəganları əhəmənilər dövründə olduğu kimi, selevkiilər dövründə də öz mövqelərini qoruyub saxlamışdılar. Strabon da yazır ki, yüzillərdir midiya zadəganları cəmiyyətdə öz yüksək mövqelərini saxlayırlar.

Selevki hökmdarı III Antiox yeddi fars zadəganlarından olan orontları hakimiyyətdən kənarlaşdırıb vilayət strateqi vəzifəsinə midiyalı hərbiçi Artaksini təyin edəndə dövlət içində hansısa yeni bir dövlət yaratmaq barədə fikirləşmirdi və bu heç mümkün də deyildi. Amma nə yazıq ki, bu hadisəni başqa cür yozanlar da var. Qədim hay dövlətinin e.ə. II əsrdə yaranması fərziyyəsinin tərəfdarı olan “hay alimləri” iddia edirlər ki, guya, kiçik Ararat vilayətini işğal edərək Armina vilayətinə birləşdirən və bu yolla da vilayət ərazisini böyüdü, sonra da oranı Böyük Armina adlandıran selevki hökmdarının məqsədi var imiş – III Antiox hay dövləti yaratmaq istəyirdi. Ona görə də ilk öncə Böyük Armina vilayətini yaratdı, sonra da fars zadəganı Orontu hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, midiyalı hərbiçi Artaksini Böyük Armina vilayətinə satrap təyin etdi və bununla da qədim hay dövləti yarandı. – Qədim hay dövlətinin e.ə. II əsrdə yaranması fərziyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir.

Hay dövlətinin yaranmasıyla bağlı irəli sürülən fərziyyələrin bir oxşar cəhəti də ondan ibarətdir ki,

hay dövlətini heç vaxt haylar özləri yarada bilmir, öz dövrünün güclü hökmdarları yaradır o dövləti. Fərziyyələrdən birində hay dövlətini əhəməni şahı I Dara yaradır, – bu fərziyyəyə kiçik düzəlişlər edib, hay dövlətinin midiya şahı Kiaksar tərəfindən yaradıldığını deyən “hay alimləri” də var. İkinci fərziyyədə isə hay dövlətini III Antiox yaradır.

Selevkilər dövləti Əhəmənilər imperiyasıyla müqayisədə daha çox mərkəzləşmişdi; o dövlətdə bir hakim var idi, o da selevki padşahıydı. Vilayət strateqinin səlahiyyətləri dar bir çərçivəylə məhdudlaşır-
dı. Armina vilayətinin strateqi vəzifəsinə təyin olunmuş Artaksi də o çərçivə daxilində öz vəzifəsini icra edirdi. Hər şey öz axarıyla gedirdi. Lakin e.ə. 190-cı ildə roma ordusuyla toqquşan III Antiox ağır məğlubiyətə uğradı. 188-ci ildə Roma ilə Selevki dövləti arasında bağlanmış Apameya sülh müqaviləsinə əsasən, Antiox Avropadakı ərazilərini, Kiçik Asiyanı, eləcə də Tavr dağlarından şimalda qalan əraziləri itirdi. Başqa sözlə, bütövlükdə indiki Türkiyənin ərazisi, İranın şimalı və Zaqafqaziya itirildi. Selevkilər dövlətinin itirdiyi vilayətlərdən biri də Armina idi. Armina artıq Romanın vilayətiydi.

Bir vaxtlar müstəqil dövlət olan Qədim Urartu iki yüz il Əhəmənilər dövlətinin, yüz qırx il Selevkilər dövlətinin vilayəti kimi mövcud olduğdan sonra onun tarixində yeni bir dövr başladı. Həmin vaxt vilayət strateqi vəzifəsini midiyalı sərkərdə Artaksi icra edirdi. – “Hay alimləri” hay padşahı Artəşes deyəndə Artaksini nəzərdə tuturlar. E.ə. 190-cı ildən sonra

daim əldən-ələ keçən (Selevkilərdən Romaya, Romadan Selevkilərə, Selevkilərdən Parfiyaya, Parfiyadan Romaya, Romadan Parfiyaya, Parfiyadan Romaya ... və s.) Arminada vilayət strateqi vəzifəsini icra etmiş artaksi törəmələrini isə hay padşahları sülaləsi artaxesidlər kimi qələmə verirlər. “Hay alimləri”nin hay padşahları sülaləsi yervandakanlar adlandırdığı adamlara gəlincə, artıq deyildi ki kimi, onlar əhəməni şahları sülaləsindən olan fars zadəganları Orontlardı.

Beləliklə, Selevkilər Romayla müharibədə məğlub olub, ölkə ərazisinin az qala yarısını itirdilər. Mövcud şəraitdə Kiçik Asiyanın kiçik çarlıqları çətin vəziyyətdə qalmışdılar. Onların bir qismi Romanı tanımaq istəmir, Selevkiləri müdafiə edirdi, digər qismi isə zəifləmiş Selevkiləri tanımaq istəmir, Romanı müdafiə edirdi. Pont çarlığının başçılıq etdiyi selevki tərəfdarlarıyla Kappadokiyanın başçılıq etdiyi roma tərəfdarları arasında lokal xarakterli müharibələr bir neçə il davam etdi. Selevkilər və Roma hər biri öz tərəfdarlarına dəstək və yardım göstərirdi. Selevkilərin itirdiyi Arminada vilayətinin strateqi Artaksi tərəddüd etmədən dərhal da Romanın tərəfinə keçdi. Lakin Romanı müdafiə edən vilayət hakimlərinə qoşulub selevki tərəfdarlarıyla müharibə etmədi. Artaksi başqa işlə məşğul idi: o, Apameya müqaviləsindən sonra Selevkilərin itirdiyi ərazilərdə Romanın hakimiyyətini möhkəmləndirirdi. Selevkilər ərazi itirmişdilər, lakin Roma hələ ki gəlib orada möhkəmlənə bilməmişdi. Romanın əvəzinə bu işi Artaksi görürdü; o, Selevkilərin nəzarətindən çıxmış ərazilərdə özünü Romanın

səlahiyyətli nümayəndəsi kimi təqdim edir, dinc əhali-
lini soyub-talayır. Artaksi özbaşına deyildi, bu işləri
də yeni ağası Romanın təhriki və dəstəyiylə görürdü.

Öz daxili problemlərinə – Karfagenə və Makedo-
niyaya başı qarışmış Romanın ucqar əyalətlərə gedib
orada möhkəmlənməsinə hələ çox vaxt lazım idi. O
ərəzidə yaşayan xalqlar heç olmasa bir müddət rahat
nəfəs alıb özlərinə gələ bilərdilər. Lakin Artaksi göz
açmağa imkan vermirdi. Belə yerdə deyir: ayda-ildə
bir namaz, onu da şeytan qoymaz. Roma yalan ol-
muşdu, Artaksi gerçək; Romaya quyruq bulayıb qul-
luq göstərməkdə o, bərk canfəşanlıq edirdi.

Artaksi asiyalıydı, midiyalıydı. Lakin avropalı iş-
ğalçıya quyruq bulayır, onun sadıq köpəyi kimi, asiya
xalqlarına hürürdü. Bu, asiya xalqlarına, ilk növbədə
qafqaz xalqlarına xəyanət idi. Onlar bir avropalı iş-
ğalçıdan azad olmuşdular. Lakin bu hələ azadlıq de-
yildi. Daha qəddar, daha qaniçən yeni işğalçı – Roma
gəlib qanlarını soracaqdı. O vaxtadan, yeni soyğunçu
gələncən nəfəs dərmək olardı. Fəqət Artaksi imkan
vermirdi.

Təlxək kimi atılıb-düşən, təzə ağası Romaya ya-
ranmaqda ağını çıxardan Artaksinin hərəkətləri, şü-
bhəsiz ki, Selevkiləri qıcıqlandırır. Lakin ortada
Apomeya müqaviləsi var idi. O müqaviləyə görə, Ar-
mina artıq Romanın ərazisiydi, Artaksinin çapıb-ta-
ladığı əyalətlər də Romanın hesab olunurdu. Artak-
siyə nəsə bir söz demək Romanın daxili işlərinə kənar
müdaxilə kimi qiymətləndiriləcəkdi. Digər tərəfdən
də, Artaksini qudurdan elə Selevkilər özləri olmuş-

du – onu vilayət strateqi vəzifəsinə III Antiox təyin etmişdi. Belə yerdə deyir: özü yıxılan ağlamaz. Lakin, istənilən halda, Artaksiyə cavab vermək, onu yerində oturtmaq lazım idi. Cavab gecikirdi deyə, Artaksi get-gedə qudururdu.

E.ə. 165-ci ildə Parfiya tərəfdən gələn təhlükənin qarşısını almaq üçün selevki hökmdarı IV Antiox şərqlə yürüş etməli oldu. Həmin vaxt Artaksi o qədər qudurmuşdu ki, Suriya tərəfdən gəlib Orta Asiyaya getməli olan selevki ordusuna özü hücum etdi. Bunu da o – Artaksi yeni ağası Romaya yaranmaq üçün edirdi. Atalar düz deyirmiş, həqiqətən də, keçinin əcəli gələndə buynuzunu çobanın çomağına sürtür. Artaksinin də əcəli gəlmişdi. Ona görə də ağı başından çıxmışdı və unudurdu ki, düzdür, Selevkilər dövləti Romadan zəifdir, Parfiyadan da zəifdir, amma hansısa vilayət qubernatorunun quldur bandasına cavab verməyi bacarar.

Beləliklə, Artaksi IV Antioxun Orta Asiyaya gedən ordusuna hücum etdi. Artaksini ürəkləndirən əsas amil oydu ki, indi onun dalında Roma kimi güclü bir dövlət dayanırdı. Digər tərəfdən, peşəkar hərbiçi olan Artaksi Selevkilərin üstünə böyük bir orduyla gedirdi. Onun ordusu böyük idi, amma sərkərdəsi zayıf idi. Ona görə də selevki ordusu əsla çətinlik çəkmədən Artaksinin ordusunu darmadağın etdi. Artaksi özü əsir düşdü. Bununla da IV Antiox yolüstü Arminə vilayətini işğal edib yenidən Selevkilər dövlətinə birləşdirdi.

ARTAKSİLƏR

E.ə. II əsrdə Qərbi Asiyada hegemonluq uğrynda üç dövlət çarpışdı: Selevkilər, Parfiya və Roma. Parfiya indiki Türkmənistanı, əsasən də onun cənubunu əhatə edən diyarın adıdır. Parflar türkmən xalqının əcdadları olan Orta Asiya skifləridi. Bir vaxtlar Makedoniyalı İsgəndərə meydan oxuyub, ultimatum verən, “Sən kiminlə danışdığını bilməlisən!” deyən o cəsur və döyüşkən xalq öz kimliyini avropalı fatehə göstərə bilmədi – İsgəndər az yaşadı. Lakin parfiyalılar kim olduqlarını İsgəndərin sələflərinə göstərə bildilər: İsgəndərdən miras qalmış Selevkilər imperiyasının axırına Parfiya çıxdı.

Selevki hökmdarı IV Antiox yolüstü Artaksinin ordusunu darmadağın edib özünü əsir aldı, Arminanı işğal etdi, çapıb- taladı, viran qoyduğu vilayəti yenidən Selevkilər dövlətinə birləşdirdi. Sonra yoluna davam etdi; o, Parfiyayla müharibəyə gedirdi. Lakin o müharibədə Selevkilər məğlub oldu. Parfiya çarı I Mitridat qərbə doğru xeyli irəliləyib Midiyanı işğal etdi; bir vaxtlar Artaksinin at oynatdığı, özünü Romanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi təqdim edib dinc əhaliyə xox gəldiyi əyalətlər də Parfiyanın əlinə keçdi. O əyalətlərdən biri Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən Kaspiana vilayətiydi. Əhəmənilər imperiyasının XI satraplığı olan Kaspiana Atropatenanın ərazisiydi. Bir çox müəlliflər, o cümlədən Strabon və

Tatsit Atropatenanı həm də Midiya adlandırırdılar. Azərbaycan torpağı Kaspiana da Artaksinin təcavüzünə məruz qalmışdı; müasir toponimlərdən istifadə etsək, Kaspiana indiki Neftçala, Biləsuvar, Miyanə, Rəşt dördbucaqlısını ehtiva edən, şərqdən isə Xəzər dəniziylə hüdudlanan ərazi idi. Artaksi ora da burnunu soxmuşdu. Amma tezliklə cəzalandırıldı. Bütövlükdə Midiya, eləcə də Kaspiana Parfiya tərəfindən zəbt edildi və Kaspiana yenidən Atropatenaya birləşdirildi. Bu faktı Strabon da təsdiq edib yazır ki, Kaspiana Albaniyanın torpağıdır. Atropatena da, Albaniya da Azərbaycan deməkdir.

Parfiya artıq Arminaya yaxınlaşmışdı. Oranı yalnız Selevkilər dövləti müdafiə edə bilərdi. Amma Selevki dövləti bir vilayətə görə Parfiyayla döyüşmək iqtidarında deyildi və elə təsəvvür yaranırdı ki, I Mitridat tezliklə Arminanı da işğal edəcək. Real vəziyyət isə başqa cür idi: Armina dağlıq ərazidir, oranı işğal etmək üçün ilk öncə Midiyanı və Suriyanı tutmaq lazım idi. Midiya artıq işğal olunmuşdu. Növbəti hədəf zəngin diyar olan Mesopotomiya və Suriyaydı. I Mitridat da ora can atırdı. Lakin imkan düşdükcə yolüstü Arminanı çapıb-talayır, yiyəsiz qalmış vilayəti xarabalığa çevirirdi.

Artaksinin iki oğlu var idi: Tiqran və Artavazd. Ehtimal olunur ki, Artaksidən sonra Armina vilayətini onun oğlanları idarə ediblər. Amma onlardan hansı nə vaxt vilayət qubernatoru olub? – Bu suala cavab verən yoxdur. Dəqiq məlumat yoxdursa, ehtimallar yaranır. Bəlkə, Artaksinin başına gələn fəlakətdən

sonrakı yetmiş ildə Armina vilayətini onlardan heç biri idarə etməyib? Çox güman ki, elə də olub. IV Antiox Artaksiyə divan tutub, Arminanı yenidən Selevkilər dövlətinə birləşdirəndən sonra fikirləşib ki, bu nəsilədən olan adamlara vəzifə vermək düz deyil – zatiqırıqdılar, ona görə də Arminaya yeni strateq təyin edib. Ya da vilayətin yerli özünüidarə institutunu ləğv edib və ərazini qonşu vilayətlərin birinə birləşdirib. Çox güman ki, dədələrinin başına gələn fəlakətdən sonra Artaksinin oğlanları könüllü surətdə strateq vəzifəsindən imtina ediblər və belə baxanda, düz də eləyiblər. O qubernatoru ki, sonda dar ağacı, ya da ömürlük həbs cəzası gözləyir, elə vəzifə kimə lazımdır? Yəni ki, neynirəm qızıl teştı, içinə qan qusam.

Çətin dövr idi. Armina vilayəti üçün qat-qat çətin idi. O çətin şəraitdə yetmiş il Artaksinin oğlanları neyləyirdi? Bəlkə, IV Antiox Parfiyaya məğlub olduqdan sonra Selevkilərin hansısa ərazisini tutublar ki, Romanın xoşuna gəlsin? Bəlkə, güclənməkdə olan Parfiyanın tərəfinə keçərək Romaya xəyanət ediblər, hətta Kiçik Asiyaya qoşun da yeridiblər? Əgər həmin dövrdə artaksilərdən kimsə ixtiyar sahibi olsaydı, mütləq bir avantüraya əl atıb özünü rüsvay etməliydi. Amma nə səs var, nə soraq; elə bil, qurbağa gölünə daş atıblar. Bir o məlumdur ki, 165-ci ildə IV Antiox Artaksinin ordusunu darmadağın edib, özünü əsir aldı, Romanın Armina vilayətini işğal edib yenidən Selevkilər dövlətinə birləşdirdi. Bir də o məlumdur ki, 120-ci ildən sonra parfiya çarı II Mitridat Arminanı işğal etdi, çoxlu adam qırdı və əsir aldı. Əsirlərin arasında bir

yekəpər kişi var idi, Mitridata dedilər ki, bu, Artaksinin nəvəsi Tiqrandı. Mitridat yekəpər kişiyə zənd ilə baxıb dedi:

– Bunu o biri əsirlərdən ayrı saxlayın. Çox incitməyin. Yekəpər adamdı, yəqin, çox yeyir. Eybi yoxdu, qoy yesin. Amma gözdə-qulaqda olun ki, qaçıb aradan çıxmasın. Yadınızda saxlayın: bu adam bizə lazım olacaq. – Bununla da Artaksinin nəvəsi Tiqranın əsirlik həyatı başladı.

E.ə. II əsrin ortalarında Ön Asiyada vəziyyət çox gərgin idi. Parfiya çarı I Miridat ölkə hüdudlarını qərbə doğru genişləndirirdi, Selevkilər dövləti bunun qarşısını almaq iqtidarında deyildi. 137-ci ildə I Mitridat öləndə Parfiyanın ərazisi çox genişləmişdi: Girkaniya, Midiya, Babil, Assuriya, Elam və Persida işğal olunmuşdu. Selevkilər dövləti zəifəmirdi artıq, Parfiyanın zərbələri altında darmadağın olurdu; tək elə 130-cu ildə baş vermiş müharibə zamanı selevkilər tərəfdən ölənlərin sayı 300.000 nəfər olmuşdu. Dünyaya dağılırdı, yer-göy od tutub yanırdı. Lakin o çətin dövrdə Artaksinin oğlanlarından səs-soraq yox idi. Çünki həmin vaxt Arminaya yiyəsiz xaraba idi, orada it ulayır, çaqqal çağırırdı. Amma hər necə olsa da, Arminaya yiyə lazım idi. Parfiya çarı II Mitridat da bilirdi ki, Arminaya yiyə duran, dağılıb xarabalığa çevrilmiş vilayəti dirçəldib ayağa qaldırmaq üçün bir adam lazımdır. Ona görə də 94-cü ildə Artaksinin nəvəsi Tiqranı əsirlikdən azad etdi. Neçə illərdi əsir həyatı yaşayan Tiqran boş-boş avaralanmaqdan bir az da şişib lap yekəpər olmuşdu. II Mitridatın əmriylə, o qədər

də böyük olmayan hərbiçilər dəstəsi Tiqranı gətirib Arminada qubernator kürsüsündə oturdu.

Tiqran əsirlikdən azad oldu, həm də vilayət canişini vəzifəsinə təyinat aldı. Amma bu, elə-belə olmadı. Tiqran bu iki mühüm məsələnin həlli müqabilində II Mitridata rüşvət vermişdi: Qədim Urartunun cənub-şərqindəki “yetmiş vadi” adlanan ərazini parfiya çarına bağışlamışdı.

Armina vilayəti həmin vaxt Parfiyanın nəzarəti altında olsa da, Mitridat bilirdi ki, ora Romanın vilayəti olub, Romadan da əvvəl Selevkilərin olub. Düzdür, Arminanın əvvəlki yiyəsi Selevkilər çox zəifləyibdi və vilayət davası döyəcək halda deyil. Lakin Roma get-gedə güclənir və bir gün gəlib deyər ki, Armina mənim ərazimdi, ya mənim vilayətimi qaytar, ya da gəl davalaşaq. Dava eləmək Parfiya üçün çətin deyildi; Amu-Dəryadan Fərat çayınacan uzanan o boyda dövləti ərsəqlər sülaləsi qılınc gücünə yaratmışdı, qılınc gücünə də saxlayırdı. Real vəziyyəti düzgün qiymətləndirən II Mitridat hesab edirdi ki, bölgədə söz sahibi olan iki dövlət var: Parfiya və Roma. Gələcəkdə də belə olacaq. Hansısa vilayətə görə Roma ilə münasibətləri pozmaq düz deyil. Ona görə də Mitridat işini ehtiyatlı tutur, “yetmiş vadini” Arminadan ayırırdı ki, işdi birdən vilayət Romaya qaytarılsa belə, strateji əhəmiyyətli o ərazi gələcəkdə Parfiyanın əlindən çıxmasın.

Dəqiq məlum deyil o boyda ərazini Tiqran parfiya çarına niyə verib: əsirlikdən azad olmaq üçün, yoxsa vilayət canişini vəzifəsinə təyinat almaq üçün?

Çox güman ki, hamısını bir yerə danışib razılaşıblar və belə baxanda, Tiqran razılaşmayıb neyləyəcəkdi? Oğlu Artavazd kimi, neçə il həbsxanada yatandan sonra boynu vurulacaqdı, – belə şeylər olurdu.

E.ə. 34-cü ildə roma sərkərdəsi Mark Antoni Tiqranın oğlu Artavazdı Romya xəyanət etdiyi üçün tutdurub zindana saldı. Sonra elan elədi ki, mən Artavazdı satıram, kim çoxlu pul versə, arminə strateqini ona verəcəm. Mark Antoni çox pul tələb edirdi, heç kimdə o qədər nağd pul yox idi. Ona görə də dara düşmüş Artavazdın qohum-əqrəbası, dost-tanışı qapı-qapı düşüb pul topladılar. Hərə qolundan qopan, gücü çatan qədər kömək elədi və nəhayət, tələb olunan miqdarda pulu toplayıb Mark Antoniyə verdilər. Mark Antoni pulu aldı, amma Artavazdı azadlığa buraxmadı. Əksinə, pulu alıb cibinə qoyandan sonra vilayəti işğal elədi. Əslində, bu, işğal deyildi: Mark Antoni Arminada daşı daş üstə qoymadı. Artavazdın özünü zindanda saxladığı, məsgərəyə qoyub hərəca çıxartdığı azmış kimi, onun arvad-uşağını da həbs elədi, – bu, qisas idi. Romaya xəyanət etdiyinə görə, Mark Antoni Artavazddan qisas alırdı. Xəyanət isə iki il əvvəl baş vermişdi.

O vaxt Mark Antoni böyük bir orduyla Parfiyaya hücum edəndə artıq Romanın vilayətinə çevrilmiş Arminanın strateqi Artavazd on üç min nəfərlik əsgəri qüvvəylə gəlib roma sərkərdəsinin hüzurunda dayandı, – vilayət strateqinin bir əsas vəzifəsi də müharibə vaxtı ölkənin silahlı qüvvələrinə kömək göstərməkdən ibarət idi. Artavazd da vilayət strateqi kimi, öz

borcunu yerinə yetirirdi. Mark Antoni Armina vilayətindən gətirilmiş əsgərlərə baxış keçirib razı qaldı və Artavazda dedi ki, sən də mənimlə gedəcəksən. Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə. Artavazd roma ordusuna qoşulub Parfiya ilə müharibəyə getdi.

Mark Antoni öz qarşısına çox böyük məqsəd qoymuşdu və onu həyata keçirmək üçün tələsirdi: o, tez bir zamanda Parfiyanı ağır məğlubiyyətə uğratmaq, paytaxt Ekbatanı dağıdıb yer üzündən silmək, neçə illərdi davam edən Roma – Parfiya qarşıdurmasını Romanın parlaq qələbəsiylə başa çatdırıb, məsələyə bircəfəlik son qoymaq istəyirdi. Hücuma fez başlamaq üçün Mark Antoni ehtiyat silah-sürsat, ərzaq, əsasən də qala və şəhərlərin mühasirəsi zamanı istifadə olunan texnikanın yükləndiyi üç yüz arabalıq böyük karvanı arxada qoyub sürətlə irəli atıldı.

Hadisələrin gedişatını diqqətlə izləyən parfiya çarı IV Fraat vəziyyəti düzgün qiymətləndirib araba karvanına hücum etdi. Karvan, əlbəttə, yiyəsiz deyildi, onu iki roma legionu mühafizə edirdi. Lakin parfiya süvariləri hər iki legionu mühasirəyə alıb məhv etdilər. Karvan ələ keçdi. Bu, romalılar üçün çox böyük itki oldu və demək olar ki, döyüşün taleyi artıq həll olunmuşdu. Vəziyyəti belə görən armina strateqi Artavazd hesab etdi ki, roma ordusunun qələbə çalacağı barədə danışmaq artıq mənasızdır. Ona görə də Mark Antoniyə bir kəlmə də demədən, özüylə gətirdiyi on üç min əsgəri götürüb döyüş meydanını tərk etdi – qaçıb aradan çıxdı.

O tarixi döyüşdə roma ordusu növbəti dəfə ağır məğlubiyyətə uğradı. Düzdür, Mark Antoni roma

ordusunun qalıqlarını mühasirəyə düşüb son nəfərinədək qırılmağa qoymadı; roma sərkərdəsi pul ilə ələ alınmış adamların bələdçiliyiylə Midiyanın dağlıq ərazilərindən keçərək çox çətinliklə irəliləyib, axır ki, Araz çayına çata bildi və yalnız bundan sonra parfiya çarı Fraat geri çəkilməyi düşmənin addımbaaddım izlənilib, ayrı-ayrı dəstələr halında məhv edilməsi əməliyyatını dayandırdı.

Müharibə vaxtı Artavazdın hərəkətini xəyanət kimi qiymətləndirən Mark Antoni söz verdi ki, fərarini hökmən cəzalandıracaq. Mark Antoni Artavazdı tutdurub zindana saldı. Amma öldürməyə tələsmədi. Roma sərkərdəsi Artavazdın başına it oyunu açdı, dağ üstündən dağ çəkirdi, amma yenə də ürəyi soyuqmurdu. Mark Antoninin öz arvadı Kleopatraya bağlı olduğu hədiyyələrin arasında Armina vilayətini çapıbtalayarkən ələ keçirdiyi sərvətin bir hissəsiylə yanaşı, əli-qolu zəncirlənmiş Artavazd da var idi...

Mark Antoninin qələbələri münasibətiylə keçirilən parad (triumf) vaxtı əli-qolu zəncirlənmiş Artavazdı və onun əsir düşmüş arvad-uşağını İsgəndəriyyənin küçələriylə gəzdirib camaata göstərirdilər. Paraddan sonra Artavazdı yenə zindana saldılar, bir müddət sonra boynunu vurdular. – Armina vilayətində strateq vəzifəsini icra etmək çox təhlükəliydi və bu da bünövrəsi Artaksi tərəfindən qoyulmuş ağılsız siyasətlə bağlıydı. Bu sülalənin nümayəndələrini vilayət hakimi vəzifəsinə ya Selevkilər, ya Roma, ya da Parfiya təyin edirdi. Amma vəziyyət bir balaca dəyişən kimi onlar öz ağalarına xəyanət edib, düşmən

tərəfə keçirdilər. Bu da güclü dövlətlərin hökmdarlarını qəzəbləndirirdi və onlar əllərinə fürsət düşən kimi xəyanətkarı cəzalandırırdılar: həbs edib zindana saldırır, boyunlarını vurdururdular.

Mark Antoni Artavazdın boynunu vurdurdu. Bununla da o, faktiki olaraq, artaksilər sülaləsinin axırına çıxdı. Lakin Armina işğal olunanda Artavazdın oğlu Artaksi gizli yolla qaçıb aradan çıxma bilmişdi. Ara sakitləşəndə o, parfiya çarının verdiyi əsgərlərin müşayətiylə Arminaya gəldi. Sonuncu Artaksinin təhlükəsizliyi üçün parfiyalılar əllərindən gələni etdilər, hətta Arminadakı roma əsgərlərinin hamısını qırdılar. Lakin bunun da köməyi olmadı – romalılar onu qətlə yetirdilər. Beləliklə, artaksilər sülaləsinin Artaksiylə başlayan şərəfsiz yolu Artaksiylə də sona çatdı.

TIQRAN

E.ə. birinci əsrin başlanğıcında Romanın Kiçik Asiyadakı mövqeyi kifayət qədər güclüydü. Lakin son iyirmi ildə Pont çarlığı da xeyli güclənmişdi; o dövletin ərazisi Qara dənizin cənub-şərq sahilindəki bölgəni əhatə edirdi. Pont çarlığı ilbəl güclənirdi və iş o yerə çatmışdı ki, pont çarı IV Mitridat Romanı Kiçik Asiyadan və Balkan yarımadasından çıxartmaq barədə düşünür, öz planını həyata keçirmək üçün müharibəyə hazırlaşdı. Belə bir vəziyyətdə parfiya çarı II Mitridatın... Bu yerdə qeyd etməliyik ki, günəş allahı Mitranın adıyla bağlı olan şəxs adı Mitridat Qara dəniz sahillərində və Orta Asiyada yaşayan skiflər arasında geniş yayılmışdı.

Parfiya çarı II Mitridatın göstərişilə artaksilər sülaləsinin nümayəndəsi Tiqran əsirlikdən azad edidi və parfiya əsgərləri onu gətirib Arminada vilayət canişini kürsüsündə oturdular. Artaksinin nəslində Tiqran adlı ikinci adamdı deyə, ona IITiqran da deyilir.

Həmin vaxt Asiyanın qərbində antiroma əhval-ruhiyyəsi yeni bir vüsət almışdı. Pont çarı bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdi, Qara dəniz sahilindəki bir neçə çarlığı da öz tərəfinə çəkmişdi. Armina vilayətinin təzə canişini Tiqran da bu ittifaqa cəlb olundu. Müttəfiqlik əlaqəsi nigahla möhkəmləndi: Tiqran qoca vaxtında pont çarının gənc qızı Kleopatrayla evləndi. Beləliklə, başda pont çarı IV Mitridat olmaqla, antiroma ko-

alisiysi yarandı. Artıq müharibəyə başlamaq olardı. Lakin pont çarı ilk öncə kəşfiyyat xarakterli bir döyüşlə düşmən tərəfin gücünü yoxlamaq istədi və təzə kürəkəni Tiqrana hər cür yardım göstərüb dedi ki, sən Kappadokiyaya hücum elə görək nə alınır. – Tiqranın, həqiqətən də, oyuncaq olduğu bu məqamda tam aydınlığıyla özünü göstərir: həmin vaxt Armina Romanın vilayəti olsa da, canişin vəzifəsinə Tiqranı parfiya çarı II Mtridat təyin etmişdi və həmin o canişin başqa bir adamın – pont çarı IV Mitridatın təhrikiylə Romanın vilayəti olan Kappadokiyaya hücum etməliydi... Yanılmaca oxşayır, amma həqiqətdir.

Tiqrان Kappadokiyaya hücum etdi. Romalılar da ona yaxşıca toy tutub ordusunu darmadağın etdilər. Baş vermiş hadisə pont çarını ayıltıdı və o, qərara gəl-di ki, bir az da gözləyib daha yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Nəhayət, 89-cu ildə pont çarı hücumu keçdi. Bununla da tarixdə Birinci Mitridat Müharibəsi adlanan müharibə başladı. 88-ci ildə pont çarı artıq Kiçik Asiyanı və Yunanıstanı tutmuşdu. Tiqrان bu müharibədə iştirak etmirdi. Çünki romalılar Kappadokiyada ona elə dərs vermişdilər, hələ də özünə gələ bilmirdi. Pont çarı özü də onun nəyə qadir olduğunu bilirdi deyə, fərsiz kürəkəni məcbur etmədi; bilirdi ki, ancaq əl-ayağa dolaşib mane olacaq.

Pont çarının gözqamaşdırıcı qələbələri çox çək-mədi: romalılar onu ağır məğlubiyətə uğradıb Yunanıstandan və Kiçik Asiyadan çıxartılar. Qaynatası ağır vəziyyətdə olsa da, Tiqrان köməyə gəlmədi. Gəlsə də heç nə dəyişməyəcəkdi. Elə təsəvvür yaranırdı

ki, Tiqran heç vaxt yerindən tərpənməyəcək. Lakin o ərəfədə, e.ə. 87-ci ildə parfiya çarı II Mitridat dünyasını dəyişdi. İyirmi beş ildən artıq parfiya hökmdarı olmuş II Mitridatın ölümündə qeyri-adi heç nə yox idi. Lakin bu hadisə Parfiya üçün, sözün həqiqi mənasında, fəlakət oldu. O boyda dövlət dağılmaq təhlükəsiylə üz-üzə qalmışdı.

E.ə. III əsrin ortalarında indiki Türkmənistanda Parfiya dövlətini yaradan, sonrakı yüz ildə isə onu dünya imperiyasına çevirən ərsaqlar sülaləsi öz içindən bir adam tapıb parfiya taxtına oturma bilmirdi. Hakimiyyət uğrunda sülalədaxili didişmə başlamışdı. Nəhayət, iş o yerə çatdı ki, ərsaqlar sülaləsindən olmayan Qotarz adlı bir nəfər hakimiyyəti ələ aldı.

Parfiyanı yaradan, onu zamanın güclü dövlətinə çevirən ərsaqlar sülaləsiydi, – “hay alimləri”nin öz adlarına çıxıb “hay padşahları sülaləsi arşakidlər” kimi qələmə verdiyi bu adamlardı; onlar Orta Asiya skiflərini zorla hay eləmək istəyirlər.

Ərsaqlar sülaləsindən olmayan adamın hakimiyyətə gəlməsi dövləti olduqca zəiflətdi. Ölkədə hərc-mərclik baş alıb gedirdi. Parfiya öz başı hayına qalmışdı və artıq dünya siyasətinə müdaxilə etmək iqtidarında deyildi.

Tiqran Parfiyada baş verənlərdən xəbərdar idi. “Qotarz ərsaqlar sülaləsindən deyil. Əgər parfiya taxtına belə bir adam yiyələnibsə, deməli, ərsaqların sonu çatıbdı və artıq yeni bir dövr başlayır,” – Tiqran belə fikirləşirdi. Çox götür-qoydan sonra qərara gəldi ki, II Mitridata rüşvət verdiyi yetmiş vadini geri qaytarmalıdır.

Yetmiş vadi deyilən yer Parfiyanın qərb ucqarıydı. Ölkədə baş alıb gedən hərc-mərclik şəraitində oraya nəzarət edən də yox idi, – əla fürsət idi və Tiqrən əsla çətinlik çəkmədən yetmiş vadini tutdu. Həç bir müqavimətlə üzləşməyən Armina vilayətinin canişini ürəklənib ətraf ərazilərə də hücum etdi. Bir vaxtlar Qədim Assuriyanın olmuş Nineviya və Arbeli şəhərlərini çapıb-taladı, – Van gölündən cənubda yerləşən o ərazilər də Parfiyanın ixtiyarındaydı. Sonra Tiqrən şərqə doğru hərəkət edərək Ekbatan, indiki Həmədan şəhəri tərəfə getdi. Yolüstü şah sarayı Adrapanı qarət etdi.

Həmin vaxt bölgədəki hadisələrə müdaxilə edə biləcək Roma dövləti Birinci Mitridat Müharibəsində qalib gəlsə də, 85-ci ildə pont çarıyla tələsik bir sülh müqaviləsi umzaladı ki, ölkədə tüğyan eləyən vətəndaş müharibəsini yatırıb bilsin. Düzdür, Romada vəziyyət Parfiyadakı qədər acınacaqlı deyildi. Amma, hər halda, Roma da öz başı hayındaydı. Bölgədə real qüvvə olan Pont çarlığı Romayla müharibədə aldığı yaraları sağaldır, qisas almaq üçün növbəti döyüşlərə hazırlaşır.

Parfiyaya gəlincə, oradakı vəziyyət, sözün həqiqi mənasında, tragiko-komediyaydı: hakimiyyət böhranı o boyda dövləti iflic eləmişdi. İş o yerə çatmışdı ki, dünənəcən Parfiyanın köləsi, nökreri olan adi bir vilayət canişini də Parfiyadan çəkinmirdi artıq, hətta cəsarətlənib onun qərb ərazilərinə soxulmuş, dinc əhalini soyub-talamışdı. Böhrandan çıxış yolu axtarırdı. Lakin, hələlik, nəticə yox idi. Ölkə dağılırdı.

Uzun məsləhətləşmələrdən sonra səksən yaşlı ağsaqqal kişini, Sanatürk adlı qoca bir türkməni gətirib taxtda oturdular. Sanatürk ərsaqlar sülaləsinin yaxın qohumuydu; o sülalənin bir qolunu təmsil edən nəslin nümayəndəsiydi, böyük nüfuz sahibiydi. Amma Sanatürk çox qocaydı deyə, onun hakimiyyətə gəlişi Parfiyanın xarici siyasətində dönüş yarada bilmədi. Qoca Sanatürk beş-altı il şah taxtında oturduqdan sonra dünyasını dəyişdi. Onun yerini oğlu III Fraat tutdu və yalnız bundan sonra – e.ə. 70-ci ildə Parfiya hakimiyyət böhranından xilas olub, dünya siyasətində oynadığı aparıcı rolu özünə qaytardı.

Həmin vaxt bölgədə bir dövlət də var idi – Selevkilər. Lakin onun ancaq adı var idi, dövlət özü isə, faktiki olaraq yox idi. Parfiyadan aldığı zərbələr onu pis günə salmışdı; o dövləti nokaut vəziyyətinə düşüb rinqin küncündə huşsuz sərilməmiş boksçuyla müqayisə etmək olardı. E.ə. 85-ildə Selevkilər dövləti indiki Suriyanın Hələb şəhəri ətrafında, Aralıq dənizinin şərq sahilləriylə Fərat çayı arasında qalan ərazini əhatə edirdi; bir vaxtlar Hindistandan Yunanıstanacan uzanan Selevkilər dövlətiydi bu. Pələng balacalaşmış pişikdən də balaca olmuşdu, siçana dönmüşdü. Lakin bu hələ son deyildi və hiss olunurdu ki, Selevkilər dövləti tezliklə o kiçik ərazini də itirib tarixdən tamamilə silinəcək. Vəziyyətin həddən ziyadə ağır olduğu o məqamda selevkilər sülaləsinin daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışıb görünməmiş həddə çatmışdı.

Nə baş verdiyini selevki zadəganları görürdülər və yaxşı bilirdilər ki, selevki şahları sülaləsi dövləti idarə

etmək iqtidarında deyil. Nə etməli? Deyir, suda boğulan saman çöpündən yapışar. Kənardan kimisə dəvət etmək lazımdır, bəlkə, o gəlib böhranı aradan qaldıra bildi, – əli hər şeydən üzülüb naəlac qalmış selevki zadəganları bu məsələni müzakirə edirdilər. Təklif olunurdu ki, misir hökmdarları ptolomeylərdən kimisə dəvət edib selevki taxtında oturtmaq lazımdır. Pont çarı IV Mitridatın namizədliyi də müzakirə olunurdu; əsas namizəd də o idi. Xəbər pont çarına çatdı. Lakin o, razılıq vermədi, çünki başı qarışıq idi: nəyin bahasına olursa-olsun, Romanı Kiçik Asiyadan çıxartmaq, Qara dənizin qərb sahillərini ələ keçirmək istəyirdi. Birinci cəhdi boşa çıxıb məğlub olsa da, pont çarı ruhdan düşmür, yeni müharibəyə hazırlaşrdı və işin başdan aşdığı bir vaxtda gedib Selevki dövlətində daxili nizam-intizam yaratmağa həvəsi yox idi. Amma selevki zadəganlarının təklifi cəlbediciydi. Bələ baxanda, nəyi pisdi? Səndən pul istəmir, mal istəmir, deyir, gəl otur selevki taxtında, dövləti idarə elə, xalq işləsin, əksin-biçsin; suriya tacirləri alış-veriş eləsin, ölkə varlansın, sonra itirilmiş torpaqları da qaytarmaq olar... Mitridat selevki taxtında oturmaq istəməsə də, bu fürsəti də əldən vermək istəmirdi. Selevkilər həm də işğalçı Romadan qorunmaq üçün özlərinə arxa, kömək axtarırdılar. Onları əliboş qaytarmaq düz deyildi, ona görə də Mitridat selevki elçilərinə dedi: “Məsləhət görürəm ki, kürəkənim Tiqrana müraciət edəsiniz. Ptolomeylərdənsə o yaxşıdı; mən özüm də ona kömək edərəm, çətin ayaqda dayaq olaram.”

Selevki zadəganları bu məsələni də müzakirə etdilər və gördülər ki, pont çarı düz deyir: Tiqran haki-

miyyəətə Parfiyanın adamı kimi gəlib, arada hətta qohumluq əlaqəsi də var – Tiqranın qızı parfiya çarının hərəmxanasındadır. Digər tərəfdən, o, pont çarının qohumu və müttəfiqidir. Üstəlik, Tiqrان Kappadokiya hücum etməklə göstərdi ki, Romanın dostu deyil, düşmənidir. Selevkilərə məhz belə bir adam lazım idi. Tiqranın namizədliyi qəbul olundu.

Beləliklə, e.ə. 83-cü ildə armina strateqi Tiqrان selevki zadəganlarının dəvətiylə gəlib selevki taxtında oturdu. – Tiqrان Selevkilər dövlətini işğal etməyib; ölkəyə dəvət olunub ki, hakimiyət böhranını aradan qaldırmaq üçün müvəqqəti olaraq dövləti idarə etsin.

Hayların indiki zamanda Azərbaycana olan ərazi iddalarının əsasında o dayanıb ki, guya, bizim eradan əvvəl 80-ci illərdə II Tiqrان Şimali Azərbaycanı, o vaxt Albaniya adlanan ölkəni də işğal edib və Kürün sağ sahilini Armina vilayətinə birləşdirib. Məsələnin bütün digər aspektlərini (Armina hay dövləti deyil; Armina Qədim Urartudur, Urartunun haylara əsla aidiyyəti yoxdur, yəni, Masperonun təbirincə desək, haylar nahaq yerə əziyyət çəkib Urartu adını özlərinə götürmək istəyirlər; Tiqrان hay padşahı deyil və s.) bir qırağa qoyub, hadisəyə mücərrəd yanaşsaq, II Tiqranın hansı bölgələrə hücum etdiyi, hansı ölkəyə dəvət olunduğunu müəyyən etmək əsla çətin deyil. Strabonun, Plutarxın və digər müəlliflərin əsərlərində II Tiqrانla bağlı yetərinmə məlumat var. Antik müəlliflərin yazdıqları XX əsrin ortalarında Moskvada çapdan çıxmış “Всемирная история” kitabında, “Большая советская энциклопедия”-da və digər kitablarda da

öz əksini tapıb. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün tarix elminin yazdıqlarını biz də təkrar edirik:

II Tiqran parfiyada uzun müddət əsir həyatı yaşadığından sonra yetmiş vadi adlanan ərazini parfiya çarı II Mitridata rüşvət verib əsirlikdən azad oldu, 94-cü ildə parfiya əsgərləri onu gətirib Armina vilayətində canişin kürsüsündə oturdular. Bir il sonra Tiqran Kappadokiyaya hücum etdi, romalılar onun ordusunu darmadağın etdilər. 87-ci ildə parfiya çarı II Mitridatın ölümüylə əlaqədar olaraq, Parfiyada yaranmış hakimiyyət böhranından istifadə edən Tiqran əzəli urartu torpaqları olan yetmiş vadini geri qaytardı, qonşu vilayətlərdə yiyəsizlik hökm sürdüyünü görüb ürəkləndi və ətrafadakı yaşayış məntəqələrini, eləcə də Ekbatan tərəfdəki şah saryını qarət etdi. Onun geri qaytardığı, tutduğu, qarət etdiyi ərazilər: yetmiş vadi, Qorduena vilayəti, Nineviya və Arbel şəhərləri, şah sarayı Adrapan, eləcə də Ekbatan şəhəri Van gölündən və Urmiya gölündən cənubda yerləşir. O yerlər Albaniya ərazisi olmayıb, Albaniyayla həmsərhəddə bölgələr də deyildi. Yəni ki, Tiqran Albaniyanı işğal etməyib. Tiqran Albaniyada olub, amma işğalçı kimi yox. Roma sərkərdəsi Lukullun qorxusundan qaçıb Albaniyaya gəlmişdi, yalvarıb göz yaşsı töküdü ki, dostlar, qardaşlar, kömək edin, avropalılar bizi qıracaqlar. Qapı-qapı gəzib adam axtarırdı, özünə ordu düzəldirdi. Tiqran Kürün sağ sahilini işğal etməyib, tarixi mənbələrdə də belə məlumat yoxdur.

Artıq deyildiyi kimi, selevki zadəganları Tiqranı dəvət etmişdilər ki, son günlərini yaşayan Selevki

dövlətini böhrandan çıxartsın. Tiqran dəvəti qəbul etdi. Lakin bunun heç bir köməyi olmadı. Az keçməmiş roma ordusu ərazini işğal etdi. Selevkilər dövləti ləğv olundu və Romanın vilayətinə çevrildi. Özbaşınalıq edib cızığından cızığında görə, Tiqran cəzalandırıldı, işğal etdiyi ərazilərin hamısı geri qaytarıldı; üstəlik, Armina vilayəti özü də qayçılanmaya məruz qalıb, tamam kiçildildi – cırtıdan vilayətə çevrildi.

Təkrar biliyin anasıdır və sonda yenə təkrar edirik: Selevki hökmdarı III Antiox Araz çayı vadisindəki Ararat vilayətini işğal edib Armina vilayətinə birləşdirdi. Nəticədə Armina vilayətinin ərazisi böyüdü, ona görə də Antiox oranı Böyük Armina adlandırdı. Tiqran isə çox atıldı-düşdü, axırda Romanın qəzəbinə düşər oldu; bu səbəbdən də Armina vilayətinin ərazisi qayçılanıb kiçildildi və Roma dövlətinin kiçik bir vilayəti olan Cırtıdan Arminaya çevrildi.

LUKULL

Dərə xəlvət olanda tülkünün könlündən bəylik keçir. Həqiqətən, ayı qış yuxusuna gedibsə, şir yoxdursa, canavar ov dalınca gedibsə, çaqqal gözə dəymirsə, sözün qıyası, meşə yiyəsizlikdisə, tülkü niyə də bəylik iddiasına düşməsin? Amma belə bəylik çox çəkmir və buna bildirçin bəyliyi deyilir. Atalar sözündə də deyildiyi kimi, bildirçinin bəyliyi darı sovulanacandı.

Tiqrان e.ə. 77-ci ildə Dəclə çayından elə də uzaq olmayan bir yerdə öz şərəfinə Tiqrانakert adlandırdığı şəhərin tikintisinə başladı. Ellin dövləti Selevkilərin yeni paytaxtı olacaqdı bu şəhər. Tiqrان ətraf ərazilərdən əksəriyyəti yunan (ellin dövlətinin paytaxtında yunanlar sayca çox olmalıydı), qalanlar isə suriyalı – semitdilli aramilər, ərəb, assur və akkad olmaqla on iki min əhalini gətirib Tiqrانakertə doldurdu.

E.ə. 70-ci ildə roma sərəkərdəsi Lukull elə də böyük olmayan bir orduyla Dəclə çayını keçib Tiqrانakertə yaxınlaşdı. Elə təsəvvür yarana bilər ki, Roma kimi böyük bir dövlət Tiqrانla müharibə edirmiş. Amma elə deyil. Həmin vaxt roma ordusu pont çarı Mitridatla vuruşurdu və bu, tarixdə Üçüncü Mitridat Müharibəsi adlanan sonuncu müharibə idi. Bu müharibə Pont çarlığının axırına çıxdı: ölkə işğal olundu, Mitridat baş götürüb qaçdı və qaça-qaça gedib kürəkəni Tiqrانا pənah gətirdi. Lukull da Mitridatı qova-qova gedib Tiqrانakertə çıxmışdı. Çatan kimi də Tiqrانا sifariş göndərdi ki, Mitridatı gətir mənə təhvil ver.

Tiqrان rədd cavabı verdi. Bu yerdə elə təsəvvür yarana bilər ki, guya, Tiqrان çox qeyrətli adam imiş və o çətin məqamda qaynatasını düşməinə verməyib. Bu da düz deyil. Midiya zadəganları artaksilər nəslindən olan Tiqrان çox satqın və üzüdünlük adam olub. Tarixdən bəlli olduğu kimi, Tiqrان dəfələrlə ən yaxın adamlarını – oğlunu, arvadını, gəlinini, nəvələrini düşmənin əlində qoyub qaçaraq aradan çıxıb. Qaynatası Mitridata gəlincə, bir vaxtlar qarşısında ikiqat olduğu kişini artıq o, it yerinə də qoymur, heç salam verib danışdırmırdı, gözdən-könüldən uzaq bir yerdə saxlayırdı ki, onunla üz-üzə gəlməsin. İndi də çox məmnuniyyətlə qaynatasının qollarını bağlayıb atın qabağına salar, qova-qova aparıb Lukulla təhvil verərdi. Amma bilirdi ki, Lukull ona da rəhm etməyəcək – boynunu vurduracaq. Ona görə də Lukullun əmrini yerinə yetirmədi.

Lukull gördü ki, Tiqrان pont çarını vermək istəmir. Ona görə də şəhərə hücum əmri verdi. Tiqrana xəbər çatdı ki, roma ordusu Tiqranakertə yaxınlaşır. Tiqrان dəm idi və o qədər ösündənrazi bir durumdaydı, xəbər gətirən adamın boynunu vurdurdu. Bu isə o deməkdi ki, roma ordusu nəmənədi, Lukull kimdi ki, sən onlara görə məni narahat edirsən?! Lakin o qətl hadisəsi heç nəyi dəyişmədi. Vəziyyət gərginləşirdi. İş belə görünən yaxın adamlardan biri ölümünü gözü-nün altına alıb Tiqranın otağına girdi. Tiqrان otaqda tək oturub çaxır içirdi.

Tarixçilər yazırlar ki, Tiqrان o ərəfədə çox içirmiş. Amma bunun səbəbi izah olunmur. Hesab etmək olar

ki, səbəb aydındır: Tıqran yaxınlaşmaqda olan fəlakətin dəhşətini sövqi-təbii olaraq hiss edirdi və bərk qorxuya düşmüşdü; ona görə içirdi, qorxudan içirdi.

Gələn adam Tıqranı pəjmürdə-hal görüb çaşdı, bilmədi neyləsin: desin, deməsin? Nəhayət, özünü toparlayıb ərz elədi ki, bəs hal-qəziyyə belədir: başda Lukull olmaqla, roma ordusu Tıqranakertə yaxınlaşır; ləngisək, şəhər mühasirəyə düşəcək. Necə bilirsiniz, neyləyək?

Bir anlığa da olsa Tıqran ayılıb özünə gəldi və həmin adama dedi: “Üç min süvari götür, bir xeyli də piyada əsgər. Get roma ordusunu darmadağın elə. Amma Lukullu öldürmə, diri tut bura gətir. Onu əlimin altında nökər kimi işlədəcəm.”

Tıqrandan göstəriş alan kimi o adam deyiləndən də artıq əsgəri qüvvə götürüb getdi ki, roma ordusunu darmadağın eləsin. Lakin əmri yerinə yetirə bilmədi. Çünki roma ordusu həmin adamı da, onun əsgərlərini də məhv elədi. Xəbər Tıqrana çatdı və o dərhal bir dəstə yaxın adamıyla birlikdə atlanıb şəhərdən çıxdı – üz qoydu qaçmağa.

Lukull gördü ki, Tıqran qaçıb aradan çıxmaq istəyir. Vaxt itirmədən, roma süvari dəstələrindən birinə göstəriş verdi ki, gedin onu tutun mənim yanıma gətirin. Yolda toz qaldıraraq, şığıyıb gələn roma süvarilərini görəndə kimi Tıqran bildi iş nə yerdədi, heç kimə heç nə demədən atın başını çevirdi, dördəmə çaparaq özünü sıx meşəliyə vurub yox oldu. Tıqranın yaxın adamları qaçmağa macal tapmayıb romalılarla döyüşdə həlak oldular. Sağ qalanlar əsir düşdü.

Lukull Tiqranakertə yaxınlaşdı. Şəhər hündür divarlarla əhatə olunmuşdu, giriş-çıkış qapıları bərk-bərk bağlanmışdı. Qalın divarları dağıdıb qala almaq romalılar üçün problem deyildi. Orduda bu işin ustası olan adamlar da var idi, texnika da. Amma bu iş vaxt tələb edirdi. Böyük əksəriyyəti yunanlardan ibarət olan tiqranakert camaatı intizar içində səbrsizliklə gözləyirdi ki, roma əsgərləri nə vaxt qalın divarları dağıdıb onları azad edəcəklər.

Yaxın adamlarını, eləcə də ellin dövləti Selevkilər üçün yeni tikdirdiyi paytaxt şəhəri Tiranakerti düşməinə verib aradan çıxan Tiqran gecə-gündüz yatmır, ordu toplayırdı; kəndbəkənd düşüb Midiyanı, Albanıyanı, İberıyanı və satrapı olduğu Arminanı gəzir, ağlayıb-sıtqayır, yalvarırdı ki, ay camaat, kömək edin, əli silah tutan hər kəs gəlsin mənə qoşulsun, birləşək, romalıları Asiyadan qovaq, yoxsa onlar hər yeri tutub bizi qıracaqlar.– Bir vaxtlar özünü Romanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi qələmə verib camaata xox gələn, yeni avropalı işğalçının Asiyada hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün minbir oyundan çıxan, Romanın əli çatmayan ucqarlarda dinc əhalini soyub-talayan Artaksinin nəvəsiydi bu, babasının oxutduğu valı o biri üzünə çevirmişdi. Çünki quyruğu qapı arasındaydı.

Tiqranın pulu var idi. Yiyəsizlik şəraitindən istifadə edib o, qonşu vilayətlərin dinc əhalisini çapıb-talamışdı, şəhərləri, kəndləri qarət etmişdi; üstəlik, Ekbatan tərəfdə şah sarayını da dağıtmışdı. Bundan əlavə, Selevkilərin var-dövləti də onun ixtiyarındaydı. Oydu

ki, kimisini yalvarmaqla, kimisini ağlayıb-sıtqamaqla, kimisini yalan vədlərlə, kimisini pulla ələ alan Tiqrان axır ki, böyük bir ordu topladı.

Baş verən hadisələri, belə demək mümkünsə, isti-isti qələmə alan yunan və roma tarixçiləri Tiqrانın gecə-gündüz yatmayıb topladığı 260 minlik nəhəng ordunun etnik tərkibi barədə məlumat verib yazırlar ki, ordu, əsasən, midiyalılardan, albanlardan, iberlərdən, ərəblərdən, assurlardan ibarət olub. Albanlarla iberlərə (indiki anlamda bu, azərbaycanlılar və gürcülər deməkdir) Araz çayının yuxarı və orta axarlarında yaşayan köçəri maldar tayfaların – skiflərin kişiləri də qoşulmuşdu. Rəsmi sənədlərə əsaslanan yunan və roma tarixçiləri Tiqrان ordusunun bütün qoşun növləri üzrə dəqiq tərkibi barədə də məlumat verirlər: orduda 55 min süvari olub ki, onun da 17 mini zirehli süvariymiş, oxatanlarla sapandatanların sayı 20 min, piyada döyüşçülərinə sayı 155 min nəfər idi. Bundan əlavə, 30 min nəfərdən ibarət meşəqıran, yolçəkən, körpüsəlanlar dəstəsi də var idi və onlar arxa tərəfdə dayanıb nəhəng orduya qorxunc bir görkəm verirdilər. – Tiqrان belə bir ordu toplayıb Lukullun üstünə gedirdi. Lukull isə hələ də Tiqrانakert ətrafında düşərgə salıb divar dağıtmaqla məşğul idi; iş davam edirdi, Tiqrانakert mühasirədəydi.

Tiqrان romalıların üstünə çox böyük qüvvəylə gəldirdi və əsla şübhə etmirdi ki, Lukullun ordusunu darmadağın edib özünü əsir alacaq. Amma öldürməyəcək, at tövləsində mehtər işlədəcək. Hərbi əsirlərin dindirilməsi zamanı alınan ifadələrdən məlum

olur ki, Tiqrان dərın təssüf hissi keçirib deyirmiş, kaş ki, onun qarşısında Lukullun azsaylı ordusu əvəzinə Roma imperiyasının bütün silahlı qüvvələri cəm halında dayanmış olaydı və o, tək Lukulla qarşı yox, Pompey, Sezar və Krass da daxil olmaqla, Romanın adlı-sanlı sərkərdələrinin hamısına qarşı vuruşaydı; o halda qələbəsi daha parlaq, qazanacağı şöhrət daha möhtəşəm olardı.

Hərbi əsirlərlərin dindirilməsi zamanı alınan ifadələrdən o da məlum olur ki, həlledici döyüşün başlamasına az qalmış Tiqrان öz yaxın adamlarıyla birlikdə vəzifə bölgüsü aparırmış; belə ki, qarşıdakı döyüşdə qələbə çalacağına, Kiçik Asiyanı və Yunanıstanı da tutacağına əsla şübhə etməyən Tiqrان vəzifə paylayır, yeni işğal edəcəyi ölkələrdə kimi satrap, kimi ordu komandiri, kimi şəhər meri, kimi vergiyiğan, kimi mirzə təyin edəcəyi barədə məşvərət edirmiş. Arabir romalıların, ələxüsus da Lukullun ünvanına təhqiramiz sözlər deyir, dostlarını güldürür, keflərini açırmiş. Lukullun azsaylı ordusu barədə döyüşdən əvvəl onun dediyi sözlər tarixə düşüb: “Bunlar ordu üçün çox azdı, səfirlik üçün çoxdu.” Sözü qıyası, say cəhətdən romalıları iyirmi dəfə üstələyən möhtəşəm ordunun sərkərdəsi kimi, Tiqranın döyüşqabağı əhvalı da çox yaxşıymış.

Tiqranın böyük bir orduyla gəldiyini görən Lukull əsla özünü itirmədi. Şəhəri mühasirədə saxlayan döyüşçülərə göstəriş verdi ki, hər kəs öz yerində qalsın, şəhər divarını dağıdanlara əmr elədi ki, adi günlərdə olduğu kimi, işlərini davam etdirdinsilər. Zəruri göstə-

rişlər verəndən sonra Lukull ümumi sayı on iki mindən çox olmayan (on min piyada və iki min süvari) hərbi kontingentlə birlikdə döyüş meydanına yollandı.

Roma sərkərdəsi qılınıcı sıyırıb öndə gedirdi və bu da əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəldirdi. Amma, hər necə olsa da, ilk baxışdan elə təsəvvür yaranırdı ki, Lukull aqlını itirib; həqiqətən də, qüvvələr nisbətində bu qədər fərqləndiyi halda, əsla çəkinmədən qılınıcını sıyırıb döyüşə atılan, azsaylı ordunun əsgərlərini də ölümə sürükləyən sərkərdənin hərəkətini sərsəmlik kimi qiymətləndirməmək olmurdu və Tiqran da he-sab edirdi ki, Lukull aqlını itirib.

Roma ordusu xeyli məsafə qət etdikdən sonra qəflətən istiqaməti dəyişib tamam başqa səmtə yönəldi. Tiqran hündür bir yerdə dayanıb Lukullun hərəkətlərini diqqətlə izləyirdi. Son anda özünü saxlaya bilməyib, gülə-gülə dedi: “Aha, hərif qorxdı! Qaçıb aradan çıxmaq istəyir.” Tiqranla yanaşı dayanmış təcrübəli sərkərdələrdən biri “Yox, o qaçmır, manevr edir” deyib, öz fikrini bildirdi. Həqiqətənin demək lazımdır ki, o kişi düz deyirdi: Lukull, doğrudan da, manevr edirdi. Qaçmaq nədi? Ov üstünə yeriyən həməyir qurd kimi, Lukullun gözləri qarşıdakı ordunun zəif yerini axtarırdı və artıq tapmışdı: ordunun cinahları zəif idi. Lukull cinahdan zərbə vurmaq üçün manevr edirdi.

Lukullun hərəkətlərindən heç nə başa düşməyən Tiqran vəziyyəti başqa cür qiymətləndirmək iqtidarında deyildi. Ona görə də dardüşüncə adamlara xas olan inadkarlıqla öz dediyini yeridirdi; təcrübəli

sərkərdəylə mübahisəyə girişərək sübut etmək istəyirdi ki, roma ordusu sivişib aradan çıxmaq, döyüş meydanını döyüşsüz tərk etmək üçün oyun çıxardır. Mübahisənin qızqın vaxtı Tiqrان bir də baxdı ki, nəhəng ordusu pərən-pərən oldu. – Sanki, arxacda yatıb kövşəyən tox qoyun sürüsünə dörd-beş ac canavar soxuldu. Sürü qəflətən səksənib qalxdı. Hürkmüş qoyunlar quyruqlarını şappıldada-şappıldada, baş götürüb dəlisov bir canfəşanlıqla hara hara gəldi qaçırdılar.

Lukull döyüşlərdə bişib-bərkimiş əsl sərkərdəydi. O, gözəl bilirdi ki, yiyəsizlik şəraitindən istifadə edib, Parfiyanın qərb ucqarlarını çapıb-talamaqla, eləcə də Suriya, Finikiya və Kappadokiyanın dinc əhalisini qoyun sürüsü kimi, ora-bura qovmaqla ad çıxartmış Tiqrان əbləhin biridi. Qarşdakı ordunun böyüklüyünə gəlincə, Lukull onu da bilirdi ki, sərkərdə kütbeyindisə say çoxluğunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ona görə də Tiqrانın 260 minlik ordusuyla qarşılaşanda əsla tərəddüd etmədən döyüşə atıldı. Tam əminliklə demək olar ki, Tiqrانın ordusu daha böyük, məsələn, 500 min nəfər olsaydı belə, Lukull geri çəkilməyəcəkdə.

Beləliklə, Tiqrانakert yaxınlığında tarixi döyüş başladı. Amma nə qədər qərribə olsa da, Tiqrان o döyüşdə qalib gələ bilmədi, məğlub oldu. Əslində, “məğlub oldu” ifadəsi bu yerdə çox zəif səslənir. Çünki hadisənin mahiyyətini əks etdirmir. Tiqrان məğlub oldu. Amma bu, məğlubiyyət deyildi, rüsvayçılıq idi.

Tiqran baxdı ki, möhtəşəm ordusunun nizamı pozulub: kim hara gəldi qaçır, it yiyəsin tanımır, aləm qarışıb; qan su yerinə axır, leş baş üstə qalanıb... Belə vəziyyətə düşdüyü birinci dəfə deyildi və yaxşı bilirdi ki, yeganə çıxış yolu dabana tüpürüb qaçmaq, təhlükəsiz bir yerdə gizlənməkdən ibarətdir. Tiqran da qaçmağa başladı. Belə baxanda, pis qaçmırdı; hiss olunurdu ki, aradan çıxıb canını qurtara biləcək. Amma birdən baxdı ki, oğlu da ona qoşulub qaçır. O çətin məqamda Tiqran nə ağıl-ağıl elədisə, ayaq saxladı. Başındakı tacı götürüb oğlunun başına qoydu, ağılaya-ağılaya dedi:

– Oğul, sən mənimlə bir yerdə qaçma. O alçaqları yaxşı tanıyıram, yəqin, indi məni güdürlər. Nə desən olar: öldürə bilərlər, diri də tutarlar! Allah onların bəlasını versin! Sən başqa yolla qaç canını qurtar.

Balacalaşıb çırdana dönmüş Selevkilər dövlətinə dəvət aldıqdan sonra Tiqran bərk sevincək olmuşdu və bu münasibətlə özünə xüsusi bir tac da düzəltdirmişdi. Qəribə tac idi. Hakimiyyət simvolu olan adi taclardan ilk öncə ölçüləri və çəkisiylə fərqlənirdi. Tac çox böyük idi və təbii ki, çox da ağır idi. Digər tərəfdən, çox dəbdəbəliydi deyə, günəş şüaları altında bərq vurur, par-par parıldayırdı. Döyüş vaxtı üstündə parıltılı şey gəzdirən adam, adətən, o parıltının da qurbanı olur. Görünür, Tiqranın oğlu da atasından ayrılıb başqa cığırla qaçanda o barədə fikirləşirmiş. Ona görə də xeyli qaçandan sonra tacı başından çıxarıb müahafizəçilərdən birinə verdi, dedi ki, al bunu saxla, ara sakitləşəndə özümə verərsən. Amma nə Tiqranın

uzaqgörənliyi, nə də oğlunun ehtiyatlı tərpnəib tacı saxlanca verməsi o nadir baş geyimini xilas edə bilmədi: mühafizəçi əsir düşdü, Tiqranın tacını romalılar hərbi qənimət kimi ələ keçirdilər.

O tarixi döyüşdə Tiqranın 260 minlik ordusu darmadağın edildi. Roma dövlətinin rəsmi sənədlərindən belə məlum olur ki, düşmən tərəfin 155 min piyadasından 100 mini, 55 min süvaridən 50 mini məhv edilib. Roma tərəfin itkisinə gəlincə, döyüş zamanı vur-tut beş nəfər ölmüş, yüz nəfər yaralanmışdı. Tarixdə heç vaxt belə rüsvayçı məğlubiyyət olmayıb və onu təsvir etmək də mümkün deyil. Amma, hər halda, bəzi məşhur adamların o döyüşlə bağlı fikirlərini yada salmaq pis olmazdı. Filosof Antiox yazırdı ki, dünya bina olandan bəri belə rüsvayçı döyüş olmayıb; Tit Livi yazırdı ki, romalılar sayca özlərindən bu qədər üstün olan düşmən üzərində heç vaxt belə asan qələbə çalmayıblar; Strabon isə yazırdı ki, döyüşdən sonra roma əsgərləri xəcalətdən bilmirdilər neyləsinlər, çünki onlar olduqca zəif düşməyə əl qaldırdıqları üçün özlərini günahkar sayırdılar.

Döyüşün qızqın vaxtı xəbər gəldi ki, Tiqrان öz yaxın adamlarıyla birlikdə qaçıb aradan çıxmaq istəyir. Lukull öz yavərinə əmr elədi: "Bir dəstə süvari göndər, gedib Tiqranı tutsunlar. Onu öldürmək olmaz, diri tutub mənim hüzuruma gətirsinlər." – Görünür, Tiqranın onu at tövləsində mehtər işlətmək planı barədə Lukull artıq xəbərdar imiş və o özü də Tiqrانla bağlı hansısa tədbir nəzərdə tutubmuş.

Yaxınlaşmaqda olan roma süvarilərini görən kimi Tiqrان öz şəxsi mühafizə dəstəsiylə birlikdə atını ça-

paraq yaxınlıqdakı sıx meşəliyə girib yox oldu. – Tiqran bu işi yaxşı bacarırdı və növbəti dəfə də qaçıb aradan çıxdı. Onun yaxın adamları düşmən əlinə keçdi: arvadı, oğlu, gəlini və nəvələri əsir düşdü.

Lukull Tiqranın nəhəng ordusunu darmadağın edəndən sonra Tiqranakert şəhərini də aldı. Tikintisi hələ qurtarmamış şəhəri yerlə yeksan elədi. Selevkilər dövlətinin zəngin xəzinəsi romalıların əlinə keçdi. Ellin dövləti Selevkilərin paytaxtı kimi, Tiqranakert şəhərinin əhalisi böyük əksəriyyətlə yunanlardan ibarət idi. Lakin orada ərəblər, suriyalılar (semitdilli aramilər), assurlar, akkadlar da məskunlaşmışdı. Tiqran müxtəlif yerlərdən onları zorla gətirib Tiqranakertə doldurmuşdu. Tiqranakert dünyada yeganə şəhər idi ki, düşmən ordusu onu dağıdıb yerlə yeksan edəndə şəhər əhalisindən heç kim kədərlənib “Vay səni! Heyif, şəhərimizi dağıtdılar!” deyə vaysınmadı. Əksinə, hamı sevinib əl çalır, mahnı oxuyur, rəqs edirdi. Çünki Tiqranakert şəhər deyildi, həbsxana idi. Həbsxana dağılanda məhbuslar sevinir. Tiqranakert dağılanda da şəhər sakinləri sevinib əl çalırdı. Lukull ələ keçirdiyi zəngin xəzinədən onlara pul verib hər kəsi öz vətəninə yola saldı.

POMPEY

Vaxt gəldi, vədə yetişdi. Lukullu digər adlı-sanlı roma sərkərdəsi Pompey əvəz elədi. Lukulludan fərqli olaraq, Pompey ürəyiyumşaq adam idi. Tiqran bu xəbəri eşidəndə sevindi. Qərara gəldi ki, dağa-daşa düşüb sərgərdan gəzib- dolanmaqdan, gedib Pompeyə təslim olsa yaxşıdır. Əks halda, öz doğmaca oğlu romalılarla sazişə girib onu satraplıqdan da məhrum edə bilər.

Tiqran axtarıb Pompeyi tapdı. Hələ uzaqdaykən tərksilah oldu. Gəlib Pompeyin qarşısında diz çökdü. Papağını başından çıxarıb roma sərkərdəsinin ayaqları altına atdı. Ağlaya-ağlaya Pompeyin topuqlarını qucaqlayıb çəkmələrini öpdü, duz kimi yaladı. – Çox iyrənc mənzərəydi. Pompey diksindi: insanın bu qədər alçaldığını o, birinci dəfə görürdü. Ürəyiyumşaq adamdı deyə, əhvalı pozuldu. Artıq ürəyi bulanırdı. Sövqi-təbii əlini qabağa uzatdı. Qarşısında diz çöküb ayağını öpən, çəkməsini göz yaşıyla yuyub diliylə yalayan yekəpər kişinin çiyinlərindən yapışdı, dartıb ayağa qaldırdı. Yaxşı ki, Pompey cəld tərpəndi, yoxsa bir Allah bilir, Tiqran daha nə oyunlardan çıxacaqdı.

Nə olmuşdu? Ağsaqqal kişi nə istəyirdi, niyə ağlayırdı? Ağsaqqal kişi rəhm diləyib, deyirdi: “Aman gü-nüdü, məni öldürməyin! Bir qələtdi, eləmişəm, bir də eləməyəm. Keçin günahımdan: itiniz ollam, qapınızda hürrəm; qulunuz ollam, bir də heç vaxt sösünüzdən

çıxmaram.” Ağsaqqal kişinin bir dərdi də var idi, yalvarıb xahiş edirdi ki, vilayət strateqi vəzifəsini oğluma verməyin, mənə verin; vəzifəsiz yaşaya bilmərəm, xifətdən ölləm. – Tiqrان artıq bir dəfə Urartunun xeyli torpağını parfiya çarına rüşvət verib vilayət canişini vəzifəsinə təyinat almışdı. Amma artıq vəziyyət dəyişmişdi, Tiqrانın o vəzifədə qalıb-qalmayacağı məsələsini Roma həll etməliydi. Ona görə də Tiqrان Roma sərkərdəsinin qarşısında diz çöküb yalvarır, zülüm-zülüm ağlayırdı.

Kiminin əvvəli, kiminin axırı, – azərbaycan atalar misalında deyilir. Tiqrانın əvvəlində yaxşı heç nə yoxdur, ancaq əsirlik həyatı, vəssalam. Arada vəziyyəti yaxşılaşdı, vilayət canişini oldu. Sonra selevki zadəganları onu dəvət etdilər ki, son günlərini yaşayan cırtıdan dövlətin ömrü bir az uzansın. Tiqrان bəy oldu. Amma artıq darı sovulmuşdu və Tiqrانın bəyliyi bitmişdi. Ona görə də roma əsgərinin qarşısında diz çöküb zülüm-zülüm ağlayır, ayaqlarını öpürdü, duz kimi yalayır. Bu da Tiqrانın sonuydu.

Tiqrان özbaşınalıq eləyib cızığından çıxdığına görə Romaya böyük miqdarda təzminat ödədi, – roma sarayı bu yolla onun bütün var-dövlətini əlindən alıb lüt qoydu. Yiyəsizlik şəraitindən istifadə edib tutduğu ərazilərin hamısı əlindən alındı. Hətta Armina vilayətinin ərazisi də qayçılanıb kiçildildi: Armina cırtıdan satraplığa çevrildi. Cırtıdan satraplığın strateqi vəzifəsi Tiqrana verildi. Amma o cırtıdan satraplığın özündə belə, Tiqrان hansısa müstəqil qərar qəbul etmək hüququna malik deyildi; əslində, o, bostanda sərçələ-

ri qorxutmaq üçün istifadə olunan cındır pencək idi; uyuq idi, müqəvvaydı.

* * *

Selevki padşahı III Antioxun Armina vilayətinə strateq – vilayət canişini təyin etdiyi midiya zadəganı Artaksini özəlləşdirib hay padşahı kimi qələmə verən “hay alimləri” heç olmasa hay tarixinin atası Xorenlilərə hörmət etməliydilər; Xorenlilər yazır ki, Artaksi hay deyil. Artaksi hay olmadığı kimi, onun törəmələri Artavazd, Tiqrən və başqaları da hay deyil. Artaksi, Artavazd, Tiqrən, – bunlar hamısı tipik midiya adlarıdır və bunun belə olduğunu “hay alimləri” də etiraf edirlər. Çoxişlənən sülalə adlarından biri olan Tiqrən Dəcələ çayının midiya dilindəki adıyla – “Tiqr”lə bağlıdır. Tiqr midiya dilində “ox kimi sürətlə axan” deməkdir. “Hay alimləri”nin midiya zadəganları sülaləsi artaksiləri və onların bir nümayəndəsi olan II Tiqranı özəlləşdirmək cəhdi elm adamlarının da diqqətindən yayınmayıb. Hay tarixinin cəfəngiyyat olduğu barədə kitab yazan fransız müəllifi Jorj de Malevil “hay alimləri”nə cavab verib yazır ki, Tiqrəndən erməni monarxi düzəltmək cəhdləri Versingetoriksdən “fransız generalı” düzəltmək cəhdindən daha gülünc, daha fantastik və daha əfsanəvidir.

Versingetoriks e.ə. birinci əsrdə indiki Fransa ərazisində yaşayan qəbilələrdən birinin başçısıydı. O vaxt Fransa anlayışı yox idi, o ərazi Qalliyaya adlandırıldı. Roma sərkərdəsi Sezar Qalliyaya hücum edəndə Versingetoriks romalılara ciddi müqavimət göstərdi.

Lakin heç bir fransızın ağına da gəlməz ki, Versin-
getorksi Fransanın milli qəhrəmanı, yaxud qədim
dövrün fransız generalı kimi qələmə versin. Fransız
xalqının belə cəfəngiyyatlara ehtiyacı yoxdur. Bu xalq
sonrakı dövrdə öz dövlətini qurdu, onu dünyanın
aparıcı dövlətinə çevirdi, öz krallarını, generallarını
da yetişdirdi. Ona görə də fransız xalqı nə onun-bu-
nun tarixini oğurlayıb öz adına yazmır, nə də özgə
xalqların padşahlarını özəlləşdirib qədim fransız pa-
dşahları kimi təqdim etmir.

Hay qəbiləsi mövcud olduğu tarixi dövr ərzində
özünə dövlət qura bilməyib. Ona görə də sonuncu yü-
zilliklərdə qapı- qapı düşüb gəzir, avropanın dövlət
başçılarına yalvarırdılar ki, Osmanlı imperiyasının, ya
da Səfəvilər dövlətinin ərazisində balaca da olsa, bir
dövlət qurmaq üçün onlara kömək etsinlər. Çox qə-
ribə xahiş idi! Necə yəni gəlin ərazisində yaşadığımız
dövlətin ərazisində bizə dövlət qurun? Dövlət qurmaq
istəyən xalq zəhmət çəkib onu özü qurar. Qapı-qapı
düşüb ona-buna yalvarmaz ki, xahiş edirəm, gəl mənə
dövlət qur, – tarixdə belə şey olmayıb. Oydu ki, hay-
ları nə başa düşən nə də kömək edən yox idi. Nəayət,
onlar gedib Rusiyaya çıxdılar, rus çarı Dəli Petronun
qapısını döydülər.

Hegel deyirdi ki, ən ağılsız ideyanın da tərəfdarı
olan bir qrup adam tapmaq o qədər də çətin məsələ
deyil. – Dəli Petro hay dövləti qurmaq üçün işə başla-
dı. Amma çox qəliz məsələydi, ömür vəfa etmədi və
Pyotrun başladığı iş yarımçıq qaldı. O biri rus çarla-
rı əllərindən gələni etdilər, hayları bütün dünyadan

gətirib Azərbaycana doldurdular. Nəhayət, iki yüz ildən sonra onların zəhməti bəhrə verdi: işğal olunmuş azərbaycan torpaqlarında hay dövləti yarandı. 1918-ci ildə yaranmış bu dövlət tarixdə ilk və yeganə hay dövlətiydi. – Hay dövlətinin tarixi bundan ibarətdir.

Özünə dövlət qura bilməyən qəbilə urartu çarı Arameni, skif çarı Partatuanı öz adına çıxıb qədim hay padşahları kimi təqdim edir; Əhəməni şahları sülaləsinin bir qolu Orontları – Herodotun “yeddi fars” adlandırdığı yeddi fars kişisindən biri olan Qidarnın törəmələrini qədim hay padşahları sülaləsi yervandakanlar kimi təqdim edir; midiya zadəganları artaksiləri qədim hay padşahları sülaləsi artaşesidlər kimi qələmə verir. Ərsaqların Orta asiya skifləri olduqları gün kimi aydın məsələdir, amma “hay alimləri” zərrə qədər də utanıb-qızarmadan onları qədim hay padşahları sülaləsi arşakidlər kimi təqdim edirlər.

Armina vilayəti uğrunda uzun müddət davam edən Roma – Parfiya qarşıdurması eramızın birinci əsrində Parfiyanın xeyrinə həll olundu – Armina vilayəti Parfiyaya birləşdirildi. Parfiya çarları armina canişini vəzifəsinə öz yaxın qohumlarını təyin edirdilər; Armina vilayətinin ilk parfiyalı canişini Tridat həmin vaxt Parfiyanın çarı olan I Voloqezin qardaşığıydı. Sonradan Arminada canişin olmuş Sanatürk, Xosrov, Vardan və başqaları da ərsaqlar sülaləsinin yaxın qohumlarıydı. Armina canişini Xosrov tarixdə Gödək Xosrov kimi tanınır. Çünki Xosrov balacaboy adam idi. Xosrov Orta Asiya skifiydi, türkmən kişisiydi və şübhəsiz ki, onun təxəllüsü də türkmən dilində ol-

malıydı: Gödək. Balacaboy adama azərbaycanlılar da gödək deyirlər: Gödək Filankəs. – “Hay alimləri” bu kişiləri qədim hay padşahları kimi təqdim edirlər.

Özünə dövlət qura bilməyən qəbilə öz padşahını yetişdirə bilməzdi. Amma bu gün o tayfa qədim hay padşahları sülaləsindən dəm vurur, özgə xalqların yetirdiyi padşahları və sərkərdələri öz adına çıxır, öz övladlarına onların adını qoyur: Aram, Paruyr, Yervand, Artəşes, Artavaz, Tiqrən, Arşak, Surena, Karen, Vardan... Artıq sübut olunub ki, hayların bu gün istifadə etdiyi şəxs adlarının səksən faizi özgə xalqların: farsların, miyaylıların, əsasən də Orta Asiya skifləri ərsəqlərin padşah və sərkərdələrinin adlarıdır.

Surenalar ərsəqlərin qohumuydu. O nəslin yetişdirdiyi sərkərdə Surena azsaylı bir orduyla roma sərkərdəsi Krassın böyük ordsunu darmadağın edib, – bu, çox böyük tarixi hadisəydi. Asiyalılar kim olduqlarını, axır ki, avropalılara göstərə bildilər və bunu ilk dəfə Surena bacardı. Surenalar möhtəşəm bir nəsl idi, sərkərdə Surena tarixi şəxsiyyət idi.

Hay bu gün öz övladına Surena adı qoyur. Bir deyən də yoxdu ki, Orta Asiya skifləri indiki türkmənlərin, kazaxların, özbəklərin əcdadlarıdır, hay olo-ola sən niyə öz övladlarına Surena, Ərsəq, Karen, Vardan adı qoyursan? Hayın oğlu böyüyür və günlərin bir günü atasına deyir:

– Surena nədi? Bu nə addı mənə vermişiniz?

Hay kişisi şeşləyib müdrik bir görkəm alır. Oğluna cavab vermək üçün bir qədər fikirləşir, “Hay xalqını tarixi” kitabında oxuduqlarını, öz dədəsindən

eşitdiklərini bir-bir yadına salır. Balaca Suren – gələcəyin böyük qanıçəni intizar içində atasına baxır, cavab gözləyir.

– Oğlum, Suren qədim hay sərkərdəsidir, – Surenin atası deyir.

“Yan” sonluğundan istifadə edib soyadı düzəltmək farslar üçün xarakterik olsa da, bu gün hay “yan”ı elə mənimsəyib, fars yalan olub, hay gerçək. On min azərbaycan sözünü oğurlayıb öz dilində işlədən hayın öz dilində Allah, bostançı, çörəkçi, boyaqçı, dəmirçi sözləri də var (tam əminliklə demək olar ki, o sözlər də hansısa xalqlardan oğurlamadır). Amma hay özünə soyadı düzəldəndə türk sözlərini götürür, onlara farsların işlətdiyi “yan” sonluğu qoşur. Allahverdiyan, Dəmirçiyan, Bostançıyan, Çörəkçiyan, Boyaqçıyan,... bunlar hayın soyadlarıdır. – Əslində, burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Çünki hər şeyi oğurluq olan tayfanın adı da, soyadı da oğurluq olmalıdır.

ÇEVİRİLİŞ

“Hay alimləri”nin hamısı kimi, “Hayasa ermənilərin beşiyidir” kitabının müəllifi Kapansyan da assimlyasiyanın (yenə assimlyasiya!) misilsiz rolunu qeyd edərək yazır ki, qədim zamanlardan bəri digər xalqları assimlyasiyaya uğradan hay qəbiləsi bu sahədə heyrətamiz qabiliyyət nümayiş etdirmişdir... Kapansyan barədə çox danışacağıq, fikrimiz yayına bilər, ona görə də onun bu iddiasına dərhal münasibət bildirmək lazımdır.

Rusiya dövləti iki əsrdən çoxdu ki, hayları Qafqaza köçürür. Əgər onlar, həqiqətən, heyrətamiz assimlyasiya qabiliyyətinə malik olsaydılar, onda gərək Qafqazda yaşayan azərbaycanlılar, gürcülər, ləzgilər və digər xalqlar hamısı çoxdan çevrilib hay olaydı. Bakıda və Tiflisdə yüzminlərlə hay yaşayırdı. Heyrətamiz assimlyasiya qabiliyyətli haylar bəs nə əcəb o şəhərlərin ikisini də eyni vaxtda deməzdim, tutaq ki, məsələn, heç olmasa birinin əhalisini çevirib hay eləmədilər? Son iki yüz ildə Qafqazın çoxsaylı xalqları azərbaycanlılarla gürcülər bir yana, hansısa azsaylı xalqın çevrilib hay olması faktı qeydə alınmayıb. Amma əks prosesin getdiyi barədə kifayət qədər məlumat var.

Türkiyədə haylar hətta öz evlərində, öz ailə üzvləriylə də türk dilində danışır, kilsədə ibadəti türk dilində edirdilər; xristian olsalar da, onların qadınları

türk qadınları kimi, başıbağlı gəzirdilər. Qafqaza köçürülən haylar tez bir zamanda cildlərini dəyişib özlərini gürcü, azərbaycanlı, çeçen, rus və s. kimi qələmə verdilər. İş o yerə çatmışdı ki, XIX əsrdə rus mətbuatı artıq həyəcan təbili çalır, gəlmə hayların assimlyasiyaya uğrayıb yerli xalqların içində həll olduğu – yoxa çıxdığı barədə məqalələr dərc edirdi. Hayların assimlyasiyaya uğrayıb yoxa çıxması Rusiyaya sərf etmirdi. O halda Rusiyanın Qafqazla bağlı siyasəti iflasa uğrayar, I Pyotrdan bu yana, rus çarlarının əziyyəti heç olar, çəkilən xərc batardı. Hayların heyrətamiz assimlyasiya qabiliyyəti olsaydı, İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan yüzminlərlə azərbaycanlını qətlə yetirməzdilər, sağ qalanları qovub öz yurd-yuvalarından perik salmazdılar, assimlyasiya yoluyla çevirib hay eləyərtilər.

Haylar, həqiqətən, gürcüləri çevirib hay eləmək istəyirdilər. Amma heç nə alınmadı və assimlyasiya əks istiqamətdə getdi; belə ki, 1930-cu ildə Gürcüstanda yaşayan hayların böyük əksəriyyəti, Tiflisdə yaşayanlarınsa hamısı pasportlarını dəyişib gürcü ad-familiyası götürdü, pasportun milliyət bildirən qrafasına “gürcü” yazdırdı. – Qafqaz xalqları erməni-hay sözü-nü söyüş, təhqir hesab edirlər. Varlığı təpədən-dırnağacan fitnə-fəsad yuvası olan tayfa kimə lazımdı ki, bütöv xalqlar da çevrilib hay olaydı?

Beləliklə, Kapansyan yazır ki, çoxsaylı qəbilə və tayfaları assimlyasiyaya uğradan bu qəbilə öz etnik özünəməxsusluğunu saxlayıb hay olaraq qalırdı. Lakin e.ə. VIII əsrlə VII əsrin qovşağında, dəqiq desək,

720-ci ildən sonra və bütövlükdə VII əsrdə hayların transformasiyası – hayın armeninə çevrilməsi baş verib.

Təkrar da olsa deməliyə ki, armenin semitdilli aramilərin çoxsaylı adlarından biridir. Lakin Urartu dövləti bazasında yaradılmış vilayətin əvvəlki adı saxlanılmaqla bərabər, oranın həm də Armina adlanması armenin sözünə yeni bir məna verdi; bu söz artıq hansısa konkret etnosu – aramiləri yox, Urartu- Armina vilayətində yaşayan bütün əhalinin ümumi adı kimi işlənməyə başladı. Kapansyan isə armenin deyəndə etnos nəzərdə tutur və bu çox qəliz məsələdir deyə, onu sadələşdirməsək heç nə alınmayacaq.

Kapansyanın çətin cümləsində ifadə olunan fikri sadə dillə belə ifadə etmək olar: e.ə. təxminən 700– 600-cü illərdə hay etnosu semitdilli armeninə çevrilib. Amma bu elə-belə çevrilmə deyil. Əvvəla, o, yəni hay qəbiləsi öz hind-avropa dili olan hay dilini saxlayıb, digər tərəfdən, o həm də aşkenazdır, yəni ki, skifdir... Çox çətin tapmacadır, adamın başı şişir. Qıfıl-bəndlər, yarıltmaclar yada düşür: getdim gördüm bir dərədə iki kar-kor, kürkü yırtıq kirpi var, dişi kar-kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar-kor kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdan, erkək kar-kor,...

Haylar, aramilər, yəni armenilər və skiflər biri-birinə uzaq qohumluğu da çatmayan tam fərqli etnoslardı. Necə ola bilər ki, yüz il ərzində bu etnoslardan biri o birinə çevrilsin? Afrikanın hansısa bölgəsində, məsələn, Qvineyada yaşayan zəncilərin yüz ildə fransızlara çevrilməsi mümkündürmü? Alim, professor bir

yana, adi adam da belə söz danışsa, onu məsxərəyə qoyar, barmaqla göstərib “ağzına gələni danışır, fikir verməyin; ağıl çasıb, dəlidi” deyərlər. Heç bir xalqın alimi bu cür cəfəngiyyatla məşqul olmur. Amma, gö-ründüyü kimi, “hay alimləri” məşqul olurlar və on-lardan biri – Kapansyan öz fikrini inkişaf etdirib yazır ki, ... Yox, əyanilik üçün kitabın o yerini əvvəlcə rus dilində necə varsa o cür yazıb, sonra azərbaycan di-linə çevirməli olacağıq.

Известны исторические факты о сношениях и скреплениях киммеров и скифов с местными хайа-ми... Недаром армянский писатель Корюн армян называет ашкеназским народом. – Kapansyan yazır və biz indi onun cümləsini azərbaycan dilinə tərcümə etməliyik. Bunun üçün cümlədəki “сношение” və “скрепление” sözlərinin lüğətdə mənasına baxaq: сношение – əlaqə, münasibət, cinsi əlaqə; скрепление – qarışdırma, çütləşmə (heyvanlarda). Digər tərəf-dən, rus dilinin izahlı lüğətində “скрепление” sözü bitki, əsasən də heyvan növlərinin yaxşılaşdırılması, məsələn, yeni döl yaratmaq üçün məqsədyönlü şəkil-də cins ayqırla madyanın, cins kələylə düyənin görüş-dürülməsi kimi izah olunur.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alanda Kapansyanın kitabından götürülmüş cümlə azərbaycan dilinə belə tərcümə olunur: “Yeni döl yaratmaq üçün yerli hay-larla gəlmə kimmerlər və skiflər arasında baş vermiş cinsi əlaqə (cütləşmə) barədə tarixi faktlar mövcud-dur... Heç də təsadüfi deyil ki, erməni yazıçısı Koryun erməniləri aşkenaz xalqı adlandırır.”

Mən Kapansyanın ədəbsiz cümləsini azərbaycan dilinə tərcümə etdiyim üçün xəcalət çəkirəm və onu

oxuyan hər kəsdən üzr istəyirəm. Amma nə edək ki, “hay alimi”nin yazdığına münasibət bildirmək, cəfəngiyyatın, həqiqətən də, cəfəngiyyat olduğunu sübut etmək üçün başqa yol yoxdur.

Kapansyan heyvanlar aləminə aid olan “сношение” və “скрепление” terminlərini mənsub olduğu qəbiləyə aid edir. Bu, əlbəttə, onun şəxsi işidir, özü bilər. Cümlədə ifadə olunan fikrin rüsvayçılığı bir yana, qraf de Şöle demişkən, adam belə şeyləri oxuyanda xəcalətdən bilmir neyləsin, – bütün bunlar bir yana, Kapansyan tam əminliklə yazır ki, skif kişiləriylə hay arvadlarının cütləşməsi barədə tarixi faktlar mövcuddur.

Kapansyan eramızdan əvvəl VII əsrdən danışır və demək istəyir ki, hay arvadlarıyla skif kişilərinin cütləşməsi faktı həmin dövrün tarixi mənbələrində öz əksini tapıb. Belə məlumat olsa-olsa assur, babil, misir, ya da urartu mənbələrində ola bilər.

Məlum olduğu kimi, qədim tarixi mənbələr o dövrdə yaşamış hökmdarların xüsusi göstərişlə yazılırdı və orada dövlətlərin həyatında baş vermiş strateji əhəmiyyətli hadisələr barədə qısa məlumat verilirdi. Onları müasir dövrün erotik romanlarıyla səhv salmaq olmaz. Qədim dövrün tarixi mənbələrində nəinki adi vətəndaşların, hətta hökmdarların və saray xanımlarının da intim həyatı barədə məlumat yoxdur. Azərbaycan atalar misallarından birində deyildi ki, düzəlib hər yarağımız, qalıbdı saqqal darağımız. – Bütün işlər düzəlmişdi, bir o qalmışdı ki, qədim tarixi mənbələr hay arvadlarının hansı kolun dalında hansı kişiylə cütləşməsi barədə məlumat verəydi. Ka-

pansyan, əlbəttə, hədyan danışır, amma bu yerdə gül vurub.

Kapansyan barədə çox danışmalı olacağıq. Ona görə ki, o, "Hay xalqının tarixi" adlanan kitablarda gen-bol işlənən bir terminin – hay etnosunun təşəkkül tapmasında, guya, əvəzsiz rol oynamış, qədim hay dövlətinin yarımasında və ərazisinin genişlənməsində, eləcə də strateji əhəmiyyətli digər məsələlərin həllində universal vasitəyə çevrilmiş assimlyasiyanın əsl mahiyyətini açıb göstərmişdi. Onun kitabını oxuyanda məlum olur ki, hay qəbiləsi, əslində, assimlyasiya ilə yox, seleksiyaya məşqul imiş.

Ümumi şəkildə götürəndə, assimlyasiya maddələr mübadiləsinin bir tərəfidir; canlı orqanizmi əmələ gətirən mürəkkəb maddələrin daha sadə maddələrdən əmələ gəlməsinə assimlyasiya deyilir. Əgər çoxsaylı bir xalq azsaylı digər xalqlarla uzun tarixi dövr ərzində – əsrlər, minillər boyu bir məkanda yaşayarsa və bu zaman böyük say üstünlüyü, eləcə də güclü siyasi təzyiqli sayəsində o xalqların dilini, dinini, milli adət-ənənələrini dəyişə bilsə (çox vaxt bu heç mümkün olmur), buna etnoqrafik assimlyasiya deyilir. – Hay qəbiləsi mövcud olduğu tarixi dövr ərzində özünə dövlət qura bilməyibsə, hay tarixinin atası Xorenlinin də qeyd etdiyi kimi, haylar çox azsaylı və zəif qəbilə olublarsa, onda hansı etnoqrafik assimlyasiyadan danışmaq olar? Amma "hay alimləri" oturub-durub etnoqrafik assimlyasiyadan dəm vururlar. Bu yerdə rusların bir atalar misalı yada düşür: "У кого что болит, он о том и говорит." Yəni ki, kimin harası ağrıyarsa, o barədə danışır.

Seçmə mənasını verən seleksiyaya gəlincə, o, bitki növləri və hibridlərinin yaradılmasından, heyvan cinslərinin yetişdirilməsindən bəhs edən elmdir; seleksiya bitki və heyvanların irsi xüsusiyyətlərini insana lazım olan istiqamətdə dəyişdirmək məqsədiylə onlara təsir etməyin üsullarını öyrənir. Seleksiyanın tarixi qədimdir. Əkinçilik və maldarlıqla məşqul olan insanlar qədim zamanlardan bəri məhsuldar sortların yetişdirilməsinə maraq göstərirlər. Bu maraq, bu həvəs gözəl meyvə-tərəvəz sortlarının, eləcə də cins heyvanların yetişdirilməsiylə nəticələnib. Minillər boyu bəşəriyyət yer şumlayır, əkib-becərirdi, heyvan saxlayırdı; çalışırdı ki, ruzisi bol olsun. Ona görə də yaxşı alma və üzüm yetişdirirdi; istəyirdi inəyi çox süd versin, atı yaxşı qaçsın, cöngəsi saz olsun ki, kəsəndə əti çox olsun. – Bu, insanın təbii istəyi və arzusuna çatmaq üçün yaxşını seçib saxlayırdı, çoxaldırdı. Buna yaxşını seçmək – seleksiya deyilir.

“Hay alimləri”nin yazdıqlarından belə məlum olur ki, haylar digər qəbilə və tayfalar kimi, yaxşı bitki və heyvan sortu yetişdirməklə məşqul olmayıblar. Onlar yaxşı insan sortu yetişdirməklə məşqul imişlər. Əslində, haylar bitki və heyvan aləminə aid olan seleksiyanı öz üzərlərində sınaqdan keçirirlər. Mükəmməl hay etnosu yaratmaq üçün onlar Kiçik Asiyadakı qəbilə və tayfalarla cütləşirlər – nəticə qənaətbəxş olmayıb, Ön Asiyadakı qəbilə və tayfalarla cütləşirlər – alınan nəticə hay qəbiləsini yenə qane etməyib. Neyləyək, necə eləyək? – Bu cür fikirləşib baş sındırıcıları məqamda (əsl tədqiqatçı psixologiyasıdı, istə-

diyini əldə etməyincə rahatlıq bilmir, daim yeni yollar axtarır) kimmerlərlə skiflərin Ön Asiyaya köçü başlayır. Haylar fürsəti əldən verməyib dərhal onlarla da cütləşiblər və nəhayət, istənilən nəticə əldə olunub: haylar çevrilib armenin olublar.

Kapansyan yazır ki, hay qadınlarıyla skif kişiləri arasında baş vermiş cütləşmə e.ə. 720-ci ildə başlayıb, 600-cü ildə sona yetib. – Millətin azarına bax, öz arvadlarının hansı kişilərlə nə vaxt yatıb-durduğunun da dəqiq uçotunu aparır!

Tarixdə analoqu olmayan seleksiyada hay qadınlarının tərəf-müqabili kimi çıxış etmiş kimmerlərlə skiflər barədə az da olsa məlumat vermək zərurəti yaranıbdı. Bu həm də Urartunun sonrakı taleyini aydınlaşdırmaq üçün lazımdır.

E.ə. VIII əsrin ikinci yarısında Qara dənizin şimalında, eləcə də Azov dənizi sahillərində yaşayan köçəri maldar tayfalar olan kimmerlərin Ön Asiyaya gəlişi bölgə dövlətləri üçün, sözlün həqiqi mənasında, fəlakət oldu. Kimmerlərdən 50-60 il sonra, e.ə. VII əsrin ilk onilliklərində, təxminən 680-cı ildə Qafqaz dağlarıyla Xəzər dənizi arasındakı keçiddən, Dərbənd tərəfdən Ön Asiyaya başqa bir köçəri tayfa – skiflər gəldi. Skiflərlə kimmerlər, əslində, biri-birindən heç nə ilə fərqlənməyən eyni xalq idi. Kimmerlər Ön Asiyanın qərbində, skiflər isə şərqində dinc durmurdular. “Dinc durmurdular” demək çox azdır, onlar bölgəni qaynar qazana çevirmişdilər. Sayı onminlərlə ölçülən kimmer ordusu yay-ox və qılıncla silahlanmış süvari dəstələrindən ibarət idi; kimmerlərdə piyada

döyüşçü yox idi. Skif ordusu da eynən kimmer ordusu kimiydi. – Ön Asiya ölkələri üçün bu, görünməmiş yenilik idi: onlar tam fərqli üslubda döyüşən kimmer və skif ordularıyla vuruşmaq məcburiyyətində qalmışdılar və bir qayda olaraq da məğlub olurdular. Kimmerlər urartu ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdılar, Qalis çayı vadisində yerləşən Frigiya dövlətinə hücum edib oranı dağıtdılar. Lidiyanı da Frigiyanın gününə salacaqdılar, lakin Assuriya imkan vermədi: cəld tərpnəib Lidiyaya kömək göndərdi və onu dağılmağa qoymadı.

Skiflər Şimali Azərbaycanda Dərbənddən Bakıya, Kür çayı boyunca Borçalı, Qazax və Gəncədən Xəzər dənizinə, Araz çayının orta və yuxarı axarlarına, eləcə də Cənubi Azərbaycanda Qaradağa, Savalana və Urmiya gölü ətrafındakı ərazilərə yayılıb məskunlaşdılar. Skiflərin gəlişi mövsümi xarakter daşımırdı. Köçəri maldarlıq üçün əlverişli çay vadiləri, göz işlədikcə uzanan çöllərdəki otlaq sahələri, yayın ən isti vaxtlarında da yamyaşıl otlarla örtülü olan dağ yamaclarının üstünlük təşkil etdiyi bu zəngin diyara onlar həmişəlik gəlmişdilər və məskən salıb öz dövlətlərini: Skif çarlığını yaratdılar. Skif çarlığının mərkəzi Muğan düzündəydi.

Skiflər midiyalıları Assuriyanın əleyhinə qaldırıb Ön Asiyada yeni bir dövlətin – Midiyanın yaranmasında hələdici rol oynadılar və uzun müddət o dövləti özləri idarə etdilər.

İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz, – azərbaycan atalar misalında deyilir. Həqiqətən də, elə oldu:

kimmerlərlə skiflər toqquşdu. Deyilənə görə və çox da böyük ehtimalla, bunu assuriya çarı qəsdən eləyib ki, öz güclü rəqiblərini zəiflətsin. Hər necə olsa da, skiflərlə kimmerlər toqquşdu. Skiflər qalib gəlib Asiyada aparıcı qüvvəyə çevrildilər. Skif çarı Partatua Assuriya padşahının qızıyla evlənib öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi və bütün dünyaya meydan oxumağa başladı.

Partatua – bu adı yadda saxlamaq lazımdır. “Hay alimləri” urartu çarı Arameni oğurlayıb özəlləşdirdikləri kimi, Partatuanı da oğurlayıb ondan hay padşahı düzəltmək istəyirlər. O boyda kişinin adını dəyişib Paruyr qoyublar. Partatuanın təmiz hay olduğu heç kimdə şübhə doğurmasın deyər, hay filoloqlarından biri Paruyr şəxs adının mənşəyi və tarixi barədə kitab yazaraq iddia edir ki, bu, qədim hay adıdır, özü də iki hissədən ibarətdir: par və uyr. Par qədim hay dilində “dairə, çevrə” deməkdir, uyr isə hay dilində geniş yayılmış suffiksdır.

“Hay alimləri” var gücləriylə əlləşib Partatuanın hay padşahı olduğunu sübut etməyə çalışdışdıqları bir vaxtda məlum olur ki, sən demə, skif çarı Partatua barədə assuriya və babil mənbələrində kifayət qədər məlumat var. Partatuanın kimliyi məlumdur və biz də assuriya mənbələrindən götürülmüş bir cümləni oduğu kimi veririk ki, bilməyən bilsin:

“Skif çarı Partatua Assuriya çarı Assurhiddinin yanına elçi göndərüb ki, əgər Assuriya çarı Assurhiddin öz qızını skif çarı Partatuaya ərə versə, o halda skif çarı Partatua Assuriya çarı Assurhiddinlə ittifaqa

girər.” – Hər şey o qədər aydın, elə dəqiq yazılıb ki, əlavə izahata ehtiyac yoxdur.

Haylar tək elə skif çarı Partatuaya göz tikməyiblər. Onlar skif xalqını bütövlükdə mənimsəmək istəyirlər. Ona görə də “hay alimləri” yazırlar: aşkenaz elə hay deməkdir. Aşkenaz isə yəhudi mənbələrində skiflərə verilən addır. “Hay alimi” demək istəyir ki, skif elə haydır. Adam gündə bir söz eşitməsə qulağı kar olar. – Düzü, mən bilmirdim, yatsam yuxuma da girməzdiki, at əti yeyən, madyanı sağıb at südündən qımız düzəldən və onu içib yağısını söndürən (qazaxlar indi də at əti yeyir, at südündən qımız düzəldib içirlər; üç-dörd gün Qazaxstandan kənara çıxan kimi qazax gileylənib deyir: könlüm at əti istəyir, qımız üçün burnumun ucu göynəyir), ev tikməyib çadırda yaşayan, şəhər salmayıb hara getsə arvad-uşağını, dördtəkərli arabadakı ev-eşiyini də özüylə aparan, piyada gəzməyi özünə ar bilib atdan düşməyən, at üstündə vuruşan və bunu dəb salan, imperiyalar yıxıb imperiyalar yaradan, öz hərbi gücüylə dünyanı lərzəyə salan, Əhəməni şahı Daranı barmağına dolayıb başına it oyunu açan, Makedoniyalı İsgəndərə meydan oxuyub “Sən kiminlə danışdığını bilməlisən! Asiyanın da, Avropanın da yiyəsi bizik” deyən, dünyanın siyasi və etnik mənzərəsini dəyişən, müxtəlif tarixi mənbələrdə işkuza, aşkenaz, hun, sak, qimver, qırçaq, xəzər, tatar,..., adlanan, yunan və latın mənbələrinə adı skif və kimmer kimi düşən xalq, sən demə, haylar imiş! Mən heç, bir adam kar olar, kor olar və adi həqiqəti görməyə də bilər. Tarixin atası Herodota nə olmuşdu?

O da kor idi? O biri tarixçilər hara baxırdı? Bəşəriyyəti maarifləndirib deyə bilməzdilər ki, ay camaat, skif də, kimmer də haydı?

“Hay alimi”nin cəfəngiyyat yazmasında təəcübü bir şey yoxdur, çünki onun işi elə cəfəngiyyat yazmaqdan ibarətdir. Amma hürrit də mənəm, hett də mənəm, xalib də mənəm, alaroid də mənəm, bir sözlə, daş dövründən bəri Kiçik Asiyada, Ön Asiyada yaşamış qəbilə və tayfaların hamısı mənəm deyən “hay alimi”nin qudurub bu dərəcəyə çatması, “skif də elə haydır” deməsi təsadüfi deyil. Bu addımı atmağa onu məcbur edən səbəb var.

Bizim eranın beşinci əsrində yaşamış Koryun adlı keşiş hay əlifbasının yaradıcısı hesab olunan Maştosun tərcümeyi-halını yazıb. Kitabın giriş hissəsində Koryun belə bir cümlə işlədir ki, ərazisində yaşadığım ölkənin adı Arminadır, ölkə əhalisi aşkenazlardan ibarətdir. Həmin vaxt Arminanın əhalisi skiflərdən ibarət idi. Koryun da bunu deyir. Amma o, yəhudi mənbələrini, əsasən də Tövratı oxuyurdu, orada isə skiflərə aşkenaz deyilir. Ona görə də Koryun yazır ki, Armina əhalisi aşkenazlardan, yəni ki, skiflərdən ibarətdir. Keşiş belə yazıb, düz də yazıb. Yaxşı ki, onun yazdığı durur. Çünki Koryun hay keşişiydi və bu cür yazmaqla o özü də etiraf edir ki, Arminada hay yaşamayıb.

Armina əhalisi nəinki miladdan sonrakı dövrdə, hətta miladdan əvvəlki yüziilliklərdə də böyük əksəriyyətlə skiflərdən ibarət olub. Belə ki, e.ə. VII əsrdə Ön Asiyaya yürüş edən skiflər Şimali və Cənubi

Azərbaycan ərazilərinə yayılaraq, Skif çarlığı adlanan dövlət yaratdılar. Sonradan onlar Van gölü ətrafını çıxmaq şərtiylə (oranı midiyalılar zəbt etdilər), Qədim Urartunun şimal-şərq ərazilərini ələ keçirib orada da məskunlaşdılar. E.ə. üçüncü əsrin ortalarında Orta Asiya skiflərinin yaratdığı Parfiya dövləti öz ərazisini qərbə doğru genişləndirib Fərat çayına çatdı, ilkin mərhələdə Selevkiləri, sonra isə Romalı sınıqşdıraraq, Arminanı da ələ keçirdi. Arminanı Parfiyanın vilayətinə çevrildi. Nəticədə Urartu ərazisinə Orta Asiyadan gələn skif axını gücləndi; skiflər – türkmənlərin, öz-bəklərin və qazaxların ulu babaları öz soydaşlarının yaşadığı ərazilərə köçür, məskunlaşıb oranın daimi sakinlərinə çevrildilər. Ona görə də hay keşişi Koryun yazırdı ki, Arminanın əhalisi skiflərdən ibarətdir.

Əhalisi skiflərdən ibarət olan Urartu-Arminanı mİladdan sonra iki əsrə yaxın bir müddətdə Parfiyanın vilayətinə çevrildi. Bizim eranın III əsində Parfiya tənəzzülə uğrayıb öz yerini Sasanilər dövlətinə verdikdən sonra Arminanı Romadan yarımasılı skif dövləti kimi, Sasanilərə qarşı mübarizə aparırdı...

Tarixçilər yazırlar ki, urartu xalqı sonrakı dövrdə məhz skiflər tərəfindən assimlyasiya olunub. Çünki eramızdan əvvəl VII əsrlə bizim eranın IV əsri arasındakı minillik ərzində Urartu-Arminaya Qara dəniz və Azov dənizi sahillərindən, eləcə də Orta Asiyadan gələn güclü skif axını olub. Skiflər bölgədə siyasi gücə və böyük say üstünlüyünə malik idilər. Etnoqrafik assimlyasiya da bu üç əsas şərt raxilində baş verə bilər: böyük say üstünlüyü, siyasi hakimiyyət və uzun tarixi dövr ərzində birgə yaşayış.

Beləliklə, e.ə. 720-ci ildə kimmerlər, onlardan hardasa əlli il sonra da skiflər Ön Asiyaya gəldilər. Onlar Urartunu ağır məğlubiyyətə uğrattılar, Frigiyanı dağıtdılar, Asiyada iki yeni dövlət (Skif çarlığı və Midiya) yaratdılar, Mesopotomiyaya, Suriyaya, Fələstinə hücum etdilər, Misirə çatdılar. Misir kimi dövlətin padşahı öz torpağında belə, skiflərlə vuruşmağa cəsarət etmədi. Qiymətli hədiyyələr götürüb skif çarının hüzuruna getdi, yalvar-yaxar xahiş elədi ki, onun ölkəsini dağıtmasınlar.

Ön Asiyada vəziyyət çox gərgin idi. Adlı-sanlı hökmdarlar bilmirdilər neyləsinlər, başlarına nə çarə qılsınlar. Dünyanın lərzəyə gəldiyi o çətin dövrdə hay qəbiləsi neyləyirdi? “Hay alimləri” yazırlar ki, dünya hay qəbiləsinin vecinə də deyildi. Yəni ki, hay qəbiləsi nə kimmerlərdən, nə də skiflərdən qorxub-eləmir; əvvəlki kimi, öz ərazilərin genişləndirir və assimilyasiyayla məşqul olurdu. Qəbilə ağsaqqalları qərara gəldilər ki, yaranmış vəziyyətdən – kişi bolluğundan istifadə etmək lazımdır. Ona görə də kimmerlərin və skiflərin yanına adam göndərüb, başa saldılar ki, bəs belə-belə, siz döyüşçü adamsınız, çoxunuz da subay oğlandı; gəlin qonağımız olun, çaxır da var,... – “Yeni döl yaratmaq üçün yerli haylarla gəlmə kimmerlər və skiflər arasında cinsi əlaqə (cütləşmə) barədə tarixi faktlar mövcuddur,” deyən Kapansyan da bunu nəzərdə tutur. – Beləliklə, hay qəbiləsi öz arvadlarını kimmerlərlə skiflərin ixtiyarına verir. Hay kişiləri kənara çəkilirlər və bununla da tarixdə analoqu olmayan seleksiya başlayır.

Kapansyanın yazdıqlarına əsasən, fenomenal seleksiya e.ə. 720-ci ildə başlayıb, 600-cü ildə sona çatıb. Nəticədə hay çevrilib armenin olub. E.ə. 600-cü ildə hay qəbiləsi axır ki, öz istəyinə çatdı; yeni etnos armin-armen artıq hazır idi. Kapansyan o hadisəni belə təsvir edir: “Düz elə həmin o altıncı əsrdə armenlər, dəqiq desək, arminlər (Bisütun yazılarındakı Arminadan törəmədir) adlanan xalq tarix səhnəsinə çıxır; xaricilər armin deyəndə indi də özünü hay adlandıran bu xalqı nəzərdə tutur.”

Kapansyan yazır ki, fenomenal seleksiya yoluyla yüz il ərzində əhali problemini həll edən hay qəbiləsi Qədim Urartuya yürüş edərək gəlib orada özünə dövlət qurub. Kapansyan fenomenal seleksiyanın nəticələrindən razıdır və bunu gizlətmir. Əksinə, mənsub olduğu xalqın uzaqgörənliyini, digər xalqlardan ağıllı və fərasətli olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır.

Heç bir xalqın tarixində bu cür hadisə baş verməyib. Hər xalq, əlbəttə, qonşu xalqlara qız verib, qız alıb. Amma bunu təbiət qanunlarına zidd olan əxlaqsızlığa çevirməyib. Haylar isə özlərini hamıdan ağıllı və qoçaq hesab etdikləri üçün bəşəriyyətin yoluyla getməyiblər: onlar öz qadınlarını yüz il müddətinə kimmer və skif kişilərinə icarəyə veriblər. Yüz ildən sonra etnik transformasiya, yəni ki, hayın armeninə çevrilməsi baş verib. – Kapansyanın etnoqrafik transformasiya fərziyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir. Dünyanın heç bir alimi öz xalqının tarixini bu cür cəfəngiyyat üzərində qurmur.

Kapansyanın fərziyyəsi başdan-ayağa cəfəngiyyat olsa da, ilkin yaxınlaşmada elə təsəvvür yaranır

ki, hayların etnoqrafik transformasiyasıyla bağlı olan fərziyyəni əsaslandırmaq üçün o, baş işlədib, fikirləşib nəsə tapıbdı. Amma "hay alimləri" daim həqiqətə xəyanət etdikləri üçün onların beyni çevrilibdi; hətta bunu özləri də etiraf edib yazırlar ki, biz haylar digər xalqlardan fərqli beyin quruluşuna və düşüncə tərzinə malik olan adamlarıq. Həqiqətən də, elədir. Hayların beyni çevrilibdi, onlar adi bir rəvayəti də uydura bilmirlər. Rəvayət uydurmaq üçün xalqın poetik düşüncə qabiliyyəti olmalıdır. Artıq deyildiyi kimi, haylar poetik düşüncə cəhətdən qısırdılar. Ona görə də, istənilən halda, Kapansyanın rəvayəti oğurluq olmalıdır. Kiçik bir araşdırma nəticəsində məlum olur ki, həqiqətən, elədir. Kapansyan bu rəvayəti oğurlayıb, özü də tarixin atası Herodotdan oğurlayıb.

Savromatların skiflərlə eyni dildə, amma fərqli ləhcədə danışdığı barədə yazan Herodot bunun səbəbni kimlərdənsə eşitdiyi bir rəvayətə əsasən izah etməyə çalışır. Rəvayətin qısa məzmunu belədir:

Amazonkalar skiflərin yaşadığı əraziyə gəlib, çapqınçılıqla məşqul olurdular; at ilxılarını, mal-qoyun sürülərini ələ keçirib əhaliyə ziyan vururdular. Son nəticədə bu, skiflərlə amazonkalar arasında toqquşmaya səbəb oldu. Döyüş zamanı dörd-beş amazonkalı öldürüldü. Skiflər baxdılar ki, at belində gəzib kişilər kimi geyinən və kişi kimi də vuruşan döyüşçülərin hamısı qadındır. Ona görə də amazonkalarla vuruşmadılar, dedilər, arvad xeylağıdı, onlara baş qoşmağa dəyməz. Lakin amazonkalar əhaliyə ziyan vurmaqda davam edirdilər. Nəsə bir yol tapıb

məsələni həll etmək lazım idi. Skif ağsaqqalları yığılıb xeyli məsləhətləşdikdən sonra qərar qəbul etdilər: təxminən amazonkaların sayı qədər cavan oğlanı təlimatlandırılıb göndərdilər ki, gedin, onlarla, bəlkə, siz dil tapa bildiniz. Skif gəncləri çətinliklə də olsa, amazonkalara yaxınlaşıb onlarla dostlaşdılar. Dostluq məhəbbətə çevrildi. Skif gəncləri amazonkalarla evləndilər. İşlər yaxşı gedirdi. Yeganə çətinlik dil məsələsiydi – skiflərlə amazonkalar biri- birinin dilini bilmirdilər deyə, ancaq əl işarələriylə danışdırdılar. Amma çox çəkmədi ki, by çətinlik də aradan qalxdı: amazonkalar skif dilini öyrəndilər və ərlərinə dedilər ki, biz Skifiyada yaşamaq istəmirik, burdan gedək, başqa bir yerdə məskunlaşaq. Amazonkalar ərlərini də götürüb Skifiyanı – Qara dəniz, Azov dənizinin və Dunay çayı arasında qalan ölkəni tərk edərək, üç gün Azov dənizindən şimala doğru getdilər, sonra istiqaməti dəyişib üç gün də şərqə tərəf getdilər və o yerdə məskən saldılar.

Beləliklə, amazonkaların hərəsi bir skif kişisinə ərə getdi. Onlar Skifiyanı tərk edib başqa yerə köçdülər. İllər keçdi, skif kişilərlə amazonkalardan yeni bir xalq – savromatlar əmələ gəldi. Savromatlar skif dilində, amma fərqli ləhcədə danışdırdılar. Çünki amazonkalar lap əvvəldən bu dili yaxşı öyrənə bilməmişdilər deyə, öz övladlarına da yanlış öyrətmişdilər. – Bu, əlbəttə, bir rəvayətdir. Herodot da onu kimdənsə eşidib və qələmə alıb.

Kapansyan bu rəvayəti Herodotun “Tarix” kitabında oxuyub, armin-armen etnosunu əmələ gətirmək

üçün uydurduğu fərziyyəni də bunun üzərində qurub; əslində, heç bir iş görməyib, hazır rəvayəti Herodotun kitabından köçürüb, oradakı amazonkaları hay qadınlarıyla əvəz edib.

E. ə. V əsrdə Herodotun qələmə aldığı rəvayət neçə yüzillər idi Skifiyada insanların dilində dolaşırdı. O vaxt insanlar savadsız idi. Amma adını da yazı bilməyən o insanların düzəltiyi rəvayət gözəldir, təbiətin və cəmiyyətin qanunlarına uyğundur. O rəvayətdə bir skif kişisi bir amazonkalı qadınla evlənib ailə qurur. Onların övladları olur. Bu minvalla yüzillər keçir. Əhalinin sayı artır, yeni bir xalq yaranır.

Tarix elmləri doktoru, professor Kapansyan hazır rəvayəti Herodotun kitabından köçürüb, amma istifadə etməyi bacarmayıb. Onun uydurduğu rəvayətdə çox azsaylı qəbilənin on-on beş arvadı yaranmış kişi bolluğu şəraitində daha çox uşaq doğur. – Kapansyan qəsdən belə edir ki, vur-tut bir əsr ərzində çox azsaylı hay qəbiləsinin sayını on milyona çatdıra bilsin. Bu adam öz cəfəngiyyatına o qədər aludə olub ki, nəinki tarixi mənbələrə, hətta təbiət qanunlarına da məhəl qoymur və unudur ki, qadın istər bir kişiylə münasibətdə olsun, istərsə də yüz kişiylə, fərqi yoxdur, hamilə olub bir uşaq doğur. Çünki təbiətin qanunu belədir: qadının bir uşaqlığı var. Kişilərin sayını nə qədər artırısan da, xeyri yoxdur, son nəticədə ancaq bir uşaq doğulacaq.

ALLAHLIQ İDDİASI

Yerli mətbuatda dərc olunmuş bir yazıda oxudum ki, haylar... Əlbəttə, yeni iddiaları var. Amma bu dəfə məsələ çox qəlizdi. O barədə danışmağa da adam çəkinir. Hər halda, gec-tez deməliyik: haylar Allahlıq iddiasındadırlar.

Düzü, bu mənim üçün elə də gözlənilməz olmadı. Hay tarixini oxuyanda özüm o barədə fikirləşirdim. Hay ideoloqları iddia edirlər ki, haylar digər xalqlardan çox üstünlülər, hətta əlçatmaz zirvədədilər; onlar təkдилər, şəriksizdilər,... – bu əlamətlər Allaha məxsusdur.

Hər oğrunun öz dəst-xətti olur. Hayın bənzərsiz dəst-xətti də bu yerdə özünü göstərir: ilk öncə nəyinsə bəzi əlamətləri və detalları mənimsənilir, sonra bütövlükdə zəbt olunaraq özəlləşdirilir.

Müəllif yazır ki, ermənilər Allahlıq iddiasındadırlar və bu barədə dünya mətbuatında yazılar dərc olunur. Müəllifin səmimiyyətinə şübhə etməsəm də, onun istinad etdiyi mənbələri mən də oxumalıydım. Amma necə? İlk baxışdan o qədər də çətin görünməsə də, tutaq ki, məsələn, “Комсомольская правда” qəzetinin beş il əvvəlki nömrələrini necə tapacam?

Axundov adına Milli Kitabxanaya getmək lazım idi. Amma bir iş də var ki, Sovet İttifaqı dağılandan sonra Rusiyada dərc olunan qəzet və jurnalların Azərbaycana gətirilməsində bir fasilə yarandı. Sonradan vəziyyət bir qədər düzəlsə də, indinin özündə belə,

hər qəzeti tapmaq mümkün olmur. Hər necə olsa da, Milli Kitabxanaya getmək lazım idi və getdim.

Sifariş verməmişdən öncə dövrü mətbuat zalının müdirinə yaxınlaşıb dedim:

– “Комсомо́льская правда” qəzetinin 2009-cu il nömrələri lazımdı. O qəzeti alırsınız?

– Alırıq. 2009-cu ilin də bütün nömrələrini almışıq, – müdir dedi.

Sevindim və dərhal da oturub sifariş yazdım. Sifarişim qəbul olundu. Amma ən azı on-on beş dəqiqə gözləməliydim.

Təzə qəzetləri vərəqləyib baxdım ki, başım qarışsın. Maraqlı bir şey yox idi. Qəzetlərin axıncı səhifəsində bürclərlə bağlı yazılara keçdim. Xərçəng bürcündənəm. O bürç altında doğulanları bu gün nə gözləyir? Hər qəzet bir cürə yazır. Yox, bu olmadı. Qaraçı falabaxanları adamın əl cizgilərinə baxıb daha abırlı məlumat verirlər...

– Buyurun, bu da sizin qəzet, – zalın işçisi dedi.

Başım bürclərə qarışb, vaxtın necə keçdiyini hiss etməmişəm. Bir qayda olaraq, sifariş olunan qəzet və jurnal zala gətirilir. Amma oxucunun oturduğu stola çatdırılmır, ona məlumat verilir ki, sifarışı yerinə yetirilibdi. Oxucu gəlib qəzet toplusunu götürür, istifadə etdikdən sonra qaytarıb təhvil verir. Görünür, zalın işçisi mənə xüsusi rəğbət bəsləyir. Ona görə də çox böyük ölçülü, qalın kitaba oxşayan qəzet toplusunu kiçik əl arabasında gətirib düz oturduğum stolun üstünə qoydu. Düzü, heç gözləməzdim. Təşəkkür elədim. Dərhal da qəzet toplusunu vərəqləyib axtarışa başladım.

Qəzetin 16 iyun 2009-cu il tarixli sayında Ermənistan üzrə xüsusi müxbir yazır ki, illər ötür, amma ermənilər dəyişmişdir. Kasıbçılığa, ölkədə hökm sürən ağır iqtisadi duruma və tam təcrid olunmaya baxmayaraq, erməni millətinin nümayəndələri bir etnos kimi, hamıdan fərqli və hamıdan üstün olduqları barədə danışırlar. Harada otursalalar, nə barədə danışsalar da, fərqi yoxdur, söhbəti hərləyib-fırlayıb bu mövzunun üstünə gətirir, ağızdolusu özlərini öyməkdən yorulmurlar. Bu adamlar tam səmimiyyətlə sübut etmək istəyirlər ki, ermənilərin baş beyni və onurğa beyni fərqli quruluşa malikdir və digər millətlərdə olduğu kimi deyil. Allah bu milləti hazırlayanda digər millətləri yaradarkən işlətdiyi palçıqdan istifadə etməyib; xüsusi tərkibli ayrıca palçıq qatıb və erməniləri o palçıqdan düzəldib.

Əgər ermənilik ideologiyasının əsasında hayların bir etnos kimi, yeganəliyi, bənzərsizliyi, digər millətlərin hamısından üstünlüyü barədə müddəalar dayanırsa, əgər erməni ideoloqu "Biz nadir xalqın övladlarıyıq, erməni xalqı müstəqil vahidlərin cəmidir, digər xalqlar isə cəmi sıfıra bərabər olan toplananlardı; ermənilər yeganə xalqdır ki, onun qarşısında zaman və məkan da acizdir," deyirsə, o barədə qalın-qalın kitablar yazırsa, adi erməninin oturub-durub özünü öyməsi, ağızdolusu öz millətini tərifi etməsi və nəhayət, günlərin bir günü Allahlıq eşqinə düşməsi təəccüb doğurmamalıdır.

Yazıdan o da məlum olur ki, qəzetin xüsusi müxbiri neçə illərdi Yerevana gedib-gəlir, ermənilərə yaxşı

bələddir. Müxbir yazır ki, bir neçə il əvvəl Yerevanda-
kı məclislərin birində ermənilər sübut edirdilər ki, İsa
peyğəmbərin yarısı ermənidir. Müxbirlə bir erməni-
nin dialoqundan əsas yeri qəzetdən köçürüb, sonra
tərcümə edəcəyik.

– Как же так? На какую половину? Как известно,
мать у Христа – еврейка, а папа Господь Бог.
Выходит, Бог по национальности армянин.

– А кто же еще? – Совершенно серьезно спросил
меня мой собеседник.

Tərcümə:

–Nə danışırırsınız? Necə yəni, İsanın hansı yarısı
ermənidir? Məlum olduğu kimi, İsanın anası yəhudi
qızıdır, atası Allahdır. Sizin sözünüzdən belə çıxır ki,
Allah ermənidir.

–Sizcə, erməni olmayıb bəs kim olmalıydı? – Həm-
söhbətim tam ciddiyyətlə soruşdu.

Allahı erməniləşdirmək cəhdi!... Hər şeyi oğurladı-
lar, hamıdan oğurladılar. Allahdan da oğurladılar. O
qədər qudurublar, Allahın özünə də göz dikiblər. İndi
də onu oğurlayıb özəlləşdirmək istəyirlər. – Bu günə
kimi heç bir xalqın nə dindarı, nə ateisti Allahın etnik
mənsubiyyəti barədə bir kəlmə söz deməyib; misir
kahini, türk şamanı, zərdüşt maqları, yəhudi ravvini,
xristian keşişi, müsəlman mollası Allahın hansı mil-
lətdən olduğu barədə heç vaxt danışmayıb. Belə bir
müzakirənin mümkünlüyü Allah bəndəsi olan insan
övladının ağına da gəlməyib. Amma, budur, o barə-
də danışan, Allahın etnik mənsubiyyətini müzakirə
edən tayfa da tapıldı...

MÜNDƏRİCAT

Müəllifin ön sözü	3
Birinci hissə – Daş zindan	5
Debüt.....	6
Labirint	30
Dəlinin dərdi.....	41
Yas yeri.....	54
Səfirin dəfni.....	59
Hay gəldi, vay gəldi.....	75
Qanundankənar	91
Teseş.....	109
İkinci hissə – Minotavr	115
Hay tarixinin atası.....	123
Hay qəbiləsinin beşiyi	138
Hayasa	141
Urartu.....	146
Hayk imperiyası	163
Bisütun.....	175
Aramilər. Arami dili.....	194
Urartu-Armina vilayəti	205
Orontlar. Artaksi.....	213
Artaksilər.....	221
Tıqran.....	230
Lukull.....	239
Pompey	250
Çevriliş.....	257
Allahlıq iddiası	275

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir Məmmədli**

Dizayn:
Zahid Məmmədov

Texniki redaktor:
Günay Əmirova

Çapa imzalanmış 14.02.2015
Şərti çap vərəqi 17.5. Sifariş № 31
Kağız formatı 84x108 1/16. Tiraj 250

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Geniş oxucu kütləsinə, qəzet və jurnallarda, dərc olunmuş hekayə, məqalə və tərcümələriylə tanınan yazıçı Ramiz Abbaslı həm də “Yeddi kəndin məktəbi”, “İlğım”, “Zülmət gecələr” kitablarının müəllifidir. Son dövrdə onun tərcüməsində ingilis yazıçısı Uilyam Qoldinqin seçilmiş əsərləri çapdan çıxmışdır. Oxuculara təqdim olunan “Ad oğrusunun adı” romanı yazıçı Ramiz Abbaslının yeni kitabıdır.

